

WIEŚ

i ROLNICTWO

Nr 3 (192)/2021

KWARTALNIK

ISSN 0137-1673

W numerze m.in.:

MARIA HALAMSKA I IN.

Wiejskie okruchy pandemii – rok drugi przed czwartą falą

MIECZYŚLAW ADAMOWICZ

Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa
i Wspólnej Polityki Rolnej

WOJCIECH SROKA, KAROL KRÓL, RENATA MATYSIK-PEJAS

Rolnictwo miejskie w światowym i polskim piśmiennictwie
oraz w dokumentach planistycznych wybranych miast Polski

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

WIEŚ i ROLNICTWO

KWARTALNIK

ISSN 0137-1673

Nr 3 (192)/2021

50
1971-2021
IRWIR PAN

RADA NAUKOWA

Jerzy Wilkin – Przewodniczący Rady Naukowej (Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Polska);

Imre Fertő (Hungarian Academy of Sciences, Węgry);

Krzysztof Heffner (Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Polska);

Keith Howe (University of Exeter, Wielka Brytania);

Renata Marks-Bielska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska);

Marie-Claude Maurel (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Francja);

Agnieszka Poczta-Wajda (Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Polska);

Krzysztof Szafraniec (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska)

KOMITET REDAKCYJNY

Adam Czarnecki (redaktor naczelny), Michał Dudek (sekretarz redakcji), Maria Halamska, Katarzyna Kościł-
-Ryżko, Jerzy Kozyra, Włodzimierz Rembisz, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Weryfikacja materiałów w języku angielskim (Proofreader): David Westacott

Małgorzata Gelo-Kluczyńska (sekretariat redakcji: redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

WYDAWCA

Polska Akademia Nauk

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa

tel.: +48 22 826 94 36, fax: +48 22 657 27 50

e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl

www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

Wersja elektroniczna kwartalnika jest dostępna w bazach:
Arianta, AgEcon, Baza Agro, BazEkon, CAB Abstracts, CEEOL, CEEAS, Current Geographical Publications (CGP),
EBSCO Discovery Service, ECONBIZ, ECONIS, ERIH+

VILLAGE & AGRICULTURE

QUARTERLY

ISSN 0137-1673

NO. 3 (192)/2021

50
1971-2021
IRWIR PAN

SCIENTIFIC COUNCIL

Jerzy Wilkin – Chairman of the Scientific Council (Institute of Rural and Agricultural Development, Polish Academy of Sciences, Poland);

Imre Fertő (Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Krystian Heffner (University of Economics in Katowice, Poland);

Keith Howe (University of Exeter, UK);

Renata Marks-Bielska (The University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland);

Marie-Claude Maurel (École des Hautes Études en Sciences Sociales, France);

Agnieszka Poczta-Wajda (The Poznań University of Economics and Business, Poland);

Krystyna Szafraniec (The Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

EDITORIAL BOARD

Adam Czarnecki (Editor in Chief), Michał Dudek (Managing Editor), Maria Halamska, Katarzyna Kość-Ryżko, Jerzy Kozyra, Włodzimierz Rembisz, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Proofreader: David Westacott

Journal's secretariat: Małgorzata Gelo-Kluczyńska (redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

PUBLISHER

Polish Academy of Sciences

Institute of Rural and Agricultural Development, 72 Nowy Świat St., 00-330 Warsaw

tel.: +48 22 826 94 36, fax: +48 22 657 27 50

e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl

www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

A digital version of the journal is available from the following databases:

Arianta, AgEcon, Baza Agro, BazEkon, CAB Abstracts, CEEOL, CEEAS, Current Geographical Publications (CGP), EBSCO Discovery Service, ECONBIZ, ECONIS, ERIH+

Spis treści

Wspomnienie o Profesorze Bohdanie Jałowieckim (1934–2020) (<i>Maria Halamska</i>)	7
In Memoriam: Professor Bohdan Jałowiecki (1934–2020)	

Artykuły

Maria Halamska, Konrad Burdyka, Sławomir Kalinowski, Paweł Kubicki, Sylwia Michalska, Arkadiusz Ptak, Wojciech Sadłoń, Dominika Zwęglińska-Gałecka	
Wiejskie okruchy pandemii – rok drugi przed czwartą falą	11
Rural Crumbs of the Pandemic: Year Two Before the Fourth Wave	
Mieczysław Adamowicz	
Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej	49
The European Green Deal, the Greening of Agriculture and Common Agricultural Policy	
Wojciech Sroka, Karol Król, Renata Matysik-Pejas	
Rolnictwo miejskie w światowym i polskim piśmiennictwie oraz w dokumentach planistycznych wybranych miast Polski	71
Urban Agriculture in Polish and International Scholarly Literature and in Planning Documents of Selected Polish Cities	
Julia Wojciechowska-Solis, Magdalena Śmiglak-Krajewska, Sławomir Kalinowski	
Ocena jakości usług gospodarstw agroturystycznych przy wykorzystaniu metody Servqual	99
Evaluation of Service Quality of Agritourism Businesses Using the Servqual Method	

Recenzje i omówienia

Arkadiusz Ptak

O lokalnej polityce gospodarczej po trzydziestu latach istnienia.

Recenzja książki Andrzeja Miszczuka i Magdaleny Miszczuk,

***Lokalna polityka gospodarcza w Polsce. Uwarunkowania, instytucje, instrumenty* 125**

On Local Economic Policy after Thirty Years of Existence. Review of the Book
by Andrzej Miszczuk and Magdalena Miszczuk, *Local Economic Policy in Poland.*
Conditions, Institutions, Instruments

Wspomnienie o Profesorze Bohdanie Jałowieckim (1934–2020)

In Memoriam: Professor Bohdan Jałowiecki (1934–2020)

Na stronie internetowej Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych UW (EUROREG) można znaleźć krótką, acz treściwą informację: „Autor ponad 300 publikacji, w tym 18 zwartych publikacji książkowych, redaktor kilkunastu wydawnictw zbiorowych. Ponad 20 prac opublikował za granicą w różnych językach. Główny dorobek w zakresie socjologii miasta oraz rozwoju regionalnego i lokalnego. (Index „h” = 34). [...] Wykładał gościnnie na Uniwersytecie Paryż I – Sorbona oraz na Uniwersytecie im. Paula Valéry’ego w Montpellier. W latach 1970–1974 brał udział w opracowaniu ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego Algieru”¹. W tej krótkiej notce biograficznej dla studentów o wykładowcy Profesorze Bohdanie Jałowieckim nie znalazła się wzmianka o Jego pracy w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w latach 1981–1986, kiedy kierował Zakładem Socjologii Wsi. Chcę tu przypomnieć zainteresowania Bohdana problematyką wsi. Pracowałam z nim bowiem – nie opuszczając całkowicie IRWIR PAN – w EUROREG UW w latach 1997–2017. Zamieszczam tu kilka zdań o moim przyjacielu, któremu w żartach mówiłam, że jest niespełnionym socjologiem wsi.

Jego zainteresowania zagadnieniami związanymi z wsią pojawiły się w analizach wpływu industrializacji i urbanizacji na przemiany społeczności wiejskich i ich relacji z otoczeniem. Ten wątek pojawia się w latach 60. i podejmowany jest do końca lat 80. XX w., między chronologicznie pierwszą publikacją *Z badań nad procesem adaptacji i integracji społecznej na Dolnym Śląsku* (1963) a książką *Proces urbanizacji a relacje miasto–wieś* (1987). Ostatnią „wiejską afiliacją” Jałowieckiego jest wstęp pt. *Między miastem a wsią* do książki *Wieś jako*

¹ <https://www.euroreg.uw.edu.pl/pl/byli-pracownicy,bohdan-jalowiecki> (dostęp: 06.12.2021).

przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku (2011), której powstanie zainspirowały trzy publikacje pod Jego redakcją na temat miasta².

W latach 60. XX w. przejawiane przez Jałowieckiego zainteresowanie tematyką wsi odnosiło się do badań nad industrializacją i urbanizacją kraju prowadzonych przez Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, z którego w 1971 r. powstał IRWIR PAN. Badania te realizowano głównie na Dolnym Śląsku. Był to szczególny region w kontekście badawczym, gdyż zachodzące tu procesy industrializacji i urbanizacji miały swoją specyfikę. „Polega ona na nawarstwieniu się jakby dwóch procesów. Oddzielenie ich oczywiście jest możliwe tylko na drodze abstrakcji [...]. Te dwie warstwy procesów to z jednej strony adaptacja i integracja ludności przybyłej z różnych stron Polski i wielu krajów Europy w latach bezpośrednio po wojnie, a z drugiej strony zjawiska społecznie związane z napływem dużej fali nowych przybyszy w związku z rozpoczętą industrializacją” (1967, s. 7). Synteza tych badań znajduje się w pracy *Polkowice, przemiany społeczności lokalnej pod wpływem uprzemysłowienia* (1967). W czasie prowadzonych badań była to wieś, która po II wojnie światowej straciła prawa miejskie. Jałowieckiego interesował tu zarówno proces ruralizacji, jak i reurbanizacji. O wyborze tej miejscowości jako przedmiotu badań zdecydował bowiem „fakt całkowitej niemal ruralizacji tego osiedla, posiadającego prawa miejskie od XIII wieku, w wyniku zasiedlenia go przez ludność w 85% pochodzenia wiejskiego, i to w znacznej mierze bardzo bliskich idealnemu typowi «społeczności ludowej», przez mieszkańców wsi Bukowiny oraz bieszczadzkich i sądeckich Łemków. Paradoksalny to fakt, że ludzie ci przybywający do Polkowic znaleźli się w mieście, przynajmniej w materialno-przestrzennym i administracyjnym sensie, a następnie, nie zmieniając miejsca zamieszkania, stali się mieszkańcami wsi nie tylko w administracyjnym, ale i demograficzno-społecznym znaczeniu” (1967, s. 7). Polkowice były szczególne nie tylko pod tym względem. Była to bowiem wieś, w której już na początku lat 60. ponad 2/3 ludności utrzymywało się z zajęć pozarolniczych.

W pochodzącym z 1966 r. artykule *Proces urbanizacji wsi jako czynnik zmienności układu osadniczego* – przygotowanym na podstawie badań w powiatach wrocławskim i opolskim – Jałowiecki proponuje śledzić wpływ urbanizacji na rodzinę, społeczności lokalne oraz region. Opisywanym przykładem jest powiat wrocławski i jego 150 miejscowości, które poprzez analizę statystyczną podzielono na typy, od najmniej do najbardziej zurbanizowanych. W efekcie wielostronnej analizy Jałowiecki dochodzi do wniosku, że pod wpływem urbanizacji zanikają społeczności lokalne,

² Były to kolejno: *Miasto jako przedmiot badań naukowych. Materiały z interdyscyplinarnej konferencji naukowej, Wisła, grudzień 1969*, B. Jałowiecki (red.), Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1971; *Miasto jako przedmiot badań naukowych – refleksje po 10 latach*, B. Jałowiecki (red.), seria: Górnośląskie Studia Socjologiczne, t. 15, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1982, a także *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku*, B. Jałowiecki (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.

a pojawiają się zbiorowości terytorialne – zróżnicowane i o specyficznym charakterze więzi – które stają się „strefą rozrzedzonych kontaktów społecznych” (Jałowiecki 1966, s. 106). Jałowieckiego interesują przede wszystkim wiejskie społeczności atypowe: niechłopskie, wsie robotnicze, pegeerowskie, których specyfikę ukazuje, zestawiając je z wsiami chłopskimi. Taki charakter mają dwie ważne rozprawy: *Niektóre problemy odrębności struktury przestrzenno-społecznej osiedli PGR na przykładzie powiatu wrocławskiego* (1966) oraz *Społeczno-przestrzenna struktura wsi nierolniczych* (1967). Wsie niechłopskie (a więc atypowe) mają podobną do siebie strukturę, a zarazem odmienną od wsi chłopskich. Bardzo ciekawa jest pod tym względem typologia 157 wsi powiatu wrocławskiego z analizą przestrzeni tych jednostek, obejmująca przestrzenną część topograficzno-strukturalną oraz relacyjną, w tym np. analizę stereotypów. Do analizy przestrzeni międzyludzkiej Jałowiecki włączył także (prekursorsko) kategorię gender, której ówczesną palącą kwestią jest to, czy kobieta, zwłaszcza po zamążpójściu, powinna pracować zarobkowo. To zainteresowanie atypowymi zbiorowościami wiejskimi nie jest przypadkowe: było to programowe przeciwstawienie się panującemu w polskiej socjologii wsi chłopocentryzmowi i postrzeganiu wsi jako jednorodnej społecznie, „co czyni ją płaską, jednowymiarową” (1987, s. 94).

Rozbrat z problematyką wsi bierze Profesor Jałowiecki w książce *Proces urbanizacji a relacje miasto-wieś* (1987). Rozważa tu, na ile trafna – jako kategoria analizy – jest opozycja/kontinuum wieś-miasto, która nie jest ani kategorią uniwersalną, ani nie określa kierunku przekształcenia zbiorowości. Na zaawansowanym poziomie rozwoju ekonomicznego pojawiają się bowiem nowe zjawiska, takie jak powroty na wieś, ruralizacja miast czy koncepcja włączania wsi do społeczeństwa globalnego. Jałowiecki wskazuje też na możliwości analityczne innej kategorii: centrum-peryferie, której użyteczność zasadza się m.in. na istnieniu ścisłych związków między tymi dwiema formami – „centrum nie istnieje bez peryferii i na odwrót” (1987, s. 21). Wiele miejsca poświęca tu przeobrażeniom sieci osadniczej, dokonując przeglądu istniejących typologii. Zwraca także uwagę na nowe, jeszcze w owym czasie w Polsce incydentalne, zjawiska: rurbanizację oraz „drugie domy”, czyli przekształcanie się wsi z przestrzeni produkcyjnej w przestrzeń konsumpcji w dwojakim rozumieniu tego słowa – przestrzeń, gdzie odbywa się konsumpcja, oraz przestrzeń konsumowaną. Autor kończy postawieniem wielu pytań aktualnych do dziś, a dotyczących: zasadności utożsamiania wsi z rolnictwem, rolnikami; braku analiz ich wewnętrzznego zróżnicowania; specyfiki i autonomii kultury chłopskiej/ludowej/wiejskiej; charakteru kształtujących się stref pośrednich – „miastowski”; wpływu wiejskości na społeczeństwo polskie.

Wspominam ten wiejski, mało znany wątek zainteresowań Bohdana, cenionego przede wszystkim za prace z zakresu socjologii miasta, socjologii przestrzeni, rozwoju regionalnego i lokalnego. Z uwagi na to, że wpływy miasta na wieś przybierają różne

nowe formy (np. zjawisko gentryfikacji), które zmieniają wiejską przestrzeń, w pracach nie tylko socjologów z Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN często można znaleźć odwołania do dorobku Jałowieckiego niezwiązanego z problematyką wsi.

Maria Halamska

Bibliografia prac Bohdana Jałowieckiego dotyczących tematyki wsi

Książki

1. (1967). *Polkowice, przemiany społeczności lokalnej pod wpływem uprzemysłowienia*. Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
2. (1987). *Proces urbanizacji a relacje miasto–wieś*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Artykuły i rozdziały

3. (1963). Z badań nad procesem adaptacji i integracji społecznej na Dolnym Śląsku. *Wieś Strzegomska w pow. Wrocławskim. Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”*, 18 (4), 472–498.
4. (1965). Struktura demograficzna i gospodarcza wsi Głogowice. *Roczniki Etnografii Śląska*, 31–64.
5. (1965). Proces urbanizacji wsi jako czynnik zmienności układu osadniczego. *Roczniki Socjologii Wsi*, 4, 91–109.
6. (1965). Niektóre problemy socjologiczne rejonów uprzemysławianych. *Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych*, 16, 264–313.
7. (1966). Niektóre problemy odrębności struktury przestrzenno-społecznej osiedli PGR na przykładzie powiatu wrocławskiego. *Roczniki Socjologii Wsi*, 5, 122–128.
8. (1967). Osadnictwo robotnicze jako czynnik urbanizacji wsi. *Odra*, 10, 21–26.
9. (1967). Problematyka osadnictwa robotniczego na wsi. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3, 261–273.
10. (1967). Społeczno-przestrzenna struktura wsi nierolniczych. *Roczniki Socjologii Wsi*, 7, 136–153.
11. (1971). Aspekty socjologiczne osadnictwa robotniczego na wsi. W: S. Golachowski, E. Goldzamt (red.). *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi* (s. 217–224). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
12. (1971). Czynniki społeczne rozmieszczenia osadnictwa robotniczego na wsi. W: S. Golachowski, E. Goldzamt (red.). *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi* (s. 90–104). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
13. (1972). Procesy urbanizacji wsi w rejonie Kędzierzyn-Koźle. *Ziemia Kozielska*, 2, 2–32.
14. (1983). Relacje miasto–wieś. Zarys problematyki teoretycznej. *Wieś i Rolnictwo*, 3, 19–26.
15. (2011). Wstęp. Między miastem a wsią. W: M. Halamska (red.). *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku* (s. 7–11). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Maria Halamska, Konrad Burdyka, Sławomir Kalinowski,
Paweł Kubicki, Sylwia Michalska, Arkadiusz Ptak, Wojciech Sadłoń,
Dominika Zwęglińska-Gałecka

Wiejskie okruchy pandemii – rok drugi przed czwartą falą^{*}

Streszczenie: Artykuł przedstawia wyniki obserwacji (prowadzonej różnymi metodami) społecznych skutków pandemii COVID-19 w wiejskich społecznościach lokalnych w okresie od 1 września 2020 do 31 sierpnia 2021 r., co stanowi kontynuację prezentacji badań skutków pierwszej fali pandemii. Na tym etapie analizy szczególny nacisk położono na egzemplifikację i wyjaśnienie niechętnego czy wręcz wrogiego stosunku do szczepień przeciw COVID-19 w wsi i w niektórych regionach. Nie zaniechano jednak uprzednio analizowanych wątków, czyli: funkcjonowania lokalnego systemu władzy w sytuacji centralnych/centralistycznych

Prof. dr hab. Maria Halamska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: m.k.halamska@uw.edu.pl, ORCID: 0000-0003-4133-9935; **dr Konrad Burdyka**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: kburdyka@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-5723-2019; **dr hab. Sławomir Kalinowski**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Ekonomii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: skalinowski@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-8068-4312; **dr hab. Paweł Kubicki**, Szkoła Główna Handlowa, al. Niepodległości 162, 02-554 Warszawa, e-mail: pkubick@sgh.waw.pl, ORCID: 0000-0001-7126-3631; **dr Sylwia Michalska**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: sibia@wp.pl, ORCID: 0000-0003-2851-3978; **dr hab. Arkadiusz Ptak**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: aptak@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-7823-6975; **dr Wojciech Sadłoń**, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. Witolda Zdaniewicza, ul. Skaryszewska 12, 03-802 Warszawa, e-mail: w.sadlon@iskk.pl, ORCID: 0000-0002-2412-6607; **mgr Dominika Zwęglińska-Gałecka**, Instytut Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: dzweglinska@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-9321-2031.

^{*} Niniejszy artykuł zawiera opis wyników kontynuowanych badań nt. społecznych skutków pandemii COVID-19 na polskiej wsi. Pierwsze wnioski z tych badań zostały zaprezentowane rok temu w numerze tematycznym 3/2020 kwartalnika „Wieś i Rolnictwo”. Jest on w całości poświęcony problematyce pandemii.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

presji, potencjalnego negatywnego wpływu Kościoła katolickiego na postawy wobec szczepień, zastanawiających skutków dla gospodarki lokalnej, a także zdalnego nauczania z jego nowymi – także moralnymi – problemami. Obserwacje te mogą służyć do rekonstrukcji funkcjonowania „lokalnej społeczności ryzyka”, ukazują też niektóre aspekty funkcjonowania współczesnego społeczeństwa polskiego (np. głębokość podziałów społecznych).

Słowa kluczowe: wiejskie społeczności lokalne, epidemia COVID-19: druga i trzecia fala, szczepienia przeciw COVID-19.

1. Wprowadzenie

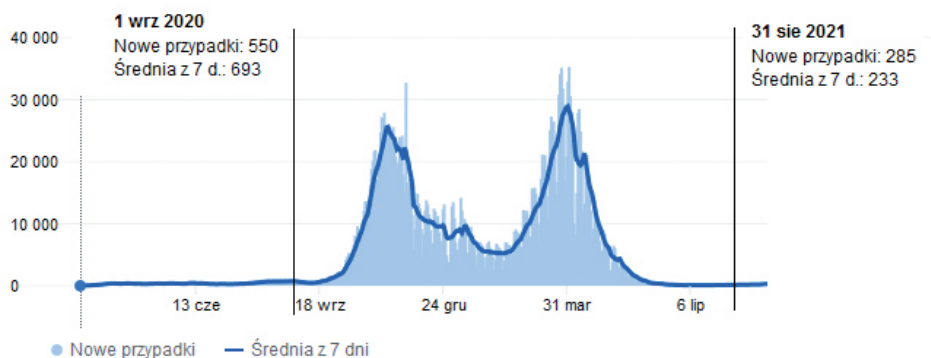
W swoim dzienniku pod datą 31 maja 2020 r. burmistrz Orlina¹ zanotował: „z rodziną w parku miejskim; ludzi pełno – po maseczkach tylko wspomnienie; chyba wszystko wraca do normy”. Składając w połowie listopada 2020 r. do druku trzeci w owym roku numer „Wsi i Rolnictwa”, zatytułowany *Wiejskie okrucy pandemii – społeczności i ich instytucje*, wiedzieliśmy już, że powrót do normalności będzie długi i być może elementem nowej normalności okaże się stała obecność wirusa SARS-CoV-2. Dalecy jednak byliśmy od tego, żeby przewidzieć covidową dynamikę w drugim roku pandemii, na którą złożyły się jej dwie – o wiele groźniejsze od pierwszej – fale, zostały także wynalezione szczepionki i rozpoczęły się masowe szczepienia, które w Polsce następnie prawie zamarły. W różny sposób śledziliśmy tę dynamikę i społeczne skutki zmieniającej się sytuacji². W niniejszym artykule chcemy podzielić się swoimi obserwacjami.

2. Pandemia COVID-19 w roku drugim – dynamika globalna, „narodowa” i lokalna

Przyjmujemy tu, że „rok drugi” pandemii określają daty od 1 września 2020 do 31 sierpnia 2021 r. W porównaniu z poprzednio analizowanym okresem – pierwszą falą – miał on bardzo złożoną dramaturgię, choć nie był już zaskoczeniem. Na dynamikę tę wpływały wydarzenia globalne, „narodowe” i lokalne. To one oddziaływały na postawy i zachowania na poziomie lokalnym, wiejskim. Z poziomu globalnego warto odnotować trzy fakty. Po pierwsze przemieszczające się po kuli ziemskiej

¹ Orlin to zmieniona na potrzeby pseudonimizacji badań nazwa gminy i miasta, które istnieją naprawdę. Jest to położona peryferyjnie w stosunku do stolicy regionu gmina miejsko-wiejska licząca ok. 30 tys. mieszkańców. Miasto Orlin jest też siedzibą powiatu.

² Metody badawcze i materiały źródłowe do tej publikacji to: obserwacja uczestnicząca i badania ankietowe w gminie Orlin, obserwacja uczestnicząca w mazowieckim przysiółku, pamiętniki drugiej edycji konkursu „Moje życie w czasach koronawirusa”, raporty CBOS, BDL (Banku Danych Lokalnych), wywiad problemowy z Obserwatorem S oraz materiały prasowe.

Rysunek 1. Nowe dzienne zachorowania na COVID-19 w Polsce od 15 lutego 2020 do 31 sierpnia 2021 r.

Figure 1. New cases of COVID-19 per day in Poland from 15 February 2020 to 31 August 2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dong, Du, Gardner 2020 (dostęp: 20.09.2021).
Source: own study based on Dong, Du, Gardner 2020 (access: 20 September 2021).

fale zakażeń (druga i trzecia) w różnym czasie osiągały apogeum, co pozwoliło – nie tylko w Unii Europejskiej – na sąsiedzką pomoc w krytycznych sytuacjach. Pojawiające się rozmaite strategie walki z pandemią różniły się przede wszystkim zakresem i zasięgiem restrykcyjności. Po drugie na przełomie listopada i grudnia 2020 r. pojawiły się szczepionki różnych firm. W krajach „bogatej Północy” rozpoczęły się masowe szczepienia. Równocześnie na całym świecie zaktywizowali się lub zostali zaktywizowani antyszczepionkowcy, składający się z „grupy-matki” kontestujących szczepienia w ogóle i „grupy-córki” z różnych powodów podających w wątpliwość tylko szczepienia i szczepionki przeciw COVID-19.

Te globalne wydarzenia miały wpływ na sytuację „narodową”³, czyli w Polsce. W tym czasie w kraju doszło do dwóch fal zachorowań: jesiennej i wiosennej. Apogeum tej pierwszej, która znów zaskoczyła władze i społeczeństwo, przypadło na koniec listopada 2020 r. z ok. 23 tys. aktywnych przypadków dziennie oraz na przełom marca i kwietnia 2021 r. z prawie 35 tys. aktywnych zachorowań⁴.

Władze przyjęły strategię „narodową”, tzn. centralnie sterowaną i powszechnie aplikowaną na terytorium kraju, mimo że regionalnie i lokalnie sytuacja była

³ Przymiotnik ten – w sposób zupełnie nieuprawniony – pojawił się w publicystyce okresu pierwszego lockdownu („narodowa kwarantanna”), potem zaś był już intencjonalnie dodawany do nazw przedsięwzięć („narodowy program szczepień”) zamiast – chyba bardziej stosownego – przymiotnika „powszechny”.

⁴ <https://tvn24.pl/polska/koronawirus-w-polsce-trzecia-fala-zakazen-porownanie-z-druga-fala-5050447> (dostęp: 08.09.2021).

bardzo zróżnicowana⁵. Przyjętą taktyką było zaostrenie lub luzowanie ograniczeń. Całkowity lockdown wprowadzony został tylko w szczycie trzeciej fali, w okresie od 27 marca do 9 kwietnia 2021 r., ale różnego typu restrykcje istniały przez cały ten okres. Zależały one od poziomu zachorowań i przypadków hospitalizacji oraz... wyników sondaży⁶ ukazujących stosunek elektoratu do wprowadzanych obostrzeń, a także typu instytucji. Instytucją najbardziej dotkniętą obostrzeniami była szkoła, gdyż zdalne nauczanie trwało praktycznie przez cały rok szkolny 2020/2021. Były też ograniczenia spektakularne, uznawane za szczególnie dotkliwe: zamknięcie cmentarzy na Wszystkich Świętych oraz w Dzień Zaduszny, sylwestrowa „godzina policyjna”, domowe ferie zimowe itd. Zmiany w obostrzeniach wymagały odpowiedniego umocowania prawnego: na szczebel lokalny spływała fala decyzji, poleceń, obwieszczeń oraz rozporządzeń z rządowego szczebla centralnego i regionalnego⁷. „Narodowa” walka z pandemią COVID-19 toczyła się przez cały czas w sytuacji ostrej konkurencji politycznej. Na wdrażane rozwiązania, także w roku drugim, miały bowiem wpływ względy polityczne. Dużo elementów „narodowych” działań przeciwcovidowych miało tylko propagandowy charakter. Jako przykłady można wymienić sprowadzenie z wielką pompą (największy na świecie transportowy samolot) nieatestowanych maseczek z Chin oraz zamówienie u handlarza bronią respiratorów za łączną kwotę ok. 200 mln zł. Oprócz tych piarowskich manipulacji pandemiczna legislacja służyła wprowadzeniu niepopularnych rozwiązań, jak np. unieważnienie konsensusu aborcyjnego przez Trybunał Konstytucyjny. Masowe szczepienia rozpoczęły się wraz z nadejściem 2021 r. Przebiegały one według ustalonego porządku, a żywe zainteresowanie nimi utrzymywało się do połowy maja tegoż roku. Wskaźniki sceptyków nieskorych do szczepienia niewiele się zmieniały,

⁵ Do województw najbardziej dotkniętych drugą i trzecią falą należały dolnośląskie, małopolskie, mazowieckie, śląskie i wielkopolskie, natomiast w najmniejszym stopniu dotknięte były województwa lubuskie, opolskie i podlaskie.

Por. <https://tvn24.pl/polska/koronawirus-w-polsce-trzecia-fala-zakazen-porownanie-z-druga-fala-5050447> (dostęp: 20.09.2021). Próby regionalnego zarządzania kryzysem pandemicznym podejmowano jesienią 2020 r., dzieląc powiaty według wskaźnika zachorowań na „żółte” i „czerwone”. Następnie wiosną 2021 r., wydzielając pięć województw o najwyższych wskaźnikach zachorowań na 100 tys. mieszkańców oraz obejmując dodatkowymi restrykcjami (regionalny lockdown) województwo warmińsko-mazurskie, a potem pomorskie.

⁶ Por. np. <https://www.rp.pl/swiat/art18860061-koronawirus-sondaz-czy-szczepienia-na-covid-powinny-byc-obowiazkowe-polacy-podzielni> (dostęp: 06.12.2021).

⁷ Od 1 września 2020 do 31 sierpnia 2021 r. ukazało się ponad 50 rozporządzeń Rady Ministrów wydanych w związku z COVID-19, por. <https://www.katowice.uw.gov.pl/aktualnosci/akty-prawne-i-dokumenty-dotyczace-zapobiegania-przeciwdzialania-i-zwalczenia-covid-19> (dostęp: 06.12.2021). Na szczebel lokalny wpływały także różnego typu akty prawne (decyzje, polecenia, obwieszczenia, rozporządzenia) ze szczebla wojewódzkiego. Przykładowo wojewoda wielkopolski wydał w tym samym czasie ok. 770 decyzji, <https://www.poznan.uw.gov.pl/koronawirus-akty-prawne> (dostęp: 20.09.2021).

na co zapewne miał także wpływ ambiwalentny stosunek do programu szczepień narodowych autorytetów z Prezydentem RP i Kościołem katolickim na czele.

Globalne i „narodowe” sytuacje wpływały na lokalne dramaturgie, ale nie były one ich wiernym odzwierciedleniem. Przykładem może tu być gmina Orlin, w której wystąpiły liczne przypadki rutynizacji zachowań władz lokalnych i mieszkańców. Dynamikę pandemiczną w dużej mierze kształtowały zaś lokalne wydarzenia. W badaniach nad pierwszą falą pandemii opisane zostały formy współpracy podmiotów lokalnego układu władzy (Halamska, Kurczewski, Ptak 2020), gdzie „nieformalna” struktura komunikacji poziomej krzyżowała się z „formalną” pionową strukturą władzy, którą tworzyły samorządy gminny i powiatowy (wraz z jednostkami organizacyjnymi) oraz miejscowe jednostki administracji rządowej, w tym inspekcja sanitarna, straż pożarna i policja. Lokalną platformą komunikacyjno-decyzyjną były cotygodniowe konferencje i wideokonferencje, ułatwiające i koordynujące współpracę. To m.in. dzięki takim rozwiązaniom udało się rozwiązać wiele lokalnych problemów oraz zminimalizować skalę i skutki epidemii w tym okresie. W przypadku gminy Orlin ten sposób komunikowania się lokalnych władz był kapitałem, który okazał się kluczowy w rozwiązywaniu covidowych problemów, także w czasie dwóch następnych fal.

Od połowy czerwca 2020 r. wraz ze zmniejszaniem się liczby zakażeń w gminie Orlin odstąpiono od cotygodniowych nieformalnych spotkań lokalnych podmiotów władzy. Kontakty miały już tradycyjną formę, także te z instytucjami spoza lokalnego systemu władzy. „Normalizacja” dokonana się również w innych obszarach – sesje rady gminy Orlin z powrotem odbywały się w tradycyjny sposób, tak również przeprowadzono wybory Prezydenta RP (28 czerwca oraz 12 lipca), a sam Premier RP Mateusz Morawiecki na użytek kampanii wyborczej „odwołał epidemię”, nawołując do licznego udziału w głosowaniu.

Sytuacja epidemiczna w gminie Orlin, podobnie jak w całej Polsce, zaczęła pogarszać się już od połowy września, by osiągnąć najwyższy wskaźnik zakażeń i zgonów w listopadzie i grudniu 2020 r. Ponownie doszło do ograniczeń funkcjonowania gminnej administracji, co było także spowodowane wysoką absencją pracowników (25–30%) wywołaną kwarantanną, izolacją oraz „jesiennymi” infekcjami. Od połowy października wznowiono wideokonferencje w takim samym składzie instytucjonalnym, jak w pierwszym etapie epidemii. Jednak spotkania te nie miały już podobnej dynamiki: trwały zdecydowanie krócej, instytucje reprezentowane były przez zastępców kierowników jednostek, nie pojawiały się kontrowersyjne sprawy, które „rozgrzewały” uczestników wcześniej. Wszyscy zaadaptowali się do „pandemicznej rzeczywistości”, w której ten lokalny układ władzy – nawet przy wzroście zachorowań – wiedział już jak funkcjonować. Taki stan rzeczy trwał do połowy stycznia 2021 r.

Mimo pandemii opinia publiczna Polski lokalnej reagowała na ogólnopolskie wydarzenia polityczne. Szczególne znaczenie miało tu „antyaborcyjne” orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 22 października 2020 r. Wywołało ono olbrzymie protesty społeczne, które objęły nawet małe miejscowości, w tym w gminie Orlin. Skala protestów była ogromna mimo wzrastającej liczby zakażeń i zgonów. Burmistrz gminy Orlin wydał stosowne oświadczenie, podkreślając „polityczny” aspekt orzeczenia TK. Jeszcze większe niezadowolenie wzbudziło zamknięcie przez rząd cmentarzy 1 i 2 listopada. Bulwersował przede wszystkim termin ogłoszenia decyzji – wieczorne godziny w sobotę 31 października. Bezpośrednio po ogłoszeniu decyzji nastąpił wieczorny „szturm” na cmentarze z wcześniej kupionymi kwiatami i zniczami. W gminie Orlin zamknięto cmentarz komunalny. Jeden z mieszkańców wyraził swoje niezadowolenie, przyjeżdżając z pretensjami nawet do domu burmistrza! W grudniu natomiast emocje polityczne budziło zapowiadane weto Polski wobec unijnego budżetu.

Od połowy stycznia 2021 r. nastąpił powrót do „normalnego” (beztrotacyjnego) funkcjonowania gminnej administracji. Wynikało to z jednej strony ze spadku zakażeń, a z drugiej z gorszego funkcjonowania administracji. Szczególnie dotkliwy był koniec roku, na kiedy to przypadła coroczna sprawozdawczość finansowa oraz liczne podsumowania. Utrudnieniem była konieczność poczynienia uzgodnień w innych instytucjach publicznych (jak Wody Polskie, Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska), co wydłużało toczące się postępowania administracyjne. Od stycznia 2021 r. zaprzestano również wideokonferencji, a spotkania miały już bezpośrednią formę z zachowaniem środków ostrożności (odstępny między siedzącymi przy stole, dezynfekcja rąk itp.). Nie wiadomo, czy z powodu wygasania drugiej fali pandemii, czy też z innych przyczyn, inspekcja sanitarna zaprzestała przesyłania samorządowym władzom lokalnym informacji o liczbie zachorowań i osób odbywających kwarantannę. Do wysyłania tej ważnej dla władz lokalnych informacji nie powrócono już mimo trzeciej fali zachorowań: władze gminy zostały „odcięte” od tych kluczowych dla podejmowania efektywnych działań informacji⁸. Zmalała też w tym okresie „zarządcza aktywność” wojewody, co – jak się potem okazało – nie było sygnałem zmian niechętnego stosunku politycznego centrum do niezależnych samorządów. Pierwsze ogniska zakażeń trzeciej fali pojawiają się (w szkole) już w lutym. Takie sytuacje nie powodowały jednak, jak to było wcześniej, zainteresowania i ciekawości mieszkańców gminy. Potraktowano je jako coś „normalnego” podczas epidemii i pomimo nowych zakażeń coraz częściej widoczna była chęć powrotu do „normalności”. Przykładowo na koncert popularnego artysty w gminie Orlin w lutym

⁸ Jedynym dostępnym źródłem wiedzy była odtąd strona internetowa www.gov.pl z informacjami zagregowanymi na poziomie powiatu, a nie gminy.

2021 r. zostały sprzedane wszystkie bilety. Publiczność stanowiły przede wszystkim osoby młode. W kwietniu – podczas szczytu zachorowań trzeciej fali – po raz kolejny dochodzi do zamknięcia urzędu gminy w Orlinie. Praca zmianowa praktykowana była od 6 do 30 kwietnia 2021 r. od godz. 7.00 do 19.30 (z przerwą na dezynfekcję od godz. 13.00 do 13.30), a bezpośrednia obsługa mieszkańców odbywała się od godz. 7.00 do 13.00 w Biurze Obsługi Interesantów. Od godz. 13.30 wszelkie sprawy urzędowe były możliwe do załatwienia wyłącznie telefonicznie lub elektronicznie.

W odróżnieniu od pierwszej fali epidemii w czasie dwóch kolejnych reakcja lokalnego układu władzy była już zupełnie inna. Nie doszło już do podporządkowania się całej administracji, w tym kierownictwa urzędu, „sprawom” epidemii. W razie potrzeby – w szczytach drugiej i trzeciej fali – uruchamiano stworzoną podczas pierwszej fali instytucję komunikacyjno-kooperacyjną: lokalny quasi-sztab kryzysowy. Wypracowane zasady i mechanizmy się sprawdziły, zatem w zasadzie żadnych specjalnych działań w kierownictwie gminy Orlin nie podejmowano. Od ustąpienia trzeciej fali spotkania odbywają się już normalnie, choć z zachowaniem środków ostrożności. Odbywają się też imprezy masowe – od tradycyjnych dożynek, po koncerty, mecze, msze itp. Można powiedzieć – normalność w czasach pandemii. Do niej trzeba też zaliczyć odmienny tryb funkcjonowania różnego typu podmiotów gospodarczych. Prywatne podmioty gospodarcze prowadziły swoją działalność w zupełnie innym trybie. Obostrzenia raczej tam nie obowiązywały. Z obserwacji burmistrza gminy Orlin wynika, że restrykcje stosowano jedynie w dużych, często międzynarodowych korporacjach oraz w samej administracji.

Nowy rodzaj aktywności władz lokalnych pojawił się wraz ze szczepieniami przeciwcovidowymi. Na przełomie roku lokalne władze zainaugurowały społeczną akcję zatytułowaną „Orlin się szczepi”. Do tej promującej szczepienia akcji włączyło się wiele osób z Orlina reprezentujących różne instytucje publiczne, społeczne czy zawodowe. Również przekrój wiekowy promujących szczepienia był zróżnicowany. Stworzono specjalną grafikę z logotypami samorządów oraz napisem: „Orlin się szczepi. Ja też”. Osoby biorące udział w akcji były fotografowane z grafiką, a zdjęcia publikowane w mediach społecznościowych, na stronie internetowej gminy, w lokalnych portalach internetowych oraz w prasie drukowanej (zwłaszcza na początku akcji). Codziennie publikowano grafikę z inną osobą. W pierwszy dzień akcji „swoje twarze” użyczyli burmistrz i starosta, którzy z uwagi na wiek nie byli jeszcze uprawnieni do przyjęcia szczepienia. W dyskretny sposób media lokalne i regionalne weryfikowały w miejscowym szpitalu informację, czy osoby te nie zostały zaszczepione poza kolejnością. Był to bowiem okres, w którym doszło w Warszawie do szczepień aktorów w takim trybie⁹. Prawie równoległe, poprzez

⁹ Jest to pośredni dowód na siłę oddziaływania mediów centralnych na peryferie.

decyzje wojewody ze stycznia 2021 r., gminy zostały zobowiązane do dowożenia osób mających trudności w samodzielnym dotarciu do punktów szczepień. Koszty dowozu pokrywane były z budżetu państwa. Kontrowersje wzbudzały przede wszystkim szczepienia nauczycieli preparatem firmy AstraZeneca. Pojawiające się informacje o skutkach ubocznych i niepożądanych reakcjach po szczepieniu spowodowały, że część nauczycieli w ogóle wycofała się z wakcynacji. Od marca i kwietnia 2021 r. głównym zadaniem lokalnych samorządów była promocja szczepień przeciw COVID-19. W czerwcu 2021 r. wojewoda wydał nawet wójtom, burmistrzom i prezydentom miast polecenia (w formie decyzji) podjęcia działań promocyjnych, w tym organizacyjnych i technicznych, mających na celu zwiększenie liczby mieszkańców, zwłaszcza po 60. roku życia, poddających się szczepieniu¹⁰. Gminy otrzymały na ten cel jednorazowe dofinansowanie, w tym gmina Orlin dostała 10 tys. zł. Prowadzono głównie akcje promocyjne, drukując informatory oraz zamieszczając ogłoszenia prasowe. Zapewne wskutek podjętych wtedy działań Orlin ma (wrzesień 2021 r.) stosunkowo wysoki odsetek osób zaszczepionych – ponad 53%¹¹ – wyższy od przeciętnej dla tego typu gmin (47%).

W ciągu tych dwuipółletnich zmagania z pandemią lokalny układ władzy podjął wiele inicjatyw. Badania przeprowadzone w kwietniu 2021 r. na reprezentacyjnej próbie mieszkańców Orlina informują, jak działania te były postrzegane i oceniane przez mieszkańców. Na pytanie dotyczące oceny działalności służb i instytucji w czasie pandemii odpowiadało tak jak to przedstawiono w tabeli 1.

Dwa fakty wymagają tu komentarza. Pierwszy to wiedza o danej instytucji czy służbie i ich działalności. Z odpowiedzi „nie mam zdania” wynika, że poza służbami medycznymi (szpital i lekarz) mniej więcej połowie mieszkańców tej społeczności lokalnej nie jest znana działalność innych instytucji w czasie pandemii. Aktywność służb medycznych jest przez ponad połowę mieszkańców oceniana dobrze, ale też ma ona dość duży odsetek ocen negatywnych. Ocena pozostałych instytucji – starosty, burmistrza, straży pożarnej – jest dobra i tylko nieliczni mają do działalności tych instytucji zastrzeżenia. Większość nie ma o niej zdania, ale też nie krytykuje jej. Można więc wysnuć wniosek, że działalność kluczowych figur w lokalnym układzie władzy była skuteczna (brak krytyki) i dyskretna (wiele osób jej nie dostrzegало, o czym świadczy ich brak zdania).

¹⁰ Jedną z form oddziaływania na samorządy lokalne były wideokonferencje z wojewodą, a gminy z najniższym odsetkiem zaszczepionych mieszkańców musiały „tłumaczyć się” z tak słabego wyniku.

¹¹ Dla porównania 53,8% mieszkańców tej gminy uważało w kwietniu 2021 r., że COVID-19 stanowi duże i realne zagrożenie.

Tabela 1. Ocena działań niektórych członków pandemicznego sztabu kryzysowego w Orlinie (według odsetka oceniających)**Table 1.** Assessment of the actions of some members of the pandemic emergency staff in Orlin (by percentages of respondents)

Instytucja/służba	Dobrze	Źle	Nie mam zdania
Inspekcja sanitarna w Orlinie	27,2	16,9	55,9
Szpital orliński	52,8	17,6	29,6
Mój lekarz rodzinny	54,2	25,6	20,2
Straż pożarna (PSP i OSP)	42,7	3,3	54,0
Starosta orliński	38,4	6,5	55,1
Burmistrz Orlina	45,1	6,9	48,0

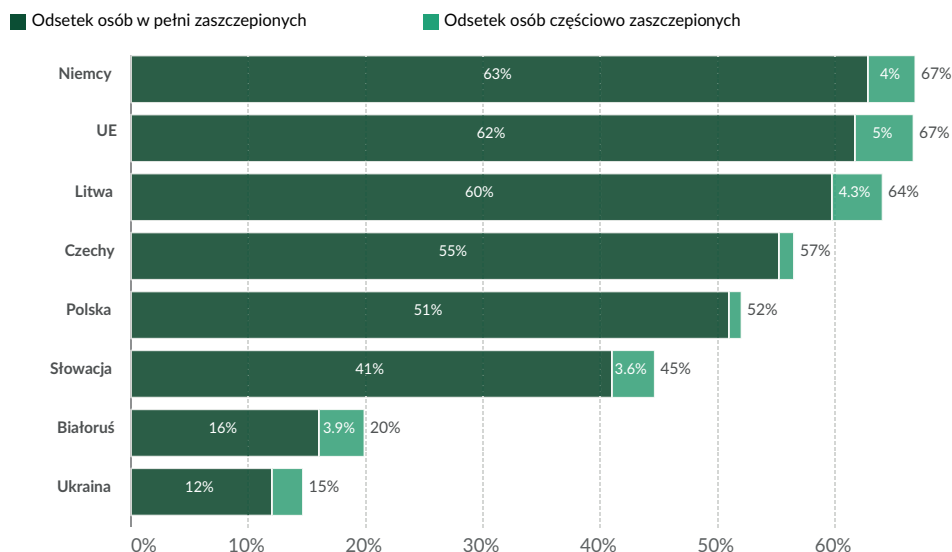
Źródło: badania i opracowanie własne.

Source: own research and study.

3. Szczepić się czy nie? Oto jest pytanie!

Wydawałoby się, że odpowiedź na pytanie zawarte w powyższym tytule podrozdziału jest oczywista. Jednak, jak wskazują badania Our World in Data (stan na 18 września 2021 r.), taka konstatacja wcale nie jest uprawniona: poziom wyszczepień w Polsce przekracza niewiele ponad połowę populacji, a liczba osób w pełni zaszczepionych wynosi nieco więcej niż 19 mln. Zestawmy to z innymi krajami. Jak wynika z wyżej przytoczonych badań, co najmniej jedną dawkę szczepionki otrzymało ponad 40% światowej populacji, a w Unii Europejskiej odsetek ten wyniósł ok. 66%. Jednak odsetek osób całkowicie zaszczepionych, a więc tych, którzy mogą czuć się w dużym stopniu bezpiecznie, jest niższy (61% w UE i 10 p.p. mniej w Polsce). Wśród krajów UE najwyższym odsetkiem pełnych szczepień może pochwalić się Portugalia (84%), Hiszpania (77%) oraz Dania (75%). Wśród sąsiadów Polski zarówno w Niemczech, jak i na Litwie oraz w Czechach odsetek ten jest wyższy niż w Polsce. Niepokój może budzić bardzo niski poziom wyszczepień w Ukrainie i Białorusi, a więc w krajach, których mieszkańcy często podejmują pracę w Polsce.

Niepokojące jest, że zaledwie 1% polskich obywateli oczekuje na drugą dawkę, co oznacza, że wzrost odsetka w pełni zaszczepionych osób nie ulegnie w najbliższym czasie większym zmianom, a to źle wróży dla sytuacji w kraju przed zapowiadaną czwartą falą pandemii. Wskazuje na to malejące tempo szczepień. Komunikat CBOS-u z lipca 2021 r. „Czy oswoiliśmy pandemię” wskazuje na „falowanie” poziomu obaw przed zakażeniem COVID-19: udział populacji obawiającej się zakażenia rośnie w czasie poszczególnych „fal” (kwiecień 2020 – 69%; listopad 2020 – 69%; kwiecień 2021 – 64%), by po ich przejściu się zmniejszać. I tak od czerwca 2021 r.

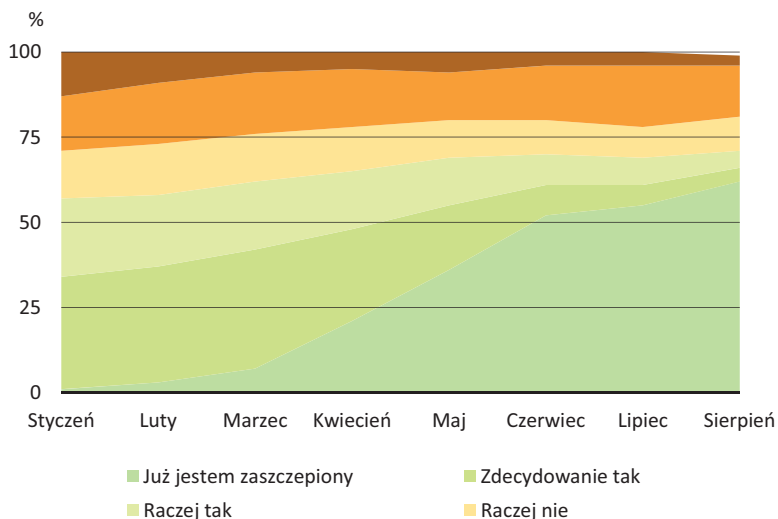
Rysunek 2. Odsetek osób zaszczepionych w Polsce na tle krajów sąsiadujących i UE
Figure 2. Percentage of people vaccinated in Poland compared to its neighbouring countries and the EU as a whole

Źródło: Our World in Data, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations> (dostęp: 20.09.2021).

Source: Our World in Data, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations> (access: 20 September 2021).

populacja nieobawiająca się zakażenia zaczyna nieznacznie przeważać (51–52%) nad lękającymi się „zarazy”. Znaczący wpływ na brak obaw ma młody wiek: w grupie wiekowej 18–24 lata aż 74% respondentów nie ma takich obaw, podczas gdy większość respondentów powyżej 65. roku życia (61%) odczuwa strach przed możliwością zachorowania na COVID-19. Większe obawy odczuwają także mieszkańcy wsi i małych miast (48%) niż wielkich aglomeracji (39%); także wzrost poziomu wykształcenia zmniejsza strach przed zakażeniem.

Na ten spadek obaw w ostatnim okresie ma zapewne wpływ odsetek już przyjętych (pełnych) szczepień (rysunek 3 – zielony kolor nadziei). W lipcu 2021 r. już 55% respondentów deklarowało, że jest już w pełni zaszczepionych, w sierpniu – 62%. Z badań CBOS-u wynika, iż szybki wzrost liczby szczepień nastąpił między marcem a czerwcem 2021 r. Następnie tempo wzrostu zaszczepionych wyraźnie osłabło, zmalał także udział osób zamierzających się zaszczepić. Natomiast frakcja niechętnych wobec szczepień bądź ich przeciwników pozostała bez mała na niezmiennym poziomie – trzy kategorie: „raczej nie”, „zdecydowanie nie” oraz „trudno powiedzieć” w styczniu 2021 r. liczyły 33%, w lipcu tego roku 31%. Na postawy wobec szczepień wpływały różne czynniki. Obserwowano tutaj bardzo wyraźny wpływ wieku mieszkańców.

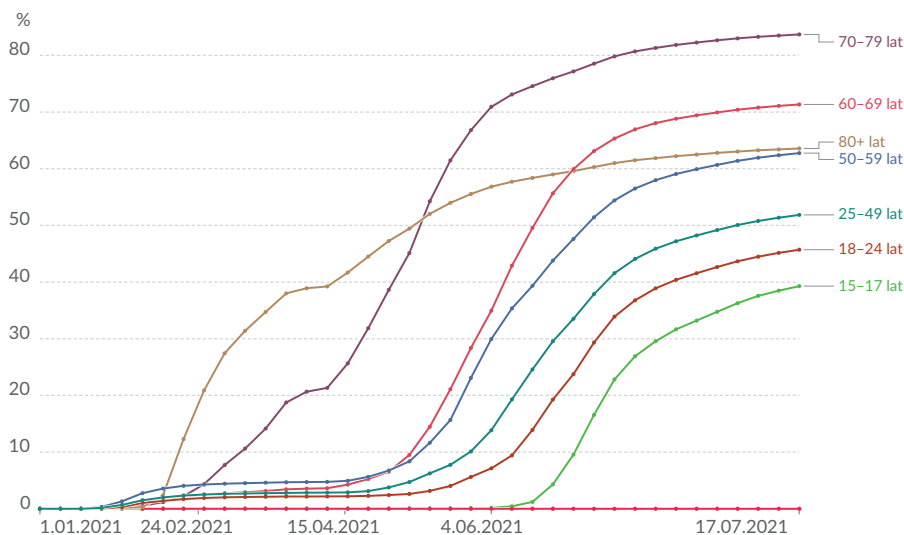

Rysunek 3. Ewolucja postaw wobec szczepienia przeciwko COVID-19 w 2021 r.
Figure 3. Evolution of attitudes towards vaccination against COVID-19 in 2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie Umańska 2021.
 Source: own study based on Umańska 2021.

Poziom zaszczepienia wzrasta wraz z wiekiem. Wyjątkiem jest grupa osób powyżej 80. roku życia, jednak w tym przypadku na nieco niższy poziom wyszczepień wpływają trudności w mobilności – na wsi gorsza jest dostępność punktów szczepień i niższe kompetencje internetowe – a także przeciwwskazania, które uniemożliwiają zaszczepienie. W grupie wiekowej 70–79 lat poziom zaszczepienia znacznie przekracza 80%, podczas gdy wśród osób w wieku 18–24 jest on mniejszy niż 45%. W odniesieniu do danych dotyczących popytu na szczepienia wątpliwe wydaje się wyjaśnienie, że jest to efekt znacznie późniejszego rozpoczęcia szczepień w tej grupie wiekowej. W przekazach medialnych od czerwca 2021 r. pojawiało się wiele informacji o niewielkiej liczbie wykonywanych szczepień, a wiele dawek w związku z brakiem chętnych musiało być zutilizowanych (ponad 450 tys. – na podstawie Raportu szczepień przeciwko COVID-19 Ministerstwa Zdrowia¹²). Ta niechęć młodych do szczepień ma wiele przyczyn, ale zapewne miała na to także „mimowolny” wpływ akcja informacyjna na temat COVID-19 (starsi jako grupa szczególnie zagrożona, niewielkie zagrożenie życia u młodych, porządek szczepień). Na początku lipca 2021 r. w sumie aż 74% tej kohorty wiekowej nie obawiało się zakażenia COVID-19, a 45% było zdecydowanie przeciwnych szczepieniu (Umańska 2021).

¹² <https://www.gov.pl/web/szczepimysie/raport-szczepien-przeciwko-covid-19> (dostęp: 20.09.2021).

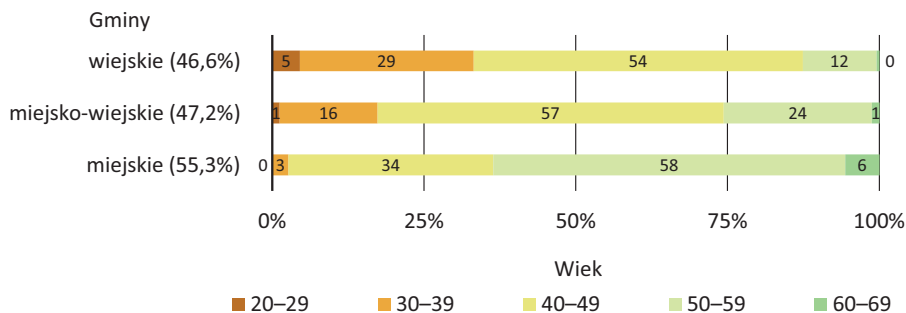

Rysunek 4. Odsetek osób w pełni zaszczepionych w Polsce według wieku
Figure 4. Percentage of people fully vaccinated against COVID-19 in Poland by age

Źródło: Our World in Data, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations> (dostęp: 20.09.2021).
 Source: Our World in Data, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations> (access: 20 September 2021).

W kontekście przeprowadzonych badań szczególnie interesujący jest wpływ miejsca zamieszkania na postawy i zachowania wobec szczepień. W cytowanym wyżej opracowaniu CBOS-u z lipca 2021 r. 46% respondentów mieszkających na wsi deklarowało zaszczepienie dwiema dawkami, podczas gdy w największych miastach odsetek ten wynosił 79%. Zdecydowanych przeciwników szczepień było odpowiednio 33 i 11%. Autorami negatywnego rekordu byli rolnicy, spośród których tylko 32% informowało o pełnym zaszczepieniu. Te postawy znalazły odzwierciedlenie w późniejszych o dwa miesiące (z września 2021 r.) oficjalnych statystykach Ministerstwa Zdrowia (rysunek 5). W gminach wiejskich i miejsko-wiejskich odsetek pełnych zaszczepień był znacznie niższy niż w miastach. Różnica pomiędzy obszarami wiejskimi a miastami wyniosła niemal 9 p.p.

Warto tu jeszcze prześledzić geograficzny rozkład szczepień. Poziom całkowitych wyszczepień jest znacznie niższy w województwach Polski wschodniej i południowo-wschodniej. Wśród gmin o najniższym poziomie jest Czarny Dunajec (woj. małopolskie) z 20,9% zaszczepionych, Jeżowe (woj. podkarpackie) – 22,2%, Biały Dunajec (woj. małopolskie) – 22,3%, Dzikowiec (woj. podkarpackie) – 22,6% i Bojanów (woj. podkarpackie) – 22,7%. Wśród 10 gmin o najniższym poziomie szczepień aż sześć znajdowało się w województwie podlaskim, trzy w małopolskim

Rysunek 5. Poziom pełnych wyszczepień w różnego typu gminach (w nawiasie podano średni poziom szczepień w danym typie gmin)

Figure 5. The level of full vaccinations in various types of municipalities (the average level of vaccination in a given type of municipality is given in brackets)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Zdrowia, <https://www.gov.pl/web/szczepienia-gmin#/poziomwyszczepienia> (dostęp: 20.09.2021).

Source: own study based on data from the Ministry of Health, <https://www.gov.pl/web/szczepienia-gmin#/poziomwyszczepienia> (access: 20 September 2021).

i jedna w podkarpackim. Programy zachęcające do szczepień, takie jak narodowa loteria, czy też groźby lockdownów oraz większych obostrzeń, jak widać, nie przynosiły istotniejszych efektów.

Jakie są przyczyny niechęci do szczepień, a nawet sprzeciwu wobec nich? W analizowanym „roku drugim” udział osób reprezentujących postawy niechętnie szczepieniom się zmienił. W styczniu 2021 r. przeciwników szczepień było ok. 40%, w sierpniu – 28%. Na wsi odsetek ten był znacząco wyższy i wynosił 37. Prowadzone badania (np. przez psychologów, por. www.covid19psychologia.com) enumerują listę podawanych przyczyn:

Większość obawia się skutków ubocznych¹³. Część badanych wskazywała, że nie wierzy w skuteczność szczepionki. Inni, że to zawracanie głowy, bo za parę miesięcy będzie nowa mutacja koronawirusa. Albo że szczepionka przestanie działać i znów będą musieli się szczepić. Niektórzy podkreślali, że nie są twardymi antyszczepionkowcami, ale ten preparat jest słabo przebadany,

¹³ Potwierdzają to badania CBOS-u. „Trzech na dziesięciu badanych, którzy przyjęli przynajmniej jedną dawkę szczepionki przeciw COVID-19, zadeklarowało, że po szczepieniu wystąpiły u nich jakieś skutki uboczne. Najczęściej były to: podwyższona temperatura oraz ból w miejscu wkłucia, ból ręki bądź ramienia. Również relatywnie często ankietowani wymieniali osłabienie, zmęczenie, a także bóle mięśni, stawów oraz kości” (Omyła-Rudzka 2021, s. 7). Warto tu też odnotować, że znacznie częściej o skutkach ubocznych informowali młodzi (18–24 – tylko 44% nie miało żadnych efektów ubocznych) niż najstarsi (65+ – 83% bez skutków ubocznych).

bo został szybko wprowadzony. [...] Niektórzy argumentowali w duchu: poczekać jeszcze rok i jeśli zaszczepionym nie wyrosnie trzecie ucho, to wtedy się odważą. [...] Pojawiały się też odpowiedzi: „Nie zaszczepię się, bo szczepionka zawiera nanochip od Billa Gatesa”. Albo inne teorie spiskowe (Krawczyk 2021)¹⁴.

Ten zestaw argumentów wciąż jest aktualny, także w Polsce lokalnej¹⁵. Wiedza socjologiczna podpowiada, że w tych społecznościach większy wpływ na opinię publiczną niż w mieście mają lokalne autorytety, niezależnie od tego, kim one są.

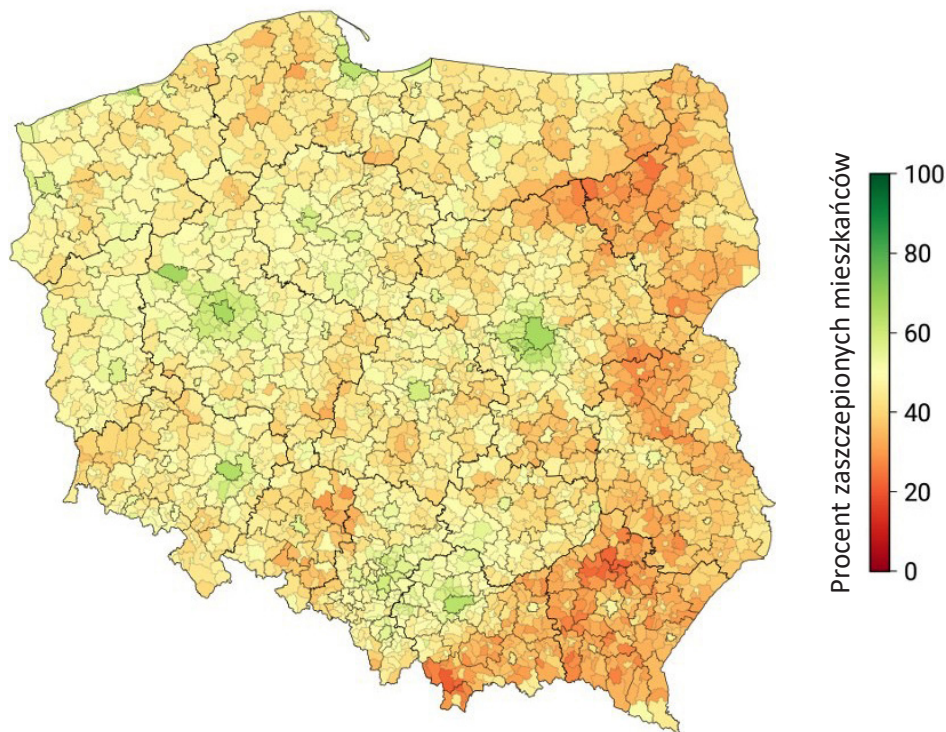
Złożoność kwestii postrzegania szczepień unaocznia się w wiejskiej społeczności lokalnej oraz sąsiedztwie, których funkcjonowanie analizowano przed rokiem pod kątem praktyk samopomocowych w przysiółku M. na Mazowszu (Burdyka 2020). Opisana wówczas grupa społeczna – jak wykazano, zdolna do samoorganizacji w sytuacji kryzysowej i cechująca się umiarkowanie silnymi więziami solidarnościowymi o charakterze międzypokoleniowym – pozostała wewnętrznie podzielona w kwestii szczepień przeciw wirusowi SARS-CoV-2. Do sierpnia 2021 r. preparat przyjęło 10 zamieszkujących tam osób, natomiast niezaszczepionych pozostawało 11 mieszkańców sąsiedztwa. W przypadku pięciu osób nie uzyskano stosownych informacji (dwoje z nich po zniesieniu restrykcji wyjechało do pracy za granicę, co zwiększa prawdopodobieństwo, że się zaszczepiły)¹⁶. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że ogólna liczba mieszkańców rzeczonoego sąsiedztwa wzrosła o jedną osobę (noworodka). W ciągu ostatniego roku nie wystąpiły zgony (informacji o zachorowaniu na COVID-19 również nie odnotowano). Nie zaistniała tym samym okoliczność, która znacząco wzmogłaby dyskusję nad sensem zabezpieczenia się przeciw groźnej dla zdrowia i życia infekcji.

Mimo codziennych i bezpośrednich kontaktów mieszkańców sąsiedztwa ich wzajemny wpływ na decyzje o szczepieniu (lub zaniechaniu szczepienia) uznać należy za nikły. Co więcej, choć temat szczepień pojawiał się wielokrotnie w podwórkowych dyskusjach, nie był roztrząsany w sposób znany z medialnego przekazu – nie zaobserwowano skrajnej polaryzacji opinii. Pozwala to przypuszczać, że

¹⁴ Jest to rozmowa z prof. Michałem Krawczykiem z Wydziału Nauk Ekonomicznych UW, autorem badań internetowych „Strach przed pandemią. Błędy w postrzeganiu i podejmowaniu ryzyka w czasach koronawirusa” przeprowadzonych na reprezentatywnej próbie 6231 osób.

¹⁵ Na początku września 2021 r. jedna z autorek artykułu zapytała młodego mężczyznę z małego miasteczka, dlaczego ani on, ani jego żona i osiemdziesięcioletni ojciec do tej pory się nie zaszczepili. „Nie chciał na ten temat rozmawiać, ale gdy zapewniłam go, że nie będę go przekonywać do szczepienia, wymienił prawie wszystkie (z wyjątkiem Billa Gatesa) argumenty, podając na początku w wątpliwość istnienie COVID-19, a na koniec dorzucając «u nas tu nikt nie chorował jeszcze na to»” (Halamska 2021).

¹⁶ W gminie, w której znajduje się przedmiotowa społeczność lokalna, wskaźnik wyszczepienia populacji w sierpniu 2021 r. wyniósł 40%.

Rysunek 6. Odsetek zaszczepionych w gminach (stan na 18.09.2021)

Figure 6. Percentage of vaccinated in municipalities (as of 18 September 2021)

Źródło: <https://www.gov.pl/web/szczepienia-gmin#/poziomwyszczenia> (dostęp: 20.09.2021).

Source: <https://www.gov.pl/web/szczepienia-gmin#/poziomwyszczenia> (access: 20 September 2021).

kwestia szczepienia uchodziła za kontrowersyjną (generującą negatywne emocje) i mogła zaburzyć spójność grupy konstytuowanej w ciągu kilku dekad. Świadomi tej groźby sąsiedzi rozważania o szczepieniach przynosili raczej w przestrzeń gospodarstwa domowego, a następnie tam komentowali zachowania i decyzje znajomych. Nie oznacza to jednak, że swoje postawy ukrywali wobec otoczenia: choć unikano wzajemnej perswazji (ograniczając się do neutralnych stwierdzeń typu: „każdy sam decyduje za siebie”), to o fakcie zaszczepienia i głównym jego motywie informowano sąsiadów.

Odnotowane w sąsiedztwie (w przysiółku M.) powody przyjęcia szczepionki nie odbiegały od diagnoz ogólnospołecznych. Wśród motywów na pierwszy plan wysuwała się subiektywna ocena zagrożenia zakażeniem SARS-CoV-2 oraz pogorszeniem własnego stanu zdrowia. Dotyczyło to głównie osób starszych, u których występowały choroby przewlekłe zwiększające ryzyko ciężkiej infekcji

koronawirusem, hospitalizacji, a nawet śmierci. W rozpatrywanym sąsiedztwie wśród zaszczepionych dominowały osoby będące na emeryturze (sześć osób powyżej 65. roku życia) i o relatywnie słabym stanie zdrowia (trzy w przeszłości cierpiały na nowotwór, dwie kolejne na choroby układu krążenia). Ponadto na jednostkowe decyzje o zaszczepieniu deklarowany wpływ miały specyfika pracy zawodowej (w zakładzie opiekuńczym) oraz mobilność (wczasy zagraniczne). Kampanie informacyjne w mediach prowadzone pod hasłem „wspólnego bezpieczeństwa” przyniosły w omawianym przypadku mniejsze efekty niż troska o indywidualny, zdrowo pojmowany interes. Pośrednio wynikać to może z powszechnej w sąsiedztwie (wśród szczepionych i nieszczepionych) krytyki źródeł masowego przekazu. Jej podstawą była niespójność i monotematyczność informacji płynących z głównych kanałów TV (zaszczepieni nie chcieli już słuchać o pandemii, a niezaszczepieni chcieli usłyszeć argumenty inne niż proszczepionkowe).

Trudniejsze do jednoznacznej klasyfikacji są powody zaniechania szczepień. W omawianym sąsiedztwie wymykają się one porządkowaniu według wieku (nie zaszczepiły się nie tylko osoby młode, ale też najstarsi mieszkańcy – między 80. a 90. rokiem życia) czy stanu zdrowia (przed szczepieniem wzbraniali się nie tylko sprawni i aktywni, lecz także osoby po udarze czy chorujące na astmę). Definitywne powody awersji do szczepionki na koronawirusa trudno wskazać również z tej przyczyny, iż dzielono się nimi zdecydowanie rzadziej niż motywami szczepienia¹⁷. Niemniej udało się odnotować kilka ogólnych przesłanek sceptycyzmu. W części wynikały one z osobistych doświadczeń: (a) „nigdy się na nic nie szczepiłem” (argument o stabilności światopoglądu), (b) znajomość osób z innych miejscowości, które po szczepionce źle się czuły, chorowały, a nawet umierały (argument o negatywnych skutkach ubocznych szczepionek), (c) lęk o odległe skutki szczepienia wśród dzieci (argument o potrzebie czasu na weryfikację skuteczności)¹⁸.

Z końcem sierpnia 2021 r. w analizowanej społeczności lokalnej M. pojawił się temat trzeciej, przypominającej dawki szczepionki. W pierwszych opiniach, jakie

¹⁷ Wydaje się, że nawet w małych, względnie homogenicznych społecznościach doświadczyć można presji opartej na oficjalnej proszczepionkowej narracji, w której nierzadko zdarza się przypięć oponentom łatkę „mniej świadomych”, „gorzej wykształconych”, „podatnych na manipulację”. W powszechnej opinii lepiej więc uchodzić za osobę podążającą za radą nauki (nowoczesnością) niż stojącą w opozycji względem niej (gdzieś na zaścianku). Realna wydaje się groźba, że skrywane przez to poglądy (oraz tłumione za nimi emocje) w specyficznych okolicznościach mogą eskalować i zewnętrzniczyć się w postaci agresji werbalnej lub fizycznej.

¹⁸ Lęk przed długofalowymi, niebezpiecznymi dla dzieci skutkami szczepienia konkurował z obawą o kontynuowanie nauki zdalnej przez dzieci, których nie zaszczepiono przed nowym rokiem szkolnym. Poszukiwanie pewnych informacji, stykanie się ze sprzecznymi danymi oraz małe wsparcie ze strony lekarzy powodowało – w obliczu konieczności subiektywnego szacowania ryzyka – wyraźny stres wśród rodziców dzieci w sąsiedztwie (por. Księżka-Koszalka 2021).

udało się uzyskać, osoby zaszczepione wyrażały daleko idący krytycyzm wobec takich planów i deklarowały, że doszczepiać się nie zamierzają („raz wystarczy”). Tego typu postawa (co należy podkreślić krystalizująca się w oparciu o relacje medialne z innych państw oraz pojedyncze wypowiedzi krajowych ekspertów i polityków) zasługuje na odrębną, pogłębioną analizę. Ilustruje bowiem problem, w obliczu którego staną w najbliższym czasie instytucje publiczne: obniżenie poziomu bezpieczeństwa związane ze spadkiem liczby przeciwciał u zaszczepionych i ozdrowieńców, jak również wzrost znaczenia ruchów sceptycznych wobec polityki pandemicznej, które jeszcze przed wprowadzeniem na rynek preparatów wykorzystujących technologię mRNA nagłaśniały opinie o iluzoryczności tzw. odporności zbiorowej i planowanym cyklicznym charakterze szczepień. Kwestie te mogą finalnie doprowadzić do swoistego przesilenia społeczno-politycznego – czas pokaże, czy będzie nim decyzja o zniesieniu jakichkolwiek obostrzeń, czy też wprowadzenie szczepień przymusowych (por. Kozik 2021).

Istotne znaczenie dla podjęcia decyzji o szczepieniu miały również argumenty wysnute z przekazów pochodzących spoza społeczności lokalnej i wykraczające poza własne doświadczenie. Wśród czynników zewnętrznych wobec jednostki, a wpływających na jej opinię o szczepionkach wskazać należy (por. Bałandynowicz-Panfil 2021): kanały informacyjne (za sprawą Internetu powszechny był w sąsiedztwie dostęp do narracji alternatywnych wobec mediów głównego nurtu, w tym rozpowszechnianych za pomocą mediów społecznościowych), opinie osób bliskich (zwłaszcza dzieci i krewnych mieszkających za granicą, np. w Szwecji czy Wielkiej Brytanii, gdzie polityka masowych szczepień nie wyeliminowała wirusa) oraz osób cieszących się autorytetem (lekarze, duchowni). Ostatni z czynników zasługuje na bardziej szczegółowe omówienie ponieważ dotyczy *de facto* siły oddziaływania kluczowych aktorów lokalnego życia społecznego, cieszących się zaufaniem i posiadających rozbudowane sieci kontaktów (por. Rochelle i in. 2021).

Analizując siłę autorytetu miejscowych lekarzy, nie da się uciec od ogólnych ocen służby zdrowia. W rozpatrywanym sąsiedztwie w miarę nasilania się pandemii opinie na jej temat ulegały pogorszeniu, osiągając krytyczny poziom, gdy zachodziła bezpośrednia potrzeba pomocy medycznej. Frustrował brak możliwości umówienia wizyty innej niż teleporada lub wizyta prywatna, utrudniony dostęp do ośrodka zdrowia, długi czas oczekiwania na wizyty u specjalistów, zamknięte dla odwiedzających oddziały szpitalne oraz rosnące wynagrodzenia pracowników służby zdrowia („dorobili się na pandemii”), co w odniesieniu do lekarzy z sąsiednich miejscowości kłuło w oczy szczególnie mocno. Powszechnie wyrażane poglądy o komercyjnym charakterze akcji szczepionkowej (rok wcześniej mówiono o komercyjnych powodach pozytywnych testów na koronawirusa) osłabiły zaufanie do lekarzy pracujących w punktach szczepień, co z kolei mogło przełożyć się na znikomą skuteczność

zachęt do przyjęcia preparatu. Autorytetu w omawianej grupie niezaszczepionych nie stracił natomiast sędziwy, cieszący się dobrą opinią lekarz specjalista (z nieodległego miasteczka), który młodej kobiecie – córce jednej z mieszkanek – odradził przyjęcie preparatu i sam deklarował niechęć do szczepienia.

Koniec lata 2021 r. przyniósł pierwsze przykłady współdziałania na rzecz szczepień w sąsiednich miejscowościach: strażacy ochotnicy i członkinie Kół Gospodyń Wiejskich (KGW) przy okazji tradycyjnych imprez integracyjnych (np. dożynek), zorganizowali punkty szczepień i w sposób otwarty zachęcali współmieszkańców do przyjęcia preparatu. Zabiegi te nie przyniosły jednak rezultatów zgodnych z celami ogólnopolskich kampanii – mimo nieraz dużej liczby uczestników imprez osób skłonnych do szczepienia było niewiele, a charakterystyczne namioty świeciły pustkami. Otwarta i warta analiz pozostaje kwestia realnej skuteczności tego typu akcji proszczepiennych (biorąc pod uwagę relację kosztów i efektów) oraz organizacyjnych motywacji do włączenia się w ich przebieg. Dotychczasowa obserwacja pozwala wysunąć bardziej ogólną tezę, że postrzeganie pandemii oraz wpływ lokalnych autorytetów i działania instytucji w zakresie jej zwalczania mogą być silnie zróżnicowane na relatywnie niewielkim obszarze – nawet w obrębie jednego układu lokalnego.

4. O ambiwalentnych zachowaniach w Kościele katolickim

Nie jest to już czas „pana, wójta i plebana”, ale Kościół katolicki – zwłaszcza w Polsce lokalnej – jest instytucją ważną. Mimo obserwowanego spadku zaufania dla wielu jest ciągle wpływowym autorytetem. Obostrzenia pandemiczne dla Kościoła, księży i wiernych były doświadczeniami traumatycznymi (por. Sadłoń 2020). Jeden z księży opisywał to w następujący sposób:

Z drugiej strony było to przeżycie dość deprymujące nie tylko dla mnie, lecz – jak sądzę – również dla wszystkich obecnych. Najpierw ten szokujący widok – w kościele, w którym przed pandemią gromadziło się na Mszy Świętej ok. 150 osób – teraz obecnych tylko 18 (tylko tyle miejsc obliczono); mrozący dystans – po jednej osobie w co trzeciej ławce (z wyjątkiem par małżeńskich lub rodzin); obowiązkowe maski na twarzy; śpiew tylko śladowy; bez znaku pokoju; zakaz przyjmowania komunii świętej wprost do ust, co sprawiało, że przeciwnicy komunii świętej „na dłoń” nie przyjmowali jej wcale; komunii świętej muszą udzielać w gumowych rękawiczkach; ministranci tylko w roli „ozdoby”, bo niczego nie wolno im dotykać i muszą zachować odpowiedni dystans do kapłana; konieczna dezynfekcja ławek po każdej celebracji; specjalni porządkowi wpuszczający wiernych do kościoła według listy uprzednich zgłoszeń. A przedtem mozolne obliczenia duszpasterskiego teamu, ile

osób według ustalonego klucza może wejść do kościoła i które miejsca są do dyspozycji i w jakim odstępie. Działo się to wszystko w niesłychanej wierności literze prawa, a nie ducha, nie w trosce o to, by jak największej liczbie parafian umożliwić uczestnictwo w eucharystii, lecz by „zachować normy”, co przypominało mi jako żywo fanatyczną poprawność faryzeuszy z czasów Jezusa (Grześkowiak 2020, s. 268).

Ta relacja dotyczy opisu praktyk w kościele w Niemczech, a na podstawie różnych obserwacji śmiemy przypuszczać, że w kościołach w Polsce – zwłaszcza lokalnej – tak restrykcyjne przestrzeganie zasad było bardzo rzadkie. Mimo iż w oficjalnych komunikatach Konferencja Episkopatu Polski apelowała o przestrzeganie zaleceń sanitarnych i wprowadzała różne ułatwienia dla wiernych (Sadłoń 2020) dochodziło do negocjowania – często przez wysokiej rangi hierarchów – zasadności obostrzeń, które m.in. wynikały – według określenia cytowanego wyżej Jerzego Grześkowiaka z „naiwnego kwietyzmu”. Jego przedstawiciele oburzali się na aktualne zarządzenia władz kościelnych respektujących higieniczne rygory, by „w czasie zarazy kropielnice nie zawierały wody święconej”, oraz na zalecenie, by „nie przyjmować komunii świętej wprost do ust, ale na dłoń”. To ostatnie jest umotywowane faktem, że ślina przyjmującego komunię świętą pozostawiona niekiedy na dłoni szafarza może zarazić dziesiątki osób. Wzbudziło to doprawdy „święte oburzenie” (co nie znaczy słuszne) – „święte”, bo, jak argumentują arcybiskupi katolicy: „Woda, ponieważ jest święcona, nie może nikomu zaszkodzić”; „Nie bójmy się wody święconej, bo tylko diabeł się jej boi” i w końcu – argument nie do zbicia: „Pan Jezus nikogo nie zaraża!” (Grześkowiak 2020, s. 276). Jako dowód ich występowania w Polsce można przytoczyć wiele krajowych przykładów opisywanych (z aprobatą m.in. przez „Nasz Dziennik”¹⁹) w mediach: głośne wystąpienie biskupa Andrzeja Dzięgi²⁰,

¹⁹ Średni nakład „Naszego Dziennika” trudno ustalić. Wikipedia podaje rozbieżne dane: 150 i 550 tys., por. https://pl.wikipedia.org/wiki/Nasz_Dziennik (dostęp: 06.12.2021). Dziennik ten publikował wiele treści sprzyjających antyszczepionkowym postawom. Aktywną rolę odgrywała także „Polonia Christiana”. Krystian Kratiuk, były redaktor naczelny i publicysta tego czasopisma, uważa, że „możni tego świata postanowili bowiem wykorzystać nową sytuację do swoich planów”. Jego zdaniem „światowe rządy wykorzystują pandemię do działań antykatolickich i antynarodowych poprzez ograniczanie możliwości uczestnictwa w nabożeństwach, propagowanie pomysłów przymusowych pomiarów biometrycznych oraz aplikacji w telefonach śledzących obywateli” (Gonera 2020, s. 92).

²⁰ 15 marca 2020 r. Andrzej Dzięga, arcybiskup archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej, ogłosił list pasterski na III Niedzielę Wielkiego Postu. Pisał w nim m.in. o tym, żeby nie unikać korzystania w kościołach z wody święconej, gdyż „szatan jest bezradny wobec takiego wyrazistego i jednoznacznego człowieczego świadectwa wiary” (Dzięga 2020). Wokół tych słów rozgorzała dyskusja w niektórych mediach katolickich. „Tygodnik Powszechny” jednoznacznie potępił słowa duchownego. W artykule pt. *Słowa biskupa błędne i groźne* podkreślono zarówno negatywne skutki społeczne opinii duchownego, jak i brak podstaw teologicznych jego poglądów. Artur Sikora, autor tekstu, stwierdził, że słowa arcybiskupa są błędne teologicznie. Dziennikarz zaakcentował szczególnie jedno zdanie z listu pasterskiego – „Chrystus

„apele” ks. Daniela Galusa²¹ czy wystąpienia ks. Tadeusza Guza²² albo arcybiskupa Wacława Depo²³. Wiernych zwracających uwagę na nieprzestrzeganie zasad sanitarnego bezpieczeństwa w kościołach spotykały szykany i hejt. Obok tego istniały wiele mówiące przykłady: bezmaseczkowego posiedzenia Konferencji Episkopatu, urodzin Radia Maryja z liczną obecnością rządzących, tłumnych pasterek w wigilię Bożego Narodzenia itp.

Jeśli nieprzestrzeganie sanitarnych obostrzeń mogło wpływać (i, jak podawały media, były takie przypadki) na wzrost zachorowań, to stanowisko części episkopatu miało negatywny wpływ na skłonność Polaków do szczepień. Bulwersujące nie tylko liberalną opinię publiczną było stanowisko biskupa Józefa Wróbla (Tygodnik Powszechny 2021) – przewodniczącego Episkopatu Polski ds. Bioetycznych – dyskredytujące moralnie szczepionki AstraZeneca i Johnson & Johnson za ich (rzekomą) produkcję na bazie abortowanych płodów. Stanowisko Watykanu było znacznie bardziej liberalne, ale też stanowisko polskich hierarchów nie było jednolite – a tym bardziej zachowania księży proboszczów, z których każdy ma sporą autonomię w działalności na terenie parafii (por. Halamska 2020, s. 129–134).

Rozpoczęcie szczepień zbiegło się w czasie z dorocznymi wizytami duszpasterskimi w domach – kolędami. O ich odbywaniu decydował proboszcz. Czasem relacje z tych odbywanych w przestrzeniach prywatnych rozmów i ich wpływie na covidowe szczepienia znajdujemy w pamiętnikach. W jednym z nich pod datą 21 stycznia 2021 r. znajduje się taki oto opis kolędowych odwiedzin:

- *Jak tam zdrowie, kowid? – pyta na wstępie ksiądz.*
- *A właśnie zapisałam się do szczepienia dla seniorów – odpowiada pamiętnikarka.*
- *Proszę się nie szczepić. Ta szczepionka jest niezbadana. Nie wiadomo, jakie będą skutki uboczne. Mam moralny obowiązek przestrzegać wiernych. To*

nie roznosi zarazków ani wirusów” – zaznaczając, że daje ono podstawy do rozpowszechnienia się wśród wiernych przekonania, iż osoby wierzące, gorliwe w praktykowaniu swojej wiary, nie mogą się zarazić (Gonera 2020, s. 94–95).

²¹ Stał się on symbolem kościelnych „koronanegecjonistów”, który zamiast zachęcać wiernych do noszenia maseczek, namawiał do ich zdejmowania, jak czynią to dziś różnej odmiany „wolnościowcy”.

²² „Od kilku miesięcy ks. Tadeusz Guz, profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, prezentuje w swoich homiliach teorie spiskowe dotyczące pandemii koronawirusa. Jego zdaniem COVID-19 to «atak na Polskę», szczepionki są zbrodnią podobną do zbrodni nazistów i «nikomu z bożych ludzi nie wolno brać udziału w takim procederze». Co więcej, ktokolwiek popiera lockdown, «przechodzi ze współpracy z Bogiem na piekielną platformę współpracy z diabłem», zaś pandemicznymi obostrzeniami w ogóle nie należy się przejmować”. <https://wiesz.pl/2021/06/01/ks-guz-uwaza-szczepienia-za-zbrodnie-a-pandemie-za-atak-na-polske-odcinaja-sie-od-niego-rektor-kul-i-metropolita-lubelski> (dostęp: 30.09.2021).

²³ Twierdzącego, że koronawirus jest mniejszym zagrożeniem niż „ideologia gender” czy „zagrożenia idące ze strony kulturowej”. Zob. <https://wiesz.pl/2021/06/01/ks-guz-uwaza-szczepienia-za-zbrodnie-a-pandemie-za-atak-na-polske-odcinaja-sie-od-niego-rektor-kul-i-metropolita-lubelski> (dostęp: 30.09.2021).

zbiorowe badanie efektów, a czym to się skończy? Nikt nie ma prawa was do niczego zmuszać!

– Dlatego sami się dobrowolnie zapisujemy!

– Społeczeństwo jest już tak wymęczone sytuacją, włączono w to środki masowego przekazu, że ludzie się na to godzą. A za wszystkim stoją potężne koncerny farmaceutyczne. W obozach koncentracyjnych też sprawdzano skuteczność szczepionek na więźniach.

Oj zamącił nam ksiądz w głowie. Ksiądz na pamiątkę zostawia nam dwa obrazki. W X są dwa punkty szczepień i przydział po 30 szczepionek na tydzień. Oj będzie to bardzo długo trwało. – Ludzie za łby się ciągną w kolejce do zapisu, bo dodzwonić się nie sposób – komentuje sąsiad. Mama Jana zapisała się na 11 lutego, ale nie jest pewna, czy pojedzie się zaszczepić. Po rozmowie z księdzem gotowa była się wypisać. Jeszcze trzeba poczekać, może będzie jaśniejsza sytuacja (Pamiętnik nr 144).

W notatce z datą 27 stycznia 2021 r. znajduje się zapis świadczący o nieprzypadkowym dialogu w domu tej pamiętnikarki w czasie duszpasterskiej wizyty.

– Szczepi się pani? Dyżurny temat...

– Jeszcze nie wiem, ale chyba nie. A pan, zapisał się już?

– Holender, sam nie wiem, co robić. Tak różnie się mówi, że nieprzebadana. Może być gorzej.

– A u pana w domu?

– Zięć mówi, że i tak jest chory i nie będzie się szczepić, a żonka jak pokazują w reklamie taką wielką igłę, to się boi. Syn i synowa zapisali się, ale dopiero na kwiecień. Wiesiek w zakładzie pracuje, tyle ludzi, to chce być zaszczepiony. Ksiądz, jak chodził po kołędzie, to mówił, żeby się nie szczepić.

– W moim domu też tak mówił (Pamiętnik nr 144).

Ale były i przykłady aktywnego włączania się parafii w akcję szczepień – od wywieszania zawiadomień na kościelnych tablicach ogłoszeń, informacji o lokalnych punktach szczepień przekazywanych z ambon czy uczestnictwie w samej akcji szczepień. Tu jako przykład wymienić można akcję 1 sierpnia w dziesięciu parafiach na Mazowszu, gdzie po mszach można było się zaszczepić „od ręki” (Mazowiecki Urząd Wojewódzki 2021).

Z obserwacji parafii na Mazowszu, do której należy przysiółek M., wynika, że oddziaływanie parafii, proboszcza lub księdza warunkują prywatne opinie na temat proboszcza oraz stopień zaangażowania w życie Kościoła. Pandemia wyraźnie obniżyła wskaźniki praktyk religijnych w społeczności lokalnej obserwowanej od ubiegłego roku (Burdyka 2020). Liczba osób uczęszczających na niedzielne nabożeństwa wyraźnie spadła, co przyczyniło się do powstania względnie stałej, przywiązanej do miejscowej świątyni grupy wiernych obejmującej tylko część mieszkańców wsi.

Jest to fakt istotny, gdyż rzeczona społeczność pozostaje w zasięgu bezpośredniego oddziaływania aż trzech nieodległych od siebie parafii (bliskość kościołów ułatwia uczestnictwo w mszach świętych poza swoją parafią), a tym samym istnieje możliwość porównywania pracy duszpasterskiej. W rozpatrywanym przypadku ksiądz proboszcz od początku pandemii wykazywał daleko idący sceptycyzm w stosunku do obostrzeń sanitarnych oraz kwestii szczepień (np. nie wymagał noszenia maseczek, nie udzielał komunii świętej na rękę, celebrował procesje)²⁴. Nie dziwi więc, że z ambony nie wybrzmiewały zachęty do przyjęcia preparatów – choć oficjalne komunikaty kurii i samorządu związane z pandemią były odczytywane – dało się za to usłyszeć w czasie kazań sugestie co do ich etyczno-moralnych wad, błędne w kontekście wykładni teologicznej (por. Jaworski 2021). Tego typu postawa, wyróżniająca kapłana spośród innych księży w okolicy (bardziej restrykcyjnie podchodzących do epidemicznych zasad zachowania w kościele), mogła zniechęcić część progresywnie nastawionych wiernych i skłonić ich do swoistej migracji sakralnej. Prawdopodobne jest także to, iż poprzestali oni na uczestnictwie w praktykach religijnych w sposób zapośredniczony przez telewizję i Internet – koronasceptycyzm proboszcza stanowił tu swoistą wymówkę przed uczestnictwem w nabożeństwach. Równocześnie postawa księdza mogła zatrzymać w miejscowym kościele osoby nieaprobujące modyfikacji liturgicznych oraz krytycznie oceniające pandemiczne decyzje hierarchii kościelnej. Bez względu jednak na wpływ postępowania księdza na frekwencję w nabożeństwach trudno jednoznacznie stwierdzić, czy jego poglądy w zasadniczy sposób oddziaływały na anulowanie szczepienia. Wydaje się, że argumentacja o podłożu społeczno-politycznym co najwyżej ugruntowywała decyzje podjęte w domowym zaciszu, szczególnie przez osoby starsze. Podobnie zdecydowane opinie proboszcza nie odwiódły od przyjęcia preparatu licznej grupy wiernych regularnie obecnej w kościele. Zasadnicza oś decyzyjna przebiegać musi więc w omawianym przypadku poza sferą religijności, co oczywiście nie neguje pewnych zależności w skali makrospołecznej.

Postawa księdza mogła wpłynąć na decyzje liderów organizacji pozarządowych funkcjonujących w społeczności lokalnej dotyczące włączenia się do ogólnopolskich akcji promujących szczepienia w środowiskach wiejskich. Szansa na pozyskanie środków finansowych w ramach akcji skierowanej do Kół Gospodyń Wiejskich #SzczepimySię z KGW jawiła się jako atrakcyjna i możliwa do wykorzystania. Członkinie lokalnego koła planowały zorganizować punkt szczepień w trakcie jednej z licznych imprez sportowych, a przy okazji przygotować piknik rodzinny. W krótkim czasie jednak zaniechano realizacji tego pomysłu. Na jego anulowanie

²⁴ Charakterystyczna wydaje się tu pewna ambiwalencja – zawołowanemu kontestowaniu obostrzeń i programu szczepień towarzyszyła modlitwa o ustanie pandemii.

wpłynął – w świetle informacji pozyskanych z drugiej ręki – lęk przed internetowym hejtem (członkinie koła są bardzo aktywne na fanpage'u na Facebooku), w tym oskarżeniami o „sprzedajność” oraz stwarzanie zagrożenia dla zdrowia dzieci. Jawny brak poparcia ze strony proboszcza – wciąż ważnego lidera opinii – tylko wzmacniał te obawy. Zwłaszcza że ewentualna publicznie wyrażona z kościelnej ambony dezaprobaty stawiałyby co aktywniejsze kobiety w centrum zainteresowania całej wsi. W ocenie liderów KGW i OSP ryzyko wizerunkowej klęski i osłabienia (i tak nie najmocniejszych) sieci powiązań w przestrzeni lokalnej było więc zbyt duże.

Restrykcje epidemiczne rozumiane jako „behawioralna rama” (Sadłoń 2020) oddziaływały również na samą wewnętrzną dynamikę polskiego katolicyzmu traktowanego jako system społeczno-kulturowy. Wprowadzane w trakcie drugiej fali ograniczenia trwające od października 2020 r. uniemożliwiały fizyczne uczestnictwo we mszach świętych. Mimo decyzji podjętej przez biskupów, aby nie włączać się w tzw. liczenie wiernych w wyznaczoną przez ISKK (Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego) na 18 października 2020 r. niedzielę, udało się zebrać szacunkowe dane. Brakuje jeszcze danych potrzebnych do stwierdzenia, czy takie postawy się utrwały. Patrząc jednak z perspektywy socjalizacyjnej oraz uwzględniając przemiany religijne młodzieży, w tym rosnące znaczenie Internetu w trakcie epidemii, można już teraz zakładać, że epidemia wpływa na zanikanie zbiorowych praktyk religijnych Polaków. Wskazują na to m.in. badania korzystania przez młodzież z Internetu. W ostatnich latach wyraźnie wzrasta ilość czasu spędzanego w ten sposób przez młodych. W roku 2020 młodzież szkolna korzystała z Internetu średnio 4 godziny 50 minut w ciągu dnia, a „nabożeństwa religijne / msza święta” są najczęściej wskazywaną czynnością, z której młodzi ludzie gotowi są zrezygnować, aby więcej czasu spędzać online.

Epidemia wpisuje się w obserwowane znacznie wcześniej procesy kulturowego różnicowania się polskiego społeczeństwa (Sadłoń 2021, 2016) – jest ich akceleratorem. Rosnąca pluralizacja, a nawet polaryzacja, staje się jeszcze bardziej wyraźna pod wpływem pandemii (Sadłoń 2020). W takiej perspektywie drugi rok epidemii utrwała oraz pogłębia owe procesy, w czym odniesienie do katolicyzmu ma istotne znaczenie. Katolicyzm odgrywa bowiem istotną rolę w kształtowaniu się podziałów oraz różnic społecznych. Epidemia, wywołując konflikty i napięcia oraz zwiększając zróżnicowanie systemu społeczno-kulturowego, wraz z rosnącymi podziałami rozrywa ramę koncepcyjną ukształtowaną w latach 80. XX w., która czyniła z katolickich wartości symbol wolności (Krzemiński 2013) oraz swoiste dobro publiczne (Sadłoń 2021). Wpływa na to kryzys instytucji Kościoła przejawiający się m.in. spadkiem zaufania do tej instytucji²⁵, choć nie wynika on jedynie z wpływu pandemii.

²⁵ Rok drugi epidemii przyniósł spadek popularności Kościoła katolickiego. Według CBOS-u negatywne oceny wzrosły o 4 p.p. do 46%, a pozytywne spadły o 3 p.p. do 43%.

5. Trochę gorzej! O niektórych ekonomicznych skutkach pandemii

Wskaźniki opisujące sytuację makroekonomiczną w okresie pandemii są zmienne co do kierunku. W 2020 r., jak podaje GUS (GUS 2021a), PKB był realnie niższy o 2,8% niż w 2019 r. Był to pierwszy spadek od 1991 r. Tendencja ta jednak odwróciła się, w lipcu (kw./kw.) odnotowano wzrost o 10,7% (GUS 2021b). Po nieznacznym wzroście stopy bezrobocia (do 6,2%) w 2020 r., w lipcu 2021 r. wynosiła ona 5,8%²⁶. Stały okazał się realny wzrost wynagrodzeń: w 2020 r. wzrosły one o 1,5% (wobec 4,1% w 2019 r.), do lipca 2021 – o 3,4%. Rosła także inflacja, w 2020 o 3,4%, a w 2021 r. do 5% – był to najwyższy wskaźnik inflacji od 10 lat²⁷. O tym, jak przełożyły się te makroekonomiczne wskaźniki na sytuację ekonomiczną gospodarstw domowych, informują badania CBOS-u przeprowadzone na początku lipca 2021 r.

W komentarzu do komunikatu „Oceny sytuacji finansowej po roku pandemii” jego autorka, Małgorzata Omyła-Rudzka, stwierdza:

Wskaźniki położenia materialnego rejestrowane przed pandemią należały do najlepszych w historii III RP. Wraz z pandemią oraz związanymi z nią ograniczeniami i obostrzeniami w życiu gospodarczym ten pozytywny trend został zatrzymany. W ciągu ostatniego roku w niewielkim stopniu ubyło spokojnych o swoją finansową przyszłość, a przybyło obawiających się biedy. Zmniejszył się również odsetek badanych zadowolonych z warunków materialnych swoich gospodarstw domowych, a zwiększył oceniających je przeciętnie. Obecnie mniej Polaków niż rok temu posiada oszczędności, a więcej różnego rodzaju zobowiązania finansowe – raty, pożyczki, długi, kredyty lub zaległe należności (Omyła-Rudzka 2021c, s. 14).

Najbardziej wrażliwe okazały się grupy najmniej zamożne, które są dość liczne w Polsce lokalnej: na wsi i w małych miastach.

W 2020 r. „w porównaniu z okresem sprzed epidemii koronawirusa – pierwszymi miesiącami tego roku – pogorszyły się wszystkie analizowane przez nas wskaźniki nastrojów społecznych. Pogorszenie to dotyczy zarówno ocen, jak i prognoz. Bardzo wyraźne zmiany *in minus* zarejestrowaliśmy w ocenach i prognozach dotyczących

²⁶ Dane te nie pokrywają się z opiniami respondentów. Badania prowadzone w ramach projektu „Moja sytuacja w okresie koronawirusa. IV etap” (Kalinowski, Łuczak 2021) wskazują, że w sumie 25,6% badanych uważało, że ich sytuacja zawodowa w ciągu roku trwania pandemii się pogorszyła. Jednocześnie niemal co piąta osoba (18,3%) obawiała się, iż straci pracę. Wyniki te słabo korespondują z opinią na temat wzrostu bezrobocia w Polsce. Przeprowadzone badania pokazują, że aż 80% ankietowanych uważa, iż na skutek pandemii bezrobocie wzrosło. Ta niespójność odczuć porównywalna jest z ubiegłym rokiem (Kalinowski 2020). Warto podkreślić, że w ostatnim etapie badań uwidocznił się wzrost pesymizmu w ocenie własnej sytuacji.

²⁷ Warto uściślić, że w odniesieniu do 2021 r. mowa tu o inflacji liczonej tylko do daty kończącej okres analizy, tj. do 31 sierpnia 2021 r.

Tabela 2. Wybrane elementy ocen sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych (% gospodarstw domowych)**Table 2.** Selected elements of assessments of the economic situation of households (% of households)

Sytuacja	III 2019	III 2020	IX 2020	III 2021		
				ogółem	wieś	miasto*
Charakterystyka sposobu gospodarowania gospodarstw domowych						
Żyjemy bardzo biednie lub skromnie	15	14	13	14	16	15
Żyjemy średnio	51	54	57	54	57	53
Żyjemy dobrze lub bardzo dobrze	19	32	31	31	27	32
Charakterystyka sytuacji finansowej w gospodarstwie domowym						
Jestem o nią spokojny	41	37	33	30	31	25
Martwię się, że może się pogorszyć	39	42	44	44	43	48
Obawiam się biedy	19	20	21	24	26	24
Gospodarstwo domowe ma oszczędności	55	61	57	56	51	55

* Do 19 999 mieszkańców.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Omyła-Rudzka 2021c.

Source: own study based on Omyła-Rudzka 2021c.

sytuacji gospodarczej” (Omyła-Rudzka 2021a, s. 1). Warto także odnotować, że stosunkowo dobre i wyważone oceny własnej sytuacji nie korespondują z prognozami rozwoju sytuacji w kraju. Tu dominują prognozy pesymistyczne. Widoczne jest to w badaniach opinii. Według badań CBOS-u (Scovil 2021) od października 2020 do kwietnia 2021 r. dominowały pesymistyczne scenariusze rozwoju sytuacji w kraju („Będzie gorzej”). Pesymizm ponownie dominował w sierpniu: 54% badanych uważało, że sytuacja zmierza w złym kierunku, przy czym rysowała się duża różnica między prognozami mieszkańców Polski lokalnej – wsi i małych miast (ok. 48%) – a Polski wielkomiejskiej (72%).

Polska lokalna jest jednak wielorako zróżnicowana, co pokazują dopiero analizy na poziomie lokalnym. Można to dostrzec na przykładzie trzech powiatów o zupełnie różnej strukturze społecznej: koszalińskiego, lubartowskiego i myśkowskiego, których sytuacja ekonomiczna i przewidywany wpływ pandemii był analizowany już w 2020 r. (Zwęglińska-Gałecka 2020). W tych badanych powiatach nastąpił wzrost stopy bezrobocia rejestrowanego, co było możliwe do ustalenia przez porównanie wskaźników opisujących sytuację na rynku pracy w czerwcu w latach 2019–2021. W analizowanym okresie największy wzrost stopy bezrobocia

Tabela 3. Stopa bezrobocia rejestrowanego w badanych powiatach w latach 2019–2021
Table 3. Registered unemployment rate in the surveyed counties in 2019–2021

Powiat	Czerwiec 2019	Czerwiec 2020	Czerwiec 2021
koszaliński	10,8	13,6	13,5
lubartowski	9,7	10,9	10,7
myszkowski	5,8	6,7	6,4
Polska	5,3	6,1	5,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Source: own study based on the BDL GUS data.

odnotowano w powiecie koszalińskim. W tym miejscu należy wziąć pod uwagę charakter badanych powiatów: powiat lubartowski ma charakter rolniczy, myszkowski cechuje znaczny udział robotników, natomiast koszaliński to powiat inteligentno-robotniczy (Halamska 2018). Ich struktura społeczna związana jest ze strukturą lokalnej gospodarki. W powiecie koszalińskim, gdzie odnotowano największy wzrost poziomu bezrobocia, gospodarka oparta jest przede wszystkim na usługach turystycznych, czyli sektorze gospodarki najbardziej dotkniętym skutkami pandemii także w 2021 r. (por. GUS 2021b). Analitycy już w trakcie pierwszej fali epidemii wskazywali, że COVID-19 w największym stopniu wpłynie na sektor usług, natomiast zatrudnienie w przemyśle pozostanie stabilne (Męcina, Potocki 2020)²⁸.

Warto także odnotować, że wzrost bezrobocia mógł być przejściowy, na co wskazują malejące wartości wskaźnika w okresie od czerwca 2020 do czerwca 2021 r. Te stosunkowo niewielkie wahnięcia sytuacji na rynku pracy (zob. tabela 3) mogą wskazywać na skuteczność antykryzysowych działań polskiego rządu ukierunkowanych przede wszystkim na ochronę miejsc pracy i zachowanie płynności finansowej przedsiębiorstw (Gazeta Prawna 2021).

W przeprowadzonych badaniach podjęto także próbę oszacowania wpływu pandemii na gospodarkę lokalną. W 2020 r. (por. Zwęglińska-Gałecka 2020) przypuszczano, że nastąpi pogorszenie lokalnej sytuacji gospodarczej. Weryfikując tę hipotezę, przyjęto jako wskaźnik zmianę udziału dochodów własnych w budżetach gmin. Jest on bowiem bardzo zróżnicowany, co wynika ze struktury lokalnej gospodarki. Pokazuje to analiza gmin z trzech badanych w 2020 r. powiatów: lubartowskiego (woj. lubelskie), koszalińskiego (woj. zachodniopomorskie) i myszkowskiego (woj. śląskie) (tabela 4). W jednej z turystycznych, miejsko-wiejskich gmin powiatu koszalińskiego udział dochodów własnych w budżecie gminy wynosił w 2019 r. aż

²⁸ Skutki pandemii odczuł jednak też przemysł nowoczesny ze względu na zbyt rozległe łańcuchy dostaw.

Tabela 4. Dochody i wydatki gmin w badanych powiatach w latach 2019–2020
Table 4. Revenues and expenditures of municipalities in the surveyed counties in 2019–2020

Powiat	Kod gminy w powiecie i jej typ*	Typ gospodarki lokalnej** wg MIROW (2018)	Udział dochodów własnych w budżecie w 2019 r.***	Zmiana udziału dochodów własnych 2019 = 100	Zmiana wydatków 2019 = 100****	Udział zaszczepionych***** (stan na 20.09.2021)
koszaliński	1, w	2	53,0	-1,5	16,1	46,8
	2, w	5	57,1	-13,8	-10,1	49,1
	3, w	5	47,5	2,6	4,2	45,1
	4, w	5	53,8	-25,1	20,1	48,2
	5, mw	2	38,9	-1,6	9,2	47,6
	6, mw	2	41,0	8,6	15,5	46,3
	7, mw	5	40,8	-14,7	1,5	42,6
	8, mw	7	78,5	-3,5	-8,1	53,7
lubartowski	1, w	1	24,4	-22,0	3,7	37,9
	2, w	1	27,4	-20,4	-3,8	31,5
	3, w	1	24,8	-1,6	0,2	38,1
	4, w	3	27,3	-6,5	0,8	34,0
	5, w	4	31,4	-16,8	17,5	30,2
	6, w	1	28,4	-12,5	0,2	38,1
	7, w	3	21,1	-16,8	4,3	31,0
	8, mw	1	15,4	-5,3	-8,5	32,3
	9, w	3	17,8	-25,3	10,9	25,5
	10, w	1	28,6	15,7	-8,4	32,8
	11, m	brak	43,0	-15,2	-5,9	44,6
	12, mw	1	22,1	-19,4	-17,8	32,6
	13, w	1	23,0	-18,7	44,1	29,9

Tabela 4. cd.
Table 4. continued

Powiat	Kod gminy w powiecie i jej typ*	Typ gospodarki lokalnej** wg MIROW (2018)	Udział dochodów własnych w budżecie w 2019 r.***	Zmiana udziału dochodów własnych 2019 = 100	Zmiana wydatków 2019 = 100****	Udział zaszczepionych***** (stan na 20.09.2021)
myszkowski	1, w	6	48,8	-7,5	27,6	51,8
	2, w	6	29,8	-13,2	-10,1	43,6
	3, m	6	38,2	-6,9	-8,1	44,8
	4, mw	4	47,5	-6,3	5,8	50,1
	5, mw	6	34,5	-10,1	1,4	45,4

* Typ administracyjny: w – gmina wiejska; mw – miejsko-wiejska; m – miejska. ** Typy gospodarki: 1 – dominacja rolnictwa tradycyjnego; 2 – dominacja rolnictwa wielkoobszarowego; 3 – przewaga funkcji rolniczej, pośrednia; 4 – wielodochodowe, rozdrobnione rolnictwo; 5 – wielofunkcyjne, równowaga sektorów; 6 – zurbanizowane, redukcja funkcji rolniczych; 7 – silnie zurbanizowane. *** Dochody własne gminy to m.in.: wpływy z podatków, opłat, dochody z majątku JST, spadki, zapisy i darowizny na rzecz JST, dochody z kar pieniężnych i grzywien określonych w odrębnych przepisach, odsetki od pożyczek udzielanych przez JST – o ile odrębne przepisy nie stanowią inaczej, odsetki od nieterminowo przekazywanych należności stanowiących dochody JST, odsetki od środków finansowych gromadzonych na rachunkach bankowych – o ile odrębne przepisy nie stanowią inaczej, i inne. W rozumieniu ustawy dochodami własnymi jednostek samorządu terytorialnego są również udziały we wpływach z podatku dochodowego od osób fizycznych (PIT) oraz z podatku dochodowego od osób prawnych (CIT). **** Wydatki gminy to kategoria finansowa środków publicznych pozostających w dyspozycji gminy. ***** Skala jak na rysunku 5.

* Administrative type: w – rural municipality; mw – urban-rural municipality; m – urban municipality. ** Economic type: 1 – traditional farming prevails; 2 – large-scale commercial farming prevails; 3 – agricultural function prevails, transitional; 4 – pluriactive and small-scale farming; 5 – multifunctional, balance of economic sectors; 6 – urbanised, agricultural function reduced; 7 – highly urbanised. *** Own municipal revenues: income from taxes, payments, entries, fees, income from assets of the local government units, property income, inheritances and gifts for local government units, benefits from penalties and fines, registration fees, interests on loans, interest on overdue receivables, interest on funds accumulated in bank accounts. The act also considers the share of revenues from personal income tax (PIT) and corporate income tax (CIT) as own municipal revenues. **** Municipal expenditure is a financial category of public funds at the municipality's disposal. ***** Colour scale as in Figure 5.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wywiadów oraz danych BDL GUS; Stanny, Rosner, Komorowski 2018; www.gov.pl/web/szczepienia-gmin (dostęp: 20.09.2021).

Source: own study based on the BDL GUS data; Stanny, Rosner, Komorowski 2018; www.gov.pl/web/szczepienia-gmin (accessed: 20 September 2021).

78,5%, podczas gdy w rolniczej, wiejskiej gminie powiatu lubartowskiego tylko 15,4%. Analiza struktury dochodów gmin wskazuje na powszechny spadek dochodów własnych. W 2020 w stosunku do 2019 r. w 23 gminach na 26 badanych

odnotowano spadek o różnej skali (od 1,5% w powiecie koszalińskim po 25,3% w powiecie lubartowskim). Na podstawie tych fragmentarycznych badań trudno ustalić zależność między charakterem gminy (miejska, wiejska lub miejsko-wiejska) a pogorszeniem lub poprawą sytuacji finansowej. Pewien dość zaskakujący związek rysuje się między typem gospodarki a spadkiem dochodów własnych gmin. Widać to na przykładzie badanych powiatów: w zdominowanych przez tradycyjne rolnictwo (typ 1) gminach powiatu lubartowskiego przeciętny spadek (12,3 p.p.) jest wyższy niż w powiatach, w których gminy mają bardziej zdywersyfikowaną gospodarkę (koszaliński – 8,8 p.p.; myszkowski – -6,1 p.p.). Logicznie rzecz biorąc, najniższy spadek powinny odnotować gminy o gospodarce opartej na rolnictwie, o relatywnie niskim udziale dochodów własnych w budżecie (powiat lubartowski), najwyższy zaś gminy o nierolniczej, zróżnicowanej gospodarce, gdzie niższe mogły być wpływy z podatków CIT i PIT. W 2/5 badanych gmin (w 2020 r. w stosunku do 2019 r.) spadły także wydatki, jednak ze względu na krótki czas obserwacji związku między spadkiem dochodów własnych a wydatkami trudno się doszukać. Bardzo czytelny jest natomiast związek między typem gospodarki i (pochodnej wobec niej) struktury społecznej a szczepieniami: w położonym na wschodzie kraju, rolniczym powiecie lubartowskim, poziom szczepień był bardzo niski. Nasuwa się oczywisty wniosek o wpływie na taką sytuację licznych tutaj rolników w strukturze społecznej.

6. Szkoła – pod dyktando rytmu epidemii

Szkoły wszystkich typów były – poza służbą zdrowia – instytucjami najbardziej dotkniętymi pandemią. Ich funkcjonowanie w całym roku szkolnym 2020/2021 było „regulowane” przez wskaźniki pandemiczne: zakażeń, hospitalizacji, zgonów. Rytmem pracy szkoły zarządzał więc w istocie... Minister Zdrowia. Nauka odbywała się odmiennie dla klas 1–3 i 4–8. Uczniowie klas 1–3 przez większość roku szkolnego uczyli się stacjonarnie. Wyjątkiem były okresy: 9.11.2020–17.01.2021 (nauka zdalna), 23.03–11.04.2021 (w tym przerwa świąteczna), 26.04–02.05.2021. Uczniowie klas 4–8 naukę stacjonarną mieli od 01.09 do 22.10.2020, później, od 23.10.2020 do 16.05.2021, nauka odbywała się zdalnie. Przez dwa tygodnie, od 17.05 do 30.05.2021 nauka dla uczniów tych klas odbywała się hybrydowo – obowiązywał przepis, że w szkole może przebywać tylko 50% uczniów tych klas (nie liczono uczniów klas 1–3). W przypadku, gdy klasy były różnej liczebności, to szkoła zdecydowała, że np. w poniedziałki w szkole uczą się klasy 4 i 6, we wtorki klasy 7, w środy 4, 5 i 8. Potem cykl rozpoczynał się od nowa. W innym rytmie funkcjonowały przedszkola. Był on regulowany przez lokalną dynamikę pandemii. Podobnie było w gminie Orlin oraz w szkole podstawowej w X, opisywanej rok temu (Michalska 2020).

Większość zajęć zdalnych (82%) odbywała się w trybie wideospotkań z nauczycielami, ale były też sytuacje (15%), gdy lekcje przesyłano w formie materiałów, zadań do samodzielnego wykonania. Prawie połowa respondentów wskazywała, że musiała dzieciom pomagać, a 16% dzieci potrzebowało większej pomocy. Zapewne do tej drugiej sytuacji dochodziło zwłaszcza w przypadku dzieci z klas nauczania początkowego 1–3, a także, gdy tryb prowadzenia zdalnej lekcji realizowano poprzez przysyłanie zadań do samodzielnego wykonania. Najpowszechniejszą wskazywaną bolączką były problemy z łączem internetowym (45%), które pojawiały się częściej na wsi (52%) niż w mieście (38%). Struktura występujących problemów była odmienna, a szkoły radziły sobie z nauką lepiej jesienią 2020 r. (53%) niż w okresie wiosennym tego roku (Omyła-Rudzka 2021b). Mniejsze były, lub nie było ich wcale, problemy ze sprzętem: szkoły uruchomiły swoje zapasy, pomagały urzędy gmin, rodzice poczynili zakupy sprzętu²⁹. Pozytywne zmiany stosunku do zdalnej nauki zaszły u wszystkich stron procesu. Nauczyciele byli „przygotowani na wypadek powrotu do zdalnej nauki. Dla klas 4–8 lekcje informatyki na początku roku poświęcone były obsłudze platform do nauki zdalnej, mogli korzystać także nauczyciele. Rodzice mogli przychodzić na konsultacje do informatyka szkolnego, dopytałam, nie narzekał. Teraz, w tym roku szkolnym, także dokszałca rodziców pierwszaków, około 10 osób” (Michalska 2021). To m.in. na skutek takich akcji poprawiła się efektywność wykorzystania Internetu, choć jakość połączeń (szybkości Internetu) w Polsce lokalnie ciągle pozostawiała wiele do życzenia, co często niweczyło wysiłki nauczycieli, uczniów i rodziców. Nie było generalnych wytycznych odnośnie do sposobu prowadzenia zdalnego nauczania – z domu czy ze szkoły. Nauczyciele pamiętnikarze opisują różne sytuacje: zdalnej pracy wyłącznie z domu, ze szkoły (także wskutek zarządzenia dyrektora), trybu mieszanego. W szkole w X mimo braku nakazu coraz więcej nauczycieli przychodziło pracować zdalnie do szkoły, by „rozdzielić pracę od domu”. W zdalnym procesie nauczania napotymano na różne problemy. „Są przedmioty, których trudniej uczyć zdalnie – wif, nauczyciel boi się kazać np. zrobić przewrót samemu dziecku w domu, żeby nie było wypadku. Nie ma możliwości realizacji programu dotyczącego gier zespołowych. Okazuje się, że problemem jest technika – w 4 klasie dzieci zdają egzamin na kartę rowerową, w czerwcu. W pierwszym rzucie pandemii w ogóle [go] nie zorganizowano, teraz zdawały klasy 4 i 5” (Michalska 2021). Ale pojawiały się też problemy z realizacją programu nauczania. W szkole w X, która nie była przecież wyjątkiem, problemy były z geografią i matematyką ze względu na długą, trwającą ponad trzy miesiące

²⁹ Obserwator S w wywiadzie: „Nie było też problemów sprzętowych, bo szkoła wypożyczyła wszystkie 19 laptopów (część od gminy z programu wdrażanego w czasie pandemii), tablety i łącza internetowe. Widać też, że w czasie wakacji zrobiono zakupy, ze sprzętem jest lepiej” (Michalska 2021). Potwierdzają to także pamiętniki nauczycieli z II edycji konkursu „Moje życie w czasie pandemii”.

chorobę nauczycielki oraz zaległy urlop. Odczuwano też brak nauczycieli przedmiotów „niszowych”, tych którzy pracują po kilka godzin tygodniowo.

Po pełnym roku szkolnym realizowanym w trybie hybrydowym pojawiła się kwestia efektywności takiego nauczania.

Ogromna większość rodziców (89%) uważa, że jakość nauki zdalnej jest gorsza od jakości nauki stacjonarnej, a ponad połowa (62%) jest zdania, że jest ona zdecydowanie gorsza. Jedynie nieliczni sądzą, że jest porównywalna (4%) bądź lepsza (5%). We wszystkich analizowanych grupach społeczno-demograficznych zdecydowanie przeważa opinia, że jakość edukacji zdalnej jest gorsza niż stacjonarnej. Nieco mniej krytyczne w swoich ocenach są osoby najgorzej wykształcone (z wykształceniem podstawowym, gimnazjalnym lub zasadniczym zawodowym), o niższych dochodach *per capita* (do 1500 zł), które częściej niż pozostałe uważają, że jakość edukacji zdalnej jest nie gorsza niż stacjonarnej (Omyła-Rudzka 2021b, s. 6).

Nauczyciele pamiętnikarze podnoszą ten problem w różny sposób, koncentrując się raczej na odbiorcach przekazu niż nadających.

Pomieściły się więc dzieci na fotelach, łózkach, kanapach, każde jakieś urządzenie do kontaktu podłączyło i się uczy. A my „uczymy”. I mamy nadzieję, że kaganek wiedzy do każdego zawita i swym ogniem umysły ogrzeje. [...] – Ja nie dam rady dziś, bo mnie cały czas wywala. A ci, co się aż tak nie starają, to podchodzą do tego na przykład tak: Przepraszam, zaraz wrócę. Ryż wyłączę. Albo: – Nie mogę teraz przeczytać. – Dlaczego? (Pewnie książki jeszcze nie stworzył).

– Bo jem.

Albo: – Wygrałem! Następny level. Zdobyta korona! (nie wyłączył głośnika). Nic z tego nie będzie. Okrajanie wymagań na egzamin. No można dzieciom tak pomóc, tylko co się w ten sposób osiągnie? Rzesze połowicznie wykształconych. Nawet, gdy osiągną 100%, to jaką to ma wartość? Przez najniższy płatek to i ja przeskoczę. Pół biedy szkoła podstawowa. Pal licha matura. Ale studenci? To się dopiero magistry szykują (Pamiętnik nr 47).

To zmniejszenie wymagań egzaminacyjnych było rekomendowane przez kierujących „narodową edukacją”: czy jednak nie było zarazem przyzwoleniem na bylejałość zdalnego nauczania? Materiał przerabiano, ale na ile skutecznie? – zastanawiał się Obserwator ze szkoły w X.

Oprócz powszechnej opinii, podzielanej przez rodziców i nauczycieli, o tym, że nauka zdalna jest gorsza, jedni i drudzy dostrzegali także wiele innych negatywnych skutków takiej formy nauki. To przede wszystkim zbyt duża ilość czasu spędzana przy komputerze, brak kontaktów społecznych dzieci, obciążenia rodziców oraz

pojawienie się niepokojących nastrojów i zachowań dzieci. Pamiętnikarze zwracają tu uwagę na dzieci najmłodsze.

Pozytywne konsekwencje zdalnego nauczania są postrzegane znacznie rzadziej: mówi o nich 28% (częściej „miastowi” niż ze wsi). Podnoszona jest poprawa kompetencji informatycznych, oszczędności czasowe i finansowe (brak dojazdów), mniej zarażeń i infekcji innych niż COVID-19, lepszy kontakt z dziećmi, którym rodzice poświęcają więcej czasu.

W opracowaniu sprzed roku (Michalska 2020) wyróżniono pewne obszary i zmiany poczynione przez COVID-19. Uderzał wtedy prawie heroizm nauczycieli zmuszonych do reagowania *ad hoc* w nowej sytuacji. Dziś pora na analizę krytyczną. W obszarze edukacyjno-administracyjnym dyrektorzy szkół, zwłaszcza od wiosny 2021 r., uzyskali większą autonomię. Dano im możliwość podejmowania wielu decyzji, co odnotował Obserwator S. W różny sposób z tego korzystano. Często zwyciężał oportunizm³⁰ i z decyzyjnych możliwości w różnych sytuacjach rezygnowano. Tak jak z organizacji półkolonii w czasie ferii.

W szkole. Bo się okazuje, że szkoły mogą organizować półkolonie zimowe. Te, które wiedzą, jak to robić. Te, które chcą coś robić. Nasze pobliskie szkoły mówią, że przecież nie mogą. Bo zakazy są. I znowu brak konsekwencji w działaniu. Tego prawa nie da się szanować ani chcieć respektować. Każdy czyta, jak się nauczył. [...] Naprawdę najgorsi są ci, co się najbardziej kurczowo trzymają rozporządzeń. Brak człowieka w człowieku. Jak na bezludnej wyspie. Tylko swoją presję czują, a z tym, co dzieci mają na głowie, to się w ogóle nie liczą. Jest tylko ja, ja, ja. I dziecku a masz! Bo się na kimś za swoje życie niespełnione mścił muszę. [...] Interpretacja zapisu kuratorium [o podziale klas 1–3 przy trybie stacjonarnym – dopisek M.H.] zaskakuje mnie szczególnie. W całej mojej szkole w klasach I–III jest raptem trzynastu uczniów. I po co ich dzielić? Bo rozporządzenie mówi, że 50%. Ludzie! (Pamiętnik nr 47).

Ale takie autorskie przedsięwzięcia dyrekcji mogły być torpedowane przez nauczycielskie środowisko. Taką sytuację przedstawia Obserwator. W minionym roku szkolnym w opisywanej szkole nie odbyło się żadne zebranie rodziców w trybie stacjonarnym. Były takie plany, w warunkach zapewniających przestrzeganie reżimu sanitarnego, ale kolejny raz był donos do sanepidu, ten zadzwonił z prośbą o wyjaśnienia i przeniesiono zebranie do sieci. Podobnie było z Radą Pedagogiczną i apelem w październiku na Dzień Nauczyciela. Potem już wszystko planowano w transmisjach. Podejrzewa się, że donosił jeden z nauczycieli, co negatywnie odbija się na atmosferze

³⁰ Często, zwłaszcza u ambitnych nauczycieli, pojawiał się on na skutek krzyżowych presji: dyrekcji szkoły przekazującej zalecenia kuratorium, uczniów niechętnie uczestniczących w zdalnym nauczaniu oraz rodziców.

Tabela 5. Problemy wynikające z nauki zdalnej i nieuczęszczania dzieci do szkoły (w %)
Table 5. Problems arising from remote learning and children not attending school (in %)

Problemy i trudności	Miejsce zamieszkania	
	wieś	miasto
Trudności z nauką, przyswajaniem wiedzy	39	33
Brak kontaktów, ograniczenie kontaktów z rówieśnikami	79	86
Brak, za mało aktywności fizycznej	77	74
Zbyt duża ilość czasu spędzanego przy komputerze, w Internecie	82	83
Obniżenie nastroju, rozdrażnienie, zachowania agresywne, wybuchy złości u dzieci	39	45
Zahamowanie rozwoju, regres w rozwoju, utrata wcześniej nabytych umiejętności	26	34
Nadmierne zaangażowanie, obciążenie rodziców	39	36
Pogorszenie relacji w rodzinie	8	11
Niezdrowe nawyki żywieniowe, jedzenie niezdrowych rzeczy przez dzieci	29	21
Inne	2	7
Nie dostrzegam żadnych problemów	3	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Omyła-Rudzka 2021b.
 Source: own study based on Omyła-Rudzka 2021b.

w gronie nauczycielskim. Wielce bulwersujące nauczycielskie środowisko okazały się szczepienia preparatem AstraZeneca. Ton komentarzy oddaje jeden z pamiętnikarzy: „Szczepimy, ale tylko nauczycieli, bo dla innych się nie nadaje?” (Pamiętnik nr 47).

Kolejnym analizowanym obszarem były relacje nauczycieli z dziećmi, ich rodzicami czy sąsiadami. Badania pokazują bardzo złożony obraz nauczycieli, uczniów i rodziców. Pojawiają się tu nie tylko opisy typu „biedny nauczyciel kilka godzin przed komputerem” versus „biedny uczeń bez społecznych relacji, bez ruchu, przy komputerze”. Wielu nauczycieli opisuje (zob. wyżej) problemy z wirtualną obecnością uczniów na lekcjach, niemożność „wymuszenia” włączenia kamerek (zastosowanie szeroko rozumianego RODO), obawy przed włączeniem swoich (Pamiętnik nr 237). To także narzekanie na uczciwość uczniów czy też rodziców³¹.

³¹ „Zostałam więc postawiona przed dylematem – co z tym fantem zrobić? Opcje były trzy: 1) Udawać, że nic dziwnego nie zauważyłam i wstawić te wszystkie piątki i szóstki; 2) Dochodzić, kto od kogo ściągał i wstawiać jedynek za plagiat, narażając się na skandal. Piętnaście jedynek w najlepszej klasie w szkole; 3) Zrobić im wykład o uczciwości i kazać im napisać jeszcze raz. Co wybrałam? Cóż. Chyba naiwna jestem, delikatnie mówiąc. Za chwilę znów będę wypalać sobie oczy przez „magnetyzm” w klasie ósmej... już nie mogę się doczekać... To pierwsza i ostatnia tak uczciwa akcja z mojej strony. Od dziś będę udawać” (Pamiętnik nr 237).

Jednocześnie występowały żale, pretensje i presje rodziców, ale też przykłady współpracy szkoły z rodzicami. Obserwator S opisuje konsultacje (ankieta) z rodzicami dotyczące wyboru platformy do komunikacji czy kursy ich obsługi dla rodziców, przede wszystkim dotyczące uczniów klas pierwszych. Nauczyciele, uczniowie i ich rodzice w dużym stopniu oswoili, choć niechętnie, pandemię.

7. Rok drugi – zmiany nastrojów społecznych

Nastroje społeczne w roku drugim, po dużo groźniejszych falach – drugiej i trzeciej – się zmieniały. Było w nich mniej paniki i hysterii. Oddawały to systematyczne badania CBOS-u, których główne ustalenia i wnioski zawarto w tym tekście. Czy jednak „oswoiliśmy epidemię”, jak pyta Edyta Umańska (2021). Analiza przeprowadzona przez tę autorkę ukazuje „falowanie nastrojów” – czas pandemii kształtują kolejne fale, przypominając o chorobie i jej możliwych groźnych skutkach. Pogłębiony ogląd społecznych nastrojów dają pamiętniki zebrane w ramach drugiej edycji konkursu o nazwie „Życie codzienne w czasach koronawirusa”³². Wynika z nich, że najbardziej oczywistą zmianą był sam koronawirus. O ile w czasie pierwszej fali mieliśmy do czynienia z obawami przed czymś nieznanym, groźnym, ale będącym gdzieś w oddali, o tyle w drugiej i trzeciej stał się on faktycznie elementem życia codziennego. Choć trafiały się wypowiedzi bardziej optymistyczne i pełne humoru, to przeważało zmęczenie ograniczeniami, a często także żal po śmierci bliskich członków rodziny, znajomych czy przyjaciół. Wiele osób miało też w najbliższym otoczeniu osoby, które ciężko przechorowały COVID-19. Epidemia pokazała, że „czas z kowidem jest dowodem na nieprzewidywalność zdarzeń, nie ma wyjątków i ograniczeń w dostępie” (Pamiętnik nr 144), a osoba to pisząca raczej nie czytała *Spoleczeństwa ryzyka* Ulricha Becka. Poza tematyką zdrowia w wielu relacjach wyrażane były obawy o najbliższych, ogólny niezdefiniowany niepokój, depresyjne wizje rozwoju sytuacji. Bardzo częstym tematem, poruszonym zarówno przez nauczycieli, jak i rodziców, studentów czy dziadków i babć opiekujących się wnukami było zdalne nauczanie. Stanowiło ono chyba najdotkliwsze i najbardziej widoczne zaburzenie życia codziennego. Mimo znacznie ciemniejszych „barw” wypowiedzi zawartych w dziennikach i pamiętnikach nie da się też ukryć, że społeczeństwo przywykło do koronawirusa. Wiele osób starało się żyć możliwie normalnie „pomimo” pandemii, próbowało trafić z organizowaniem uroczystości rodzinnych między kolejne fale, cieszyło się z drobnych sukcesów życiowych,

³² Był to konkurs zorganizowany przez Szkołę Główną Handlową w Warszawie i Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jego pierwszą edycję realizowano od marca do lipca 2020 r., a drugą od listopada 2020 do kwietnia 2021 r.

awansu czy urodzin – nawet jeśli jak za nastoletnich lat odbywały się one w lesie na świeżym powietrzu. Można więc podsumować, że udało się zbiorowo znieczulić na pandemię, która dopóki nie dotknie danej jednostki osobiście – zarówno w postaci choroby, jak i na skutek pandemicznych ograniczeń – stała się niechcianym, ale jednocześnie trwałym elementem życia codziennego.

8. Podsumowanie

Prezentowany artykuł nawiązuje do analiz sprzed roku. Jest to rejestr „zmian w toku”, gdyż epidemia ciągle trwa, zatem pod jej wpływem zmiany zachodzą w różnych obszarach życia społecznego. Rejestrując je, nie możemy jednocześnie wskazać, które z nich są trwałe, a które przejściowe i czy po ustaniu (?) epidemii materia społeczna powróci do dawnych form. Niemniej jednak pytania o trwałość zmian są stawiane: jaki będzie wpływ pandemii na społeczno-kulturową rolę katolicyzmu, jaki nowych technologii informatycznych na polską szkołę, wreszcie jaki pandemicznych restrykcji na społeczną podmiotowość samorządów terytorialnych, z których jedne poddały się dyktatowi czającego się centralizmu, a inne – mimo ograniczeń – wykazywały się sprawczością. W tym roku drugim, także na poziomie lokalnym, znajdziemy liczne przykłady pozwalające wnioskować o stanie państwa i mechanizmach nim rządzących. Ten tekst ujawnia także ostrość podziałów politycznych w mikroskali (sąsiedztwo), kiedy – wobec różnicy stanowisk wobec epidemii i szczepień – świadomie omija się ten problem (samoograniczająca się dyskursywność?), by utrzymać istniejącą więź sąsiedzka.

Problemem, któremu poświęcono najwięcej miejsca, jest stosunek do szczepień czy bardziej precyzyjnie – niechęci do nich. To w dużej mierze problem polskiej wsi oraz niektórych regionów. Należy przypuszczać, że za tą niechęcią stoi złożony mechanizm społeczno-kulturowy, w którym elementy nieufności wobec *orbis exterior* stykają się z elementami nieufnej ponowoczesności, rodem z Internetu.

Bibliografia

- Bałandynowicz-Panfil K. (2021). Jak przekonać niezdecydowanych – komunikacja z osobami starszymi a postawy wobec szczepień przeciw COVID-19. *Media-Biznes-Kultura. Dziennikarstwo i Komunikacja Społeczna*, 1 (10), 159–172. DOI:10.4467/25442554.MBK.21.010.13976.
- Burdyka K. (2020). Amoralny familizm? O samopomocy rodzinno-sąsiedzkiej w społeczności wiejskiej czasu pandemii. *Więś i Rolnictwo*, 3 (188), 141–159. DOI:10.53098/wir032020/07.
- Dong E., Du H., Gardner L. (2020). An interactive web-based dashboard to track COVID-19 in real time. *The Lancet Infectious Diseases*, 20 (5). DOI:10.1016/S1473-3099(20)30120-1.

- Gazeta Prawna (2021). Skutki koronawirusa dla rynku pracy mogą być odroczone. <https://praca.gazetaprawna.pl/artykuly/8054851,eksperci-skutki-koronawirusa-dla-ryнку-pracy-moga-byc-odroczone.html> (dostęp: 09.09.2021).
- Gonera M. (2020). Funkcjonowanie Kościoła katolickiego w Polsce w czasie pandemii koronawirusa. *Media i Komunikacja Społeczna*, 3 (2), 88–98.
- Grześkowiak J. (2020). W kleszczach koronawirusa. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, 40 (2), 253–287. DOI:10.25167/sth.2147.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2021a). *Analizy statystyczne. Sytuacja społeczno-gospodarcza w kraju w 2020 r.* Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Departament Opracowań Statystycznych.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2021b). *Analizy statystyczne. Sytuacja społeczno-gospodarcza w kraju w lipcu 2021 r.* Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Departament Opracowań Statystycznych.
- Halamska M. (2021). Wywiad z Młodym z D. [w posiadaniu autorki].
- Halamska M. (2020). *Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości.* Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Halamska M. (2018). *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 3: Świadomościowe korelaty struktury społecznej.* Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Halamska M., Kurczewski J., Ptak A. (2020). Władza lokalna w stanie niezwykłym. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (188), 91–118. DOI:10.53098/wir032020/05.
- Jaworski K.P. (2021). Moralna ocena stosowania niektórych szczepionek przeciw COVID-19 w świetle personalizmu chrześcijańskiego. *Teologia i Człowiek*, 53 (1), 9–27. DOI:10.12775/TiCz.2021.001.
- Jędrzejczak H.A. (2020). Kościół, wiara, rozum. *Kultura Liberalna*, 10 (583). <https://kulturaliberalna.pl/2020/03/16/kosciol-katolicki-polska-msza-koronawirus-epidemia/> (dostęp: 15.09.2021).
- Kalinowski S. (2020). Od paniki do negacji: Zmiana postaw wobec COVID-19. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (188), 45–65. DOI:10.53098/wir032020/03.
- Kalinowski S., Łuczak A. (2021). Social (in)security – the ambivalence of villagers’ perceptions during COVID-19. *Problemy Polityki Społecznej*, 54, 48–67. DOI:10.31971/pps/145154.
- Kozik E. (2021). Jak troszczyć się o życie? Antyszczepionkowe narracje spiskowe w czasie pandemii COVID-19. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 21 (1), 1–19. DOI:10.31261/SEIA.2021.21.01.02.
- Krawczyk M. (2021). Bo sąsiadka mówi, że to świństwo. *Gazeta Wyborcza*, 23.04.
- Krzemiński I. (2013). *Solidarność. Niespełniony projekt polskiej demokracji.* Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Księżka-Koszałka J.M. (2021). Problemy decyzyjne rodziców związane ze szczepieniami. Implikacje dla relacji lekarz–pacjent. *Pediatrics i Medycyna Rodzinna*, 17 (2), 111–115. DOI:10.15557/PiMR.2021.0018.
- Mazowiecki Urząd Wojewódzki (2021). <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/akcja-szczepien-przeciwko-covid-19-w-parafiach-na-mazowszu> (dostęp: 20.09.2021).

- Męcina J., Potocki P. (2020). *Ekspertyza 11. Wpływ COVID-19 na gospodarkę i rynek pracy w Polsce: Wyciąg z raportu badawczego*. Warszawa: Katedra Ustroju Pracy i Rynku Pracy, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Michalska S. (2021). Maszynopis wywiadu z Obserwatorem S [w posiadaniu autorki].
- Michalska S. (2020). Szkoła wiejska w czasie pandemii. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (188), 119–139. DOI:10.53098/wir032020/06.
- MZ [Ministerstwo Zdrowia] (2021). <https://www.gov.pl/web/szczepimysie/raport-szczepien-przeciwno-covid-19> (dostęp: 20.09.2021).
- Omyła-Rudzka M. (2021a). *Roczny bilans nastrojów społecznych*. Komunikat z badań, 4. Warszawa: CBOS.
- Omyła-Rudzka M. (2021b). *Edukacja zdalna – doświadczenia i oceny*. Komunikat z badań, 19. Warszawa: CBOS.
- Omyła-Rudzka M. (2021c). *Oceny sytuacji finansowej gospodarstw domowych po roku pandemii*. Komunikat z badań, 45. Warszawa: CBOS.
- Omyła-Rudzka M. (2021d). *Efekty uboczne szczepień – doświadczenia respondentów*. Komunikat z badań, 81. Warszawa: CBOS.
- Omyła-Rudzka M. (2021e). *Opinie na temat szczepień przeciw COVID-19 i polityka rządu*. Komunikat z badań, 104. Warszawa: CBOS.
- Posłuszny P., Kubicki P., Olcoń-Kubicka M., Felczak J. (2020). Społeczny obraz życia codziennego na wsi w pamiętnikach z czasu koronawirusa. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (188), 185–203. DOI:10.53098/wir032020/09.
- Rochelle A.B., Osborne R., Yongabi K., Greenhalgh T., Gurdasani D., Kang G., Falade A., Odone A., Busse R., Martin-Moreno J.M., Reicher S., McKee M. (2021). The COVID-19 vaccines rush: Participatory community engagement matters more than ever. *The Lancet*, 397 (10268), 8–10. DOI:10.1016/S0140-6736(20)32642-8.
- Sadłoń W. (2021). Polarization but not pillarization: Catholicism and cultural change in post-transformation Poland. *Religions*, 12 (7), 457. DOI:10.3390/rel12070457.
- Sadłoń W. (2020). Zacieśnianie czy rozrywanie immanentnej ramy? Polski katolicyzm wobec epidemii koronawirusa. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (188), 161–183, DOI:10.53098/wir032020/08.
- Sadłoń W. (2016). Differentiation, polarization and religious change in Poland at the turn of 20th and 21st century. *Przegląd Religioznawczy/The Religious Studies Review*, 262 (4), 25–42.
- Scovil J. (2021). *Nastroje społeczne w sierpniu*. Komunikat z badań, 101. Warszawa: CBOS.
- Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł. (2018). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowania i dynamika*. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Tygodnik Powszechny (2021). <https://www.tygodnikpowszechny.pl/krecia-roboty-biskupa-167150> (dostęp: 06.12.2021).
- Umańska E.M. (2021). *Czy oswoiliśmy epidemię?* Komunikat z badań, 90. Warszawa: CBOS.
- Zwęglińska-Gałecka D. (2020). Koronakryzys. Lokalne zróżnicowanie globalnej pandemii. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (188), 67–90. DOI:10.53098/wir032020/04.

Rural Crumbs of the Pandemic: Year Two Before the Fourth Wave

Abstract: The article presents the results of the observation (carried out using various methods) of the social effects of the COVID-19 pandemic in rural local communities from 1 September 2020 to 31 August 2021. It is a continuation of the observation of the effects of the first wave of the pandemic (see: *Wieś i Rolnictwo/Village & Agriculture*, issue 3/2020, devoted entirely to this topic). In this round of research, particular emphasis was placed on the exemplification and explanation of the reluctant or even hostile attitude towards vaccination against COVID-19 in the countryside and in some regions. However, the previously analysed topics were not abandoned: the functioning of local government in the situation of central/centralist pressures, the potential negative influence of the Catholic Church on attitudes towards vaccination, the puzzling effects on the local economy, and remote teaching with its new – also moral – problems. These observations may serve to reconstruct the functioning of the “local risk society” but they also reveal some aspects of the functioning of contemporary Polish society (e.g. the depth of social divisions).

Keywords: rural local communities, COVID-19 epidemic: second and third wave, vaccination against COVID-19.

Mieczysław Adamowicz

Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej

Streszczenie: Przedmiotem niniejszego opracowania jest koncepcja nowego zielonego Ładu europejskiego ze szczególnym odniesieniem do Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) i roli rolnictwa w procesach zazielenienia, a zwłaszcza w dążeniu do zachowania ochrony środowiska, bioróżnorodności i przeciwdziałania zmianom klimatu. Aktualnie koncepcja zielonej gospodarki wdrażana w Unii Europejskiej przyjęła nazwę Europejskiego Zielonego Ładu. Szczególną rolę w realizacji zielonego Ładu przypisuje się zazielenieniu WPR, zmodernizowanej strategii przepływu żywności „Od pola do stołu” w skracanych łańcuchach dostaw, tworzeniu nowych form gospodarki w obiegu zamkniętym i różnym działaniom zapobiegającym zmianom klimatu. Wszystkie zielone koncepcje powiązane są z paradygmatem zrównoważonego rozwoju i w opracowanych strategiach stają się formą jego realizacji. W pracy wykorzystano literaturę przedmiotu oraz dokumenty formułowane przez agendy Unii Europejskiej, Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz inne instytucje i organizacje międzynarodowe. Wprowadzenie zielonego Ładu w rolnictwie i na obszarach wiejskich wymaga stworzenia nowej architektury powiązania zadań produkcyjnych rolnictwa z działaniami wpływającymi na poprawę środowiska i klimatu, a także sprawnego systemu oceny działalności pozaprodukcyjnej, mierzenia jej skutków i kosztów. Zaangażowanie rolnictwa w tworzenie dóbr publicznych powinno być odpowiednio wynagradzane. Wdrażanie zielonych koncepcji zrównoważonego rozwoju wymaga wsparcia inwestycyjnego i edukacyjnego. Zielone koncepcje rozwoju zawierają wiele ambitnych założeń i mogą być uznane za zbyt optymistyczne.

Słowa kluczowe: zielona gospodarka, zielony Ład, zrównoważony rozwój, zielona architektura rolna, zazielenienie polityki rolnej.

Prof. dr hab. Mieczysław Adamowicz, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Wydział Nauk Ekonomicznych, ul. Sidorska 95/97, 21-500 Biała Podlaska, e-mail: adamowicz.mieczyslaw@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1164-4966.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Wprowadzenie

Presja ludnościowa i gospodarcza na środowisko przyrodnicze skutkuje ciągłym pogarszaniem się stanu tego środowiska, a w połączeniu z niekorzystnymi zmianami klimatu niekiedy nawet jego degradacją. Ogólne remedium na ten niekorzystny proces zawiera koncepcja zrównoważonego rozwoju zakładająca równowagę płaszczyzn ekonomicznej, społecznej i środowiskowej. W ramach tych poszczególnych sfer występuje wiele problemów, a relacje między nimi też układają się różnie w konkretnych układach terytorialnych. Bliższe odniesienie do płaszczyzny środowiskowej, jej powiązanie z innymi, kojarzy się z takimi pojęciami, jak: „zielona gospodarka”, „zielony wzrost”, „zazielenienie” czy „zielony ład” (Adamowicz 2021b; Bąk, Cheba 2020; Allen, Clouth 2012). Problematyka ta została już zarysowana w artykule opublikowanym w poprzednim numerze kwartalnika „Wieś i Rolnictwo” – nr 2 (191) z 2021 r. Przedmiotem niniejszego opracowania jest zaś prezentacja nowego zielonego ładu europejskiego, głównie w odniesieniu do rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej (WPR).

Od ponad trzech dekad w dyskusjach dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego coraz częściej przewija się przymiotnik „zielony”. W sensie symbolicznym nawiązuje on do zieleni przyrody czy zieleni chlorofilu zawartego w liściach roślin. Używany jest w kontekście powiązania lub odniesienia danego zjawiska lub procesu ekonomicznego do naturalnego wzrostu i rozwoju roślinności oraz jako określenie elementów środowiska przyrodniczego. Podstawą procesu rozwoju zielonej roślinności jest zjawisko fotosyntezy. Zachodzi ono w liściach roślin i dzięki energii słonecznej kreuje materię z substancji zawartych w przyrodzie. Poza procesami o charakterze mikrobiologicznym i biochemicznym to właśnie fotosynteza jest podstawowym zjawiskiem zachodzącym w sposób naturalny, powtarzalny i odnawialny. Prowadzi ona do przetwarzania energii słonecznej w materiały wykorzystywane w procesach produkcji organizowanych przez człowieka. Wytwarzana w ten sposób materia, jako zielona masa, może być też przetwarzana na energię odnawialną zastępującą część energii używanej w gospodarce ze źródeł nieodnawialnych – węgla, ropy naftowej, gazu ziemnego czy masy drzewnej pozyskiwanej z lasów. Wykorzystanie odnawialnej energii naturalnej pozwala nie tylko na częściowe zastępowanie paliw kopalnych, lecz także na ograniczanie skażenia środowiska człowieka odpadami i emisją szkodliwych gazów powodujących niekorzystne zmiany klimatyczne. Zatem zieleń roślin kojarzy się z takimi terminami, jak: „zielona produkcja”, „zielona energia”, „zielona gospodarka” i „zielony ład gospodarczo-społeczny”. Sformułowano je podczas poszukiwań zarówno sprawniejszych i efektywniejszych systemów ekonomicznych, jak i lepszych warunków życia społeczeństw. Zieleń zawarta w przymiotniku tych pojęć pełni więc funkcję

symboliczną. Zawierają one bowiem duży zbiór problemów i koncepcji narastających od stuleci, a dostrzeżonych po drugiej wojnie światowej. Ludzkość ma z nimi współcześnie do czynienia w coraz większym stopniu i można zakładać, że w przyszłości tendencja ta będzie wzrastać.

Rolnictwo obok leśnictwa należy do najbardziej zielonych sektorów gospodarki. Mając charakter przestrzenny i powszechny, wytwarza produkty roślinne w otoczeniu ekologicznym i przetwarza je w produkcji zwierzęcej bądź kieruje je bezpośrednio na rynek. Produkcja przeznaczona na rynek lub do bezpośredniego spożycia wywołuje także skutki zewnętrzne – zarówno pozytywne, jak i negatywne – objawiające się w bliskim i dalszym otoczeniu. Skutki pozytywne mają postać niewycenianych na rynku dóbr publicznych, negatywne zaś generują koszty publiczne. Te niewyceniane przez rynek efekty zewnętrzne są od pewnego czasu coraz ważniejszym przedmiotem zainteresowania władz odpowiedzialnych za budowanie strategii rozwojowych i polityk gospodarczych. Niezwykle ważna w tym obszarze jest Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej i polityki rolne prowadzone w krajach członkowskich. Zjawisko zazielenienia, rozumiane jako zwracanie szczególnej uwagi na zachowanie zielonego środowiska przyrody, bioróżnorodności i przeciwdziałanie degradacji całego środowiska przyrodniczego, odnosi się więc tak do samego rolnictwa, jak i do prowadzonej wobec niego polityki rolnej. Z natury rzeczy zjawisko zazielenienia dotyczy też polityki rozwoju obszarów wiejskich.

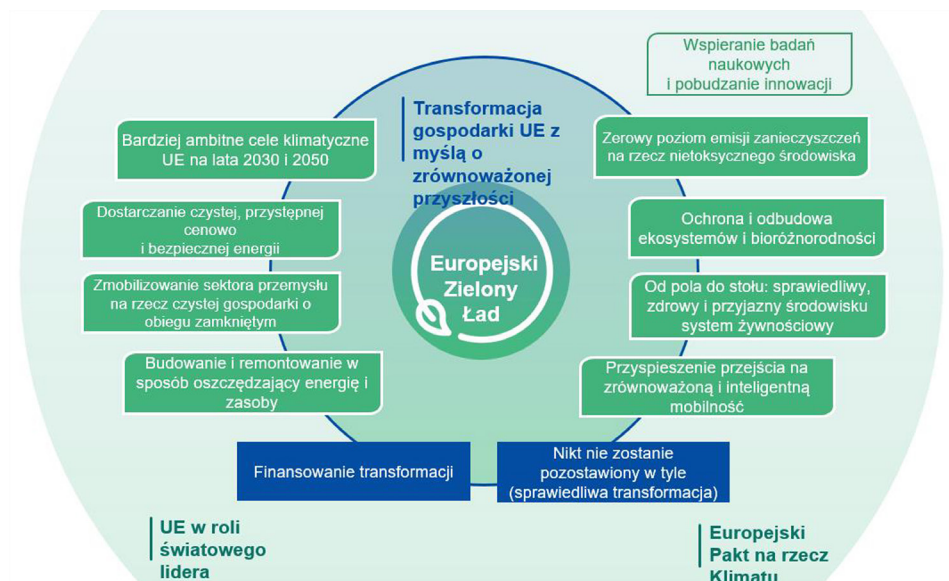
Celem tego opracowania jest ukazanie nowego Europejskiego Zielonego Ładu w odniesieniu do rolnictwa i WPR, przedstawienie nowej zielonej architektury rolnej oraz różnych instrumentów polityki rolnej wspierających proces tworzenia dóbr publicznych przez rolników i na obszarach wiejskich w sferze ochrony środowiska, a także przeciwdziałanie zmianom klimatycznym. Opracowanie powstało jako efekt przeglądu ekonomicznej literatury problemu oraz dokumentów publikowanych przez organizacje międzynarodowe oraz organy Unii Europejskiej i państwa polskiego.

2. Nowy Europejski Zielony Ład

Koncepcja zielonego ładu w Europie kształtowała się od czasu porozumienia paryskiego w sprawie klimatu podpisanego w 2018 r. U podstaw różnych działań w tym zakresie leżało przekonanie, że konieczne jest ograniczenie niemal o połowę emisji gazów cieplarnianych w ciągu dekady do poziomu z 2010 r. oraz uzyskanie tzw. neutralności klimatycznej najpóźniej do 2050 r. Dla osiągnięcia tych celów konieczna jest dekarbonizacja gospodarki zaledwie w ciągu trzydziestolecia. Oprócz ograniczenia emisji gazów cieplarnianych paląca stała się potrzeba zahamowania silnego trendu zanikania wielu gatunków i form życia biologicznego.

Zmiany klimatyczne i środowiskowe wymagały wprowadzenia nowego modelu gospodarki – niskoemisyjnej, ale jednocześnie efektywnej ekonomicznie i służącej przestrzeganiu sprawiedliwości społecznej. Strategia Europejskiego Zielonego Ładu zakłada osiągnięcie zerowego poziomu emisji gazów cieplarnianych netto w 2050 r., ponadto nastąpi w niej oddzielenie wzrostu gospodarczego od zużycia zasobów, a żadna osoba i żaden region nie będą dyskryminowane. Została ona ogłoszona w grudniu 2019 r. i zyskała poparcie Parlamentu i Rady Europy. Stopniowo wdrażana jest w życie (KE 2019).

Europejski Zielony Ład to nowa strategia na rzecz wzrostu, której celem jest przekształcenie Unii Europejskiej w sprawiedliwe i prosperujące społeczeństwo żyjące w nowoczesnej, zasobooszczędnej i konkurencyjnej gospodarce. Jak wspomniano, do 2050 r. ma ona osiągnąć zerowy poziom emisji gazów cieplarnianych netto, a wzrost gospodarczy w jej ramach będzie oddzielony od wykorzystania zasobów naturalnych. Jej celem jest także ochrona, zachowanie i poprawa kapitału naturalnego oraz ochrona zdrowia i dobrobytu obywateli przed zagrożeniami i negatywnymi skutkami zmian zachodzących w środowisku i klimacie. Wdrażanie tej strategii powinno przebiegać w sposób sprawiedliwy, sprzyjający włączeniu społecznemu, i zrównoważony. Europejski Zielony Ład obejmuje kompleks ambitnych, wielokierunkowych wskazań odnoszących się do polityk kształtujących sposoby gospodarowania w środowisku, a także do bezpośrednich podmiotów gospodarujących przy wykorzystaniu zasobów środowiskowych. Ścieżka dojścia do końcowego celu zakłada dalsze rygorystyczne zobowiązania podejmowane, by zredukować emisję gazów z obecnych 40 do 50–55% w stosunku do stanu z 1990 r., zwiększyć produkcję i udział w zużyciu energii odnawialnej do 32% i zmniejszyć zapotrzebowanie na energię o 32,5% (Wrzaszcz, Prandecki 2020; KE 2019; Atkisson, Atkisson 2013). Żeby osiągnąć te cele, konieczne stało się wprowadzenie nowych regulacji dotyczących przemysłu, transportu i rolnictwa oraz ograniczeń w zużyciu energii w budynkach mieszkalnych. Przechodzenie na „czystą” gospodarkę w obiegu zamkniętym, przeciwdziałanie utracie różnorodności biologicznej i zmniejszenie poziomu zanieczyszczeń wymagać będzie działań we wszystkich sektorach gospodarki w postaci: nowych inwestycji w technologie przyjazne środowisku, wspierania inwestycji przemysłowych, wprowadzania czystszych, tańszych i zdrowszych form transportu, obniżenia emisyjności sektora energii, zapewnienia większej efektywności energetycznej budynków oraz współpracy z partnerami międzynarodowymi w celu ustalania racjonalnych norm środowiskowych. Realizacja strategii wymaga wsparcia finansowego i pomocy technicznej dla tych, którzy najbardziej odczują skutki przejścia na gospodarkę ekologiczną. Temu celowi służyć będzie mechanizm sprawiedliwej transformacji. Ideę Europejskiego Zielonego Ładu pokazuje rysunek 1.

Rysunek 1. Elementy Europejskiego Zielonego Ładu
Figure 1. Elements of the European Green Deal

Źródło: KE 2019.
 Source: KE 2019.

Europejski Zielony Ład jest pierwszą tak kompleksową strategią Unii Europejskiej dotyczącą ochrony środowiska przyrodniczego oraz przeciwdziałania zmianom klimatycznym. Podejmując ją, Europa aspiruje do bycia pierwszym kontynentem neutralnym dla klimatu. Oznacza to konieczność podjęcia odpowiednich zobowiązań przez wszystkie kraje członkowskie. Dla osiągnięcia ambitnego celu neutralności klimatycznej – tak potrzebnej dla ochrony życia ludzi, zwierząt i roślin – niezbędna jest transformacja energetyczna, przebudowa systemów produkcyjnych i zapewnienie bezpiecznego bytowania ludzi. Nieodzowne jest rozwijanie działań na rzecz czystych, bezodpadowych technologii i wdrażanie systemów gospodarki cyrkularnej. Aby to osiągnąć, potrzebne są zmiany w wielu obszarach polityk wspólnotowych i krajowych. Dywersyfikacja europejskich źródeł energii i tworzenie zintegrowanego rynku energetycznego wymaga zarówno nowych rozwiązań technicznych czy prawnych, jak i zapewnienia bezpieczeństwa, solidarności i wzajemnego zaufania. Dążąc do zmniejszenia zależności UE od importu energii, należy poprawić efektywność energetyczną. Wszystkie działania wzmacniające ogólną konkurencyjność UE powinny być wspierane przez badania naukowe i procesy innowacyjne. U podstaw Europejskiego Zielonego Ładu leży

potrzeba konsekwentnego przestrzegania zasad zrównoważonego rozwoju we wszystkich obszarach życia gospodarczego i społecznego. Wskazuje się tu dziesięć następujących założeń:

1. Europa bez zanieczyszczeń – obejmuje zagadnienia związane z zanieczyszczeniem powietrza, wody oraz różnymi zanieczyszczeniami przemysłowymi;
2. Przejście na gospodarkę cyrkularną – plan działania na rzecz wprowadzenia czystej gospodarki przemysłowej o obiegu zamkniętym zaczęto opracowywać w roku 2000;
3. Program „Od pola do stołu” – zakłada tworzenie sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego środowisku systemu żywnościowego. Jest to program ekologizacji gospodarki rolnej obejmujący głównie redukcję wykorzystania pestycydów, nawozów sztucznych i zwiększanie powierzchni upraw organicznych;
4. Zielona Wspólna Polityka Rolna – reforma zapewniająca rozwój rolnictwa, ochronę środowiska, ograniczanie emisji gazów i pozytywne efekty zewnętrzne gospodarowania rolniczego na wsi;
5. Mechanizmy transformacji w budownictwie – wsparcie dla regionalnych programów transformacji energetycznej, nowe rozwiązania, renowacje budynków mieszkalnych itp.;
6. Finansowanie transformacji – tworzenie funduszy na zielone innowacje i inwestycje publiczne;
7. Wsparcie krajowych planów państw członkowskich dotyczących usprawniania systemów energetycznych wytwarzających czystą, bezpieczną i przystępną cenowo energię, a także planów poprawy klimatu;
8. Zrównoważony transport – przyjęcie strategii na rzecz zrównoważonej i inteligentnej mobilności oraz usprawnianie wytwarzania i infrastruktury wykorzystania paliw alternatywnych;
9. Ochrona europejskiego kapitału naturalnego – propozycja strategii UE na rzecz różnorodności biologicznej do 2030 r.;
10. Osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 r. poprzez przygotowanie nowej ustawy klimatycznej powiązanej z Europejskim Paktem na rzecz Klimatu.

We wskazanych obszarach kontynuowane są prace i działania nad rozwijaniem koncepcji i poszukiwaniem sposobów ich wdrażania zarówno na poziomie różnych organów UE, jak i w poszczególnych krajach członkowskich.

3. Zazielenienie Wspólnej Polityki Rolnej

Zazielenienie jako praktyka wdrażania zielonej gospodarki poprzedzone było zapisami w formułowanych politykach gospodarczych odnoszących się do poszczególnych sektorów gospodarki. Dotyczy to szczególnie rolnictwa i WPR,

jednej z pierwszych i najważniejszych polityk wspólnotowych. Rolnictwo w każdym kraju wykorzystuje dużą część zasobów środowiskowych – zwłaszcza glebowych, wodnych i biotycznych. Od wielu lat w gospodarowaniu rolniczym w coraz większym stopniu wykorzystywany był rachunek ekonomiczny, a degradacja środowiska i zagrożenie bezpieczeństwa żywności powodowane wzrostem intensywności produkcji nie zyskiwały należytej uwagi. Wprowadzona w życie w 1962 r. Wspólna Polityka Rolna przechodziła powolną ewolucję do początku lat 90. XX w. Początkowo cele środowiskowe nie były w niej uwzględniane. Do ich dostrzeżenia doszło wraz z upowszechnieniem się koncepcji zrównoważonego rozwoju. Pierwsza z większych reform tej polityki – reforma MacSharry’ego przeprowadzona w 1992 r. – odnosiła się także do obszarów wiejskich i była powiązana z ochroną środowiska przyrodniczego. Wprowadzone przez reformę tzw. instrumenty towarzyszące zachęcały rolników do stosowania przyjaznych dla środowiska metod gospodarowania, ochrony środowiska i zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego. Zazielenienie było też ważnym elementem reformy WPR przeprowadzonej pod koniec XX w. znanej pod nazwą Agenda 2000, przygotowującej wspólnotę na piąte rozszerzenie UE o kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Celem wprowadzonych wtedy zmian była ochrona ekosystemów oraz zapewnienie dobrostanu zwierząt. W ramach tzw. reformy luksemburskiej przeprowadzonej w 2003 r. w pierwszym filarze WPR starano się zapewnić odpowiedni poziom dochodów rolniczych, a w drugim ważnym celem było wspieranie rozwoju obszarów wiejskich i ochrona środowiska przyrodniczego. Ważnym instrumentem zazielenienia WPR stały się tzw. zasady wzajemnej zgodności, które stanowiły zbiór zaleceń dotyczących standardów ochrony środowiska, zdrowotności ludzi, zwierząt i roślin, jakich powinien przestrzegać rolnik, aby otrzymać należną płatność bezpośrednią (Wrzaszcz, Prandecki 2020).

Kolejna reforma WPR przygotowana w 2013 r., a wdrożona dwa lata później, ukierunkowana była na cztery kwestie: rozwój obszarów wiejskich; zarządzanie, finansowanie i monitorowanie WPR; dopłaty bezpośrednie dla rolników oraz współpracę rynkową. W każdej z nich zwracano uwagę na promowanie zrównoważonego rozwoju oraz wdrażanie innowacji (Adamowicz 2019). Głównym narzędziem wprowadzania reformy był mechanizm zazielenienia w formie programów agrośrodowiskowych, na który składało się przestrzeganie zrównoważonych praktyk produkcyjnych służących ochronie gleby i bioróżnorodności. W praktyce osiągnąć to przez dywersyfikację struktury zasiewów, utrzymanie określonego minimum powierzchni pod użytkami zielonymi i ochronę stref ekologicznych. Wdrażanie tych praktyk warunkowało pozyskanie 1/3 części płatności bezpośrednich.

W wyniku wszystkich zmian dokonywanych w ramach WPR dojrzało przekonanie, że rolnicy, wpływając na umocnienie zielonej gospodarki, ochronę naturalnych cech środowiska i klimat, wytwarzają korzyści i dobra, które nie są jeszcze ekonomicznie i społecznie doceniane, a także za które nie otrzymują rekompensaty wniesionego wkładu (Olivieri i in. 2021). Rolnictwo, eksploatując zasoby środowiska i często generując w nim szkody, za co może być karane, wytwarza także pozytywne rolno-środowiskowe i klimatyczne dobra publiczne. Stają się one przedmiotem wsparcia polityki rolnej i innych polityk gospodarczych, takich jak polityka spójności (regionalna), polityka środowiskowa czy nagłaśniana obecnie polityka klimatyczna. Różne formy wsparcia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich finansowane ze środków będących w dyspozycji tych polityk, co najmniej w części rekompensują nieopłacone przez rynek transfery rolnictwa w postaci dóbr publicznych na rzecz całej gospodarki.

Konsekwencją uznania rolnictwa za sektor wytwarzający dobra publiczne powinno być podjęcie próby skonkretyzowania ich formy oraz pomiaru i dokonania wyceny. Jak dotychczas polityka rolna nie wprowadziła odpowiedniej klasyfikacji i wyceny różnorodnych kosztów prywatnych ponoszonych na wytwarzanie korzyści środowiskowych powstających wewnątrz gospodarstw rolnych i w ich otoczeniu. Brakuje w tym względzie pełnej informacji potrzebnej do dokonania wyceny takich korzyści, a zachowania rolników wobec stosowanych instrumentów wsparcia nie zawsze są wiarygodne. Nierzadko dochodzi do sytuacji, w których informacje dostarczane przez rolników są „dostosowywane” do regulacji warunkujących otrzymanie dopłat bezpośrednich związanych z wypełnieniem zielonych wytycznych. Niekompletne, asymetryczne lub błędne informacje mogą prowadzić do nietrafnych i nieefektywnych decyzji i powstania strat społecznych. Błędy czy nieścisłości w ustalaniu wysokości płatności środowiskowych nie są wcale rzadkością. Występowanie zjawiska ukrywania niektórych faktów, niepełnej czy asymetrycznej informacji może też prowadzić do „hazardu moralnego” – niepożądanego i szkodliwego dla funkcjonowania całego systemu wsparcia zazieleniania gospodarki (Adamowicz 2021a; Ziętara, Mirkowska 2021; Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2018; Kułyk, Gąsiorek-Kowalewicz 2018).

Aktualnie w praktyce instrumentacji wdrażania celów polityki rolnej wykorzystywane są głównie „rozwiązania oparte na działaniach”. W tym przypadku przedmiotem umowy dotyczącej wypłaty świadczeń za aktywność na rzecz środowiska staje się zobowiązanie rolnika do przeprowadzenia określonych działań niezależnie od ich skuteczności. W planach reformowania WPR jest natomiast to, by konkretne relacje i działania prośrodowiskowe bazowały na „rozwiązaniach opartych na rezultatach”. Rozważa się także stosowanie „rozwiązań kolektywnych”, w których porozumienie kontraktowe między instytucją finansującą wsparcie zawierane jest

nie z pojedynczymi rolnikami, lecz z grupami rolników i mieszkańców wsi. Ten rodzaj kontraktów przydaje się szczególnie przy implementacji celów polityki rozwoju obszarów wiejskich finansowanych z drugiego filara WPR. W praktyce mogą być też stosowane różnego typu inne kontrakty związane np. z uczestnictwem rolników i innych podmiotów w łańcuchach dostaw czy przy sposobach władania i użytkowania ziemi (Rada Europejska 2020).

Analizę SWOT głównych modeli instrumentacji stosowanych przez WPR w odniesieniu do płatności rolno-środowiskowych i klimatycznych przedstawiono w następujących zestawieniach (Olivieri i in. 2021) (tabele 1, 2, 3).

Tabela 1. Analiza SWOT modelu płatności rolno-środowiskowych i klimatycznych opartego na działaniach

Table 1. SWOT analysis of the agricultural environmental and climatic payments model based on actions

Mocne strony	Słabości
wysoka akceptowalność przez rolników i uczestników ze względu na niewielkie ryzyko	niska efektywność i skuteczność płatności ze względu na asymetrię informacji i ukryte działania
Szanse	Zagrożenia
optymalne w sytuacji, gdy są trudności w znalezieniu właściwych wskaźników; zgodność z zasadami WTO	problemy „hazardu moralnego” ze względu na niewystarczający poziom monitorowania

Źródło: Olivieri i in. 2021.

Source: Olivieri et al. 2021.

Podejście oparte na działaniach było dotychczas dominującą i w wielu przypadkach skuteczną formą wsparcia działań agrośrodowiskowych i klimatycznych rolników, jednak jego efektywność była na ogół niezadowolająca. Taki system jest stosunkowo mało ryzykowny zarówno dla strony wykonawczej, jak i finansującej. Niewielkie znaczenie w tym modelu ma ruch cen rynkowych oraz inne uwarunkowania, np. zmienność pogody. Występuje tu zgodność z zasadami WTO, ale równocześnie zjawisko niepełnej informacji o poniesionych kosztach i możliwość wystąpienia zjawiska „hazardu moralnego”.

Tabela 2. Analiza SWOT modelu płatności rolno-środowiskowych i klimatycznych opartego na efektach**Table 2.** SWOT analysis of the agricultural environmental and climatic payments model based on effects

Mocne strony	Słabości
wysoka sprawność i elastyczność płatności nawet w przypadku asymetrii informacyjnej	trudność dobrania właściwych wskaźników oceniających wyniki
Szanse	Zagrożenia
budowanie kapitału społecznego w wyniku podnoszenia poziomu wiedzy i rozwoju współpracy; niskie koszty monitoringu dla mniej istotnych przejawów „hazardu moralnego”	niskie zaangażowanie rolników wrażliwych na ryzyko wynikające z efektów zewnętrznych; trudności z dostosowaniem do zasad WTO; rezultaty uzależnione od czynników zewnętrznych, takich jak pogoda i zmienność rynku

Źródło: Olivieri i in. 2021.

Source: Olivieri et al. 2021.

Podejście zorientowane na efekty uznawane jest w literaturze za najbardziej odpowiednie do wspierania działań agroekologicznych i klimatycznych. W modelu tym usprawniono proces wdrażania ustalonych działań i optymalizowane są wydatki publiczne ponoszone w celu poprawy środowiska i klimatu. Efektywność stosowania tej formy interwencji w dużym stopniu zależy od doboru wskaźników i możliwości ich precyzyjnego mierzenia. Pozwala na lepsze określenie wkładu rolników w tworzenie dóbr publicznych i ich sprawiedliwe wynagradzanie. Nie wszystkie instrumenty stosowane w tym podejściu są akceptowane przez WTO.

Kolektywnie realizowane cele agrosrodowiskowe i klimatyczne wymagają łączenia gospodarstw rolnych w grupy cechujące się podobieństwem, z którymi podpisywane są wspólne kontrakty na realizację wspólnych zadań środowiskowych. System ten może być efektywny i sprawny, jeśli uda się skompletować grupę podmiotów chętnych do współpracy w tworzeniu społecznego kapitału przy budowaniu dóbr publicznych.

Pewne słabości, jakie ujawniają się w systemie dopłat agrosrodowiskowych i klimatycznych, przemawiają za potrzebą dokonania bardziej wnikliwych ocen efektywności branżowej i ekonomiczno-społecznej stosowanych modeli i instrumentów wsparcia. Z tego powodu potrzebne są badania naukowe dotyczące zielonego ładu i zielonych instrumentów WPR. W nowej zielonej architekturze wymogów dla rolników proponuje się rozszerzenie gamy instrumentów, które lepiej i precyzyjniej określą wkład rolników w proces zazielenienia gospodarki. Wśród nowych instrumentów wdrażania zasady wzajemnej zgodności przewiduje się m.in. wprowadzenie bardziej zróżnicowanych ekoschematów oraz nowych rozwiązań kontraktowych wdrażania programów agrosrodowiskowych i klimatycznych.

Tabela 3. Analiza SWOT modelu płatności za działania kolektywne
Table 3. SWOT analysis of the model of payments for collective actions

Mocne strony	Słabości
ograniczenie kosztów transakcyjnych w wyniku ekonomii skali; lepszą efektywność ekologiczną; zwiększone uczestnictwo; szansa na lepsze rozwiązanie ryzyka, wiedzy, aspiracji i odpowiedzialności; zmniejszona asymetria informacyjna i ograniczenie „hazardu moralnego”	zwiększone koszty związane z koordynacją działań grupowych
Szanse	Zagrożenia
kolektywne zwiększanie wiedzy; presja pozytywnej reputacji zbiorowej; większa partycypacja zewnętrzna z powodu niższych kosztów; kreatcja i udział w kapitale społecznym; lepsze zabezpieczenie przed zagrożeniami dzięki wspólnym działaniom	trudności w ustalaniu optymalnych rozmiarów grup działania; możliwość tworzenia grup ludzi o podobnych poglądach; trudności doboru odpowiednich liderów

Źródło: Olivieri i in. 2021.

Source: Olivieri et al. 2021.

4. Nowa zielona architektura wymogów względem rolników

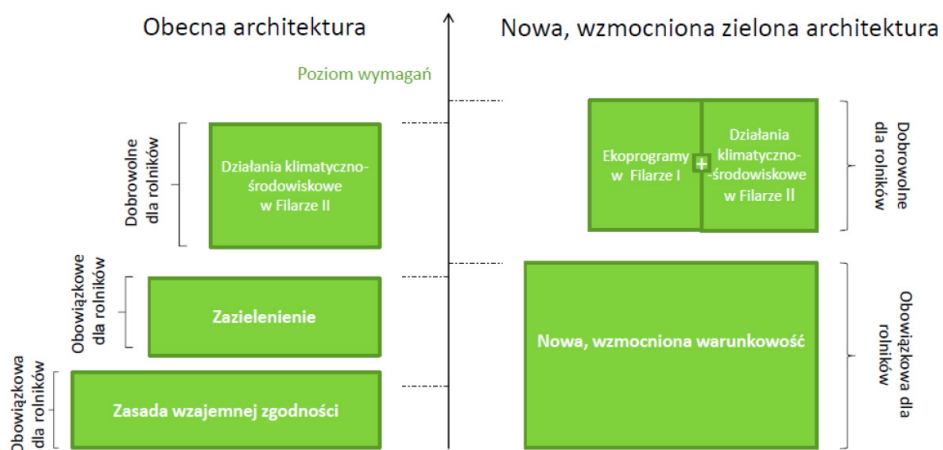
W perspektywie finansowej UE na lata 2021–2027 przewidziano, że ok. 40% całkowitego budżetu WPR zostanie skierowane na działania na rzecz środowiska i klimatu. Głównymi instrumentami tego założenia miały być następujące kierunki działań: zielona architektura WPR, program „Od pola do stołu”, działania na rzecz odbudowy ekosystemów i bioróżnorodności, racjonalizacja użytkowania gruntów zapobiegająca emisji gazów cieplarnianych oraz wspieranie oddolnych inicjatyw na rzecz klimatu i środowiska. Oznacza to, że dotychczasowe mało skonkretyzowane programy rolno-środowiskowe winny być zastępowane odpowiednią listą nowych, bardziej konkretnych form wspierania procesu tworzenia dóbr publicznych przez gospodarstwa rolne i cały sektor rolny. Jeden z występujących tu dylematów dotyczy tego, jak przygotować właściwe kontrakty w sytuacji braku, niepełnej lub asymetrycznej informacji. Niezbędne jest eliminowanie zarówno praktyki ukrywania informacji o stanie środowiska, jak i zatajania informacji o faktycznie podejmowanych działaniach. Rolnicy mogą podejmować działania na rzecz środowiska dobrowolnie, bez oglądania się na wynagrodzenie, mogą też świadomie oczekiwać określonych korzyści finansowych albo też zachowywać się jak „jeżdżący na gapę” w przypadku wdrażania programów zbiorowych, wywołując tym samym zjawisko „hazardu moralnego”.

Zmiany proponowane przez Komisję Europejską stanowią próbę dostosowania WPR do najważniejszych wyzwań, które staną przed rolnictwem i obszarami wiejskimi w najbliższym dziesięcioleciu. Dostosowania te odnoszą się zarówno do sfery celów ogólnych, zestawu narzędzi osiągnięcia celów, jakie wobec WPR stawiają kraje członkowskie, jak i sposobu oceny skuteczności zastosowanych interwencji. W sferze celów można wyróżnić trzy grupy celów ogólnych rozpisanych na dziewięć celów szczegółowych (Rada Europejska 2020):

1. Wzmocnienie ogólnej kondycji sektora rolnego:
 - a) wzrost konkurencyjności i orientacji rynkowej;
 - b) poprawa pozycji rolników w łańcuchach wartości;
 - c) wsparcie realnych dochodów.
2. Poprawa jakości życia na obszarach wiejskich:
 - a) zapewnienie wysokiej jakości żywności;
 - b) promowanie zatrudnienia i wzrostu;
 - c) wspieranie wymiany pokoleniowej.
3. Wzmocnienie dbałości o środowisko i klimat:
 - a) ochrona bioróżnorodności;
 - b) rozwijanie zrównoważonego zużycia zasobów naturalnych;
 - c) przeciwdziałanie zmianom klimatu.

Państwa członkowskie mają być odpowiedzialne za dobór instrumentów dla prowadzenia poszczególnych rodzajów interwencji i osiągnięcia celów szczegółowych. Przewiduje się realizację trzech rodzajów działań: 1) opracowania planu strategicznego dla rolnictwa i obszarów wiejskich na podstawie zidentyfikowanych potrzeb danego kraju, który musi uzyskać akceptację Komisji Europejskiej; 2) określenia sposobu wykorzystania środków finansowych dla realizacji przyjętych celów za pomocą stosowanych narzędzi; 3) monitorowania i gromadzenia informacji o postępach w realizacji przyjętych celów.

Powiązanie WPR z problematyką środowiskową i klimatyczną ujawnia się w tzw. nowej zielonej architekturze wymagań wobec rolników (rysunek 2). Dotychczasowe działania na rzecz klimatu i środowiska realizowane w ramach drugiego filaru WPR miały charakter dobrowolny dla rolników i charakter obowiązkowy w ramach pierwszego filaru pod nazwą „zazielenienia” i stosowania „zasady wzajemnej zgodności”. Nowa wzmocniona zielona architektura obejmuje: „ekoprogramy” w pierwszym filarze oraz „działania klimatyczno-środowiskowe” – dwa działania dobrowolne dla rolników. Obowiązkowa dla rolników w nowej wzmocnionej zielonej architekturze stanie się warunkowość i bardziej skonkretyzowane programy kontraktowe (MRiRW 2020). Przykłady starej i nowej zielonej architektury dla rolnictwa zawierają rysunek 2 i tabela 4.

Rysunek 2. Schemat zielonej architektury
Figure 2. Green architecture scheme

Źródło: MRiRW 2020.
Source: MRiRW 2020.

Tabela 4. Przykłady zielonej architektury
Table 4. Examples of green architecture

GAEC 9 – norma nowej wzmocnionej warunkowości	Filar I: Ekoprogramy	Filar II: Zobowiązania rolno-środowiskowo-klimatyczne
minimum 5% powierzchni użytków rolnych na żywoptoty, zadrzewienia liniowe, zagajniki śródpolne, oczka wodne lub grunty ugorowane	ekoprogram, wersja 1: przeznaczenie minimum 7% powierzchni użytków rolnych na żywoptoty, zadrzewienia liniowe, zagajniki śródpolne, miedze, oczka wodne lub grunty ugorowane; ekoprogram, wersja 2: przeznaczenie minimum 10% powierzchni użytków rolnych na żywoptoty, zadrzewienia liniowe, zagajniki śródpolne, miedze, oczka wodne lub grunty ugorowane	zakaz używania nawozów i pestycydów w pasie o szerokości 2 m wzdłuż lub wokół: żywoptotów, zadrzewień liniowych, zagajników śródpolnych, miedz, oczek wodnych, gruntów ugorowanych; odpowiednie zarządzanie powyższymi elementami (np. zakładanie miedz kwiatnych)

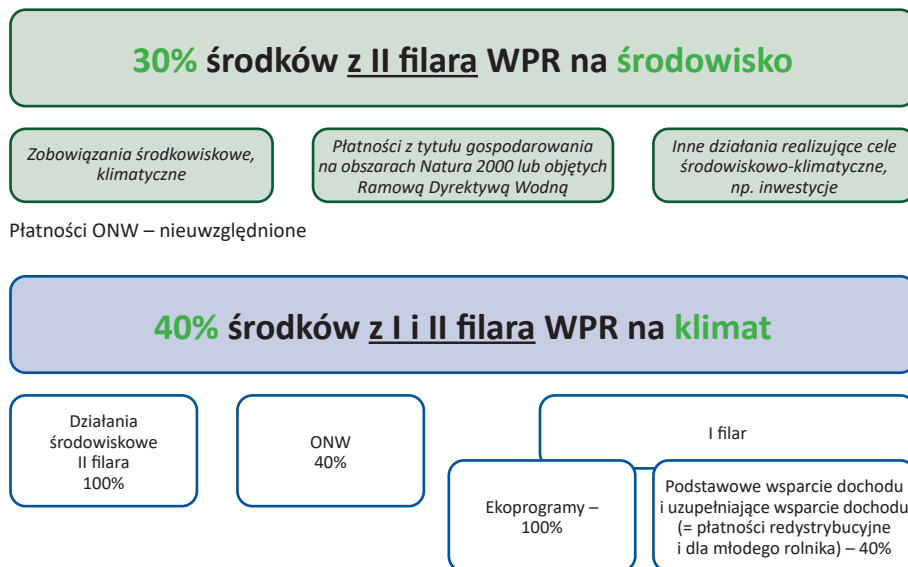
Źródło: Wrzaszcz, Prandecki 2020.
Source: Wrzaszcz, Prandecki 2020.

Nowy system warunkowości skupia wcześniej obowiązujące wymogi zazielenienia i wzajemnej zgodności zapewniające stosowanie dobrej kultury rolnej oraz ochronę środowiska. Są to tzw. normy GAEC (Good Agricultural and Environmental Conditions) i podstawowe wymagania w zakresie zarządzania. Beneficjenci WPR są zobowiązani do przestrzegania tych norm, jeśli chcą korzystać ze wsparcia. System ten uzależnia otrzymanie pełnego wsparcia finansowego w ramach WPR od zapewnienia przez rolników zgodności praktyk rolniczych z podstawowymi normami dotyczącymi środowiska, zmian klimatu, zdrowia publicznego, dobrostanu zwierząt i zdrowotności upraw roślinnych. Nowy system warunkowości stanowić będzie podstawę do określenia wymagań dla dodatkowo płatnych, dobrowolnych działań, takich jak ekoprogramy i inne inicjatywy środowiskowe oraz klimatyczne.

Normy GAEC, dotychczas stosowane w niewielkim zakresie, dotyczą różnych specyficznych sytuacji w gospodarstwach rolnych, np.:

- GAEC 2: ochrona terenów podmokłych i torfowisk;
- GAEC 5: zrównoważone gospodarowanie składnikami odżywczymi w gospodarstwie;
- GAEC 7: zapewnienie pokrywy roślinnej gruntów ornych we wrażliwym dla gleb okresie jesienno-zimowym;
- GAEC 8: stosowanie właściwego zmianowania roślin;
- GAEC 9: przeznaczanie określonej minimalnej powierzchni użytków rolnych na cele nieprodukcyjne o charakterze krajobrazowym czy ekologicznym.

W ramach pierwszego filaru WPR równoległe z instrumentem warunkowości przewidziane są także różne inne działania na rzecz klimatu i środowiska w postaci ekoprogramów. W praktyce są nimi nowe formy płatności bezpośrednich. Kraje członkowskie UE są zobowiązane do wdrożenia tych nowych instrumentów, które mają jednak charakter dobrowolny dla rolników. Wprowadzenie dodatkowych praktyk prośrodowiskowych w rocznych cyklach produkcyjnych jest wynagradzane dodatkowymi płatnościami do podstawowego wsparcia dochodów, rekompensującymi poniesione koszty lub utracone dochody z tytułu ich stosowania. Aktualnie wyszczególniono kilkanaście rodzajów praktyk w ramach ekoprogramów, do których można zaliczyć: wsiewki śródpolne, międzyplony ozime, ekstensywny wypas na trwałych użytkach zielonych, opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia, pasy uprawne wolne od środków ochrony roślin i na działkach większych od 5 ha, zachowanie korzystnej struktury upraw, uproszczenie systemów uprawy gleby, integrowana produkcja roślinna, wapnowanie gleb, właściwe technologie nawożenia obornikiem, odpowiednie rozlewanie gnojowicy, doglebowa aplikacja nawożenia mocznikiem, zachowanie stref buforowych wzdłuż wód powierzchniowych, poprawa bioróżnorodności biologicznej i inne (MRiRW 2020).

Rysunek 3. Finansowanie ochrony środowiska i klimatu
Figure 3. Financing of environmental and climate protection

Źródło: MRiRW 2020.
 Source: MRiRW 2020.

Drugi filar WPR został również wyposażony w nowe lub ulepszone instrumenty klimatyczno-środowiskowe wskazujące do obowiązkowego wdrażania. Są to m.in.: zobowiązania do stosowania pożądaných praktyk rolniczych wykraczających poza zakres nowej wzajemnej warunkowości, ochrona zagrożonych zasobów genetycznych roślin i zwierząt, płatności Natura 2000 wynikające z dyrektyw siedliskowej lub ptasiej, płatności Ramowej Dyrektywy Wodnej, działania leśne dotyczące interwencji, zalesiania i ochrony lasów, a także płatności z tytułu ograniczeń naturalnych lub innych ograniczeń specyficznych dla rolnictwa. Finansowanie ochrony środowiska i klimatu w ramach poszczególnych filarów nowej WPR przedstawia rysunek 3.

5. Strategia „Od pola do stołu” – środowiskowo zorientowany program żywnościowy

Wśród dziesięciu założeń (celów) nowego Europejskiego Zielonego Ładu obok zielonej Wspólnej Polityki Rolnej wprowadzono też strategię dotyczącą bezpośrednio rolnictwa pod nazwą „Od pola do stołu”. Rolnictwo jest również obecne

w innych programach ogólnogospodarczych, takich jak gospodarka o obiegu zamkniętym (GOZ), „Europa bez zanieczyszczeń”, „neutralność klimatyczna” itp. Celem strategii „Od pola do stołu” jest stworzenie sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska naturalnego systemu żywnościowego. Przyjmuje się, że żywność produkowana w krajach wspólnoty powinna wyróżniać się bezpieczeństwem, wysokimi wartościami odżywczymi i wysoką jakością, a jej produkowanie winno być bezpieczne dla środowiska przyrodniczego i neutralne dla klimatu. Mimo zwracania uwagi na te zagadnienia od wielu lat nie osiągnięto jeszcze zadowalającego postępu, a produkcja żywności nadal powoduje zanieczyszczenie środowiska, zanik bioróżnorodności i pogarszanie klimatu. Jednocześnie nie zlikwidowano problemu marnotrawstwa żywności dobrej jakości i nie wyeliminowano produkcji żywności niespełniającej wymogów jakościowych i zagrażającej zdrowiu konsumentów. Celem programu „Od pola do stołu” jest wzmocnienie odporności europejskiego systemu żywnościowego na zmiany klimatyczne i zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego przy zachowaniu jego różnorodności i pełnionych funkcji. W strategii tej przewidziano następujące działania: zapewnienie zrównoważonej produkcji żywności; zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego; wdrażanie zrównoważonych praktyk w zakresie przetwórstwa spożywczego, sprzedaży hurtowej i detalicznej, hotelarstwa i gastronomii; proponowanie zrównoważonej konsumpcji żywności oraz ułatwianie przechodzenia na zdrową i zrównoważoną dietę; ograniczanie strat i marnotrawstwa żywności; zwalczanie fałszowania żywności w łańcuchach dostaw itp. (KE 2020).

Rolnicy zawsze pełnią istotną funkcję w łańcuchu żywnościowym, a sposoby gospodarowania w rolnictwie mają kluczowe znaczenie dla wdrażania strategii „Od pola do stołu”. Zmiany wprowadzane do WPR nie polegają na nakładaniu na rolników nowych wymagań czy restrykcji, lecz na wykazaniu celowości i przekonaniu ich do stosowania pożądanых praktyk rolniczych, zwłaszcza w sferze nadmiernego wykorzystania w procesach produkcji środków chemicznych – nawozów sztucznych, pestycydów i innych środków ochrony roślin i zwierząt. Do 2030 r. zaleca się ograniczenie wykorzystania pestycydów chemicznych i związanych z nimi zagrożeń o 50% oraz ograniczenie strat składników pokarmowych w glebie również o 50%, przy jednoczesnym ograniczeniu stosowania nawozów sztucznych co najmniej o 20%. Ważne jest, że za wypełnienie tych celów odpowiedzialni będą nie tylko rolnicy, lecz także handlowcy, którzy powinni ograniczyć sprzedaż niektórych środków, zwłaszcza przeciwdrobnoustrojowych. Ważną rolę przypisuje się popularyzacji rolnictwa ekologicznego, pod które należy przeznaczyć 25% użytków rolnych. Strategia „Od pola do stołu” przyczyni się również do przekształcenia gospodarki na system gospodarki o obiegu zamkniętym.

W ramach Europejskiego Zielonego Ładu ważną rolę mają odgrywać działania na rzecz ochrony i odbudowy ekosystemów i bioróżnorodności. Obszar ten został bliżej określony w publikacji *Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030 (EU Biodiversity Strategy for 2030)*, stanowiącej załącznik do głównej strategii Europejskiego Zielonego Ładu. Jej zadaniem jest przywracanie przyrody do naszego życia (KE 2020). Wskazuje się w niej na długookresowe priorytety polityki europejskiej dążącej do odbudowy, odporności i odpowiedniej ochrony wszystkich ekosystemów do 2050 r. Realizacja celów w okresie do 2030 r. powinna odbywać się w ramach dwóch filarów: podtrzymywania spójnej sieci obszarów chronionych oraz opracowania nowego planu odbudowy zasobów przyrodniczych. Budowana od wielu lat sieć Natura 2000 ma zostać rozbudowana do 30% powierzchni lądowej i morskiej UE, z czego 10% ma być objęte ochroną ścisłą. Spośród dziesięciu obszarów działania dwa bezpośrednio odnoszą się do rolnictwa. Należą do nich programy przywracania przyrody na grunty orne oraz działania mające na celu rozwiązanie kwestii użytkowania gruntów rolnych i odbudowę ekosystemów gleby. Strategia wdrażania bioróżnorodności styka się ze strategią „Od pola do stołu”, a także z działaniami w innych obszarach. Strategia bioróżnorodności zakłada konieczność utrzymania co najmniej 10% użytków rolnych zawierających elementy krajobrazu o wysokiej różnorodności. Dla przykładu można tu wymienić strefy buforowe, ugory, żywopłoty, drzewa nieprodukcyjne, tarasy, stawy i inne formy zapobiegające erozji, wzbogacające krajobraz, filtrujące powietrze, tworzące ostoje dla zwierząt itp. Wszystkie te formy mają istotne znaczenie dla żywienia krajobrazu obszarów wiejskich i wzmocnienia ich funkcji publicznych.

Zazielenienie rolnictwa i form ekologicznego gospodarowania przyczynia się do ograniczenia emisji gazów cieplarnianych, wzmocnienia bioróżnorodności oraz pozytywnego oddziaływania na klimat i środowisko, tym samym staje się ważnym sposobem wzmocnienia zazielenienia całej wiejskiej gospodarki. Daje to szansę na rozwój i popularyzację kulturowo-turystyczną obszarów wiejskich (Kozar 2017). Rozwój funkcji kulturowo-turystycznych może być czynnikiem wzmocnienia aktywności zawodowej mieszkańców wsi, lepszego wykorzystania zasobów pracy, ograniczenia zagrożenia wykluczeniem społecznym i bezrobociem, a w konsekwencji dobrym sposobem na zapobieganie depopulacji obszarów wiejskich (Stanny 2014). Zazielenienie, rozwój zielonej gospodarki i wdrażanie zielonego ładu na obszarach wiejskich mogą skutecznie prowadzić do lepszego wykorzystania dostępnych zasobów i rozwoju wielofunkcyjności wsi. Rozwój zielonej gospodarki na wsi generuje dywersyfikację i podnoszenie dochodów gospodarstw rolnych. Z kolei rozrost gospodarstw wielofunkcyjnych związanych z umocnieniem zielonej gospodarki może przejawiać się w rozwoju: rzemiosła i rękodzielnictwa, usług na rzecz rolnictwa oraz gospodarki leśnej i wodnej, różnych usług na rzecz mieszkańców,

agroturystyki, usług związanych z turystyką i wypoczynkiem, a także produkcji biomasy i innych materiałów na cele energetyczne, przetwórstwa rolnego, sprzedaży bezpośredniej, centrów edukacji przyrodniczej, ośrodków opieki, organizowanych imprez plenerowych itp. Rozwojowi tych wszystkich form działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich powinna towarzyszyć działalność informacyjna, edukacyjna i uświadamiająca oraz coraz lepsze nasycenie wsi sprawną infrastrukturą informacyjną i urządzeniami komunikacji publicznej.

Jednym z elementów Europejskiego Zielonego Ładu jest Europejski Pakt na rzecz Klimatu, który powinien skupiać uwagę społeczeństw na działaniach ograniczających emisję gazów cieplarnianych oraz poszukiwaniu potencjalnych sposobów poprawy klimatu i zachowaniu żywotności środowiska przyrodniczego. Europejskie cele klimatyczne dla 2030 r. przewidują redukcję emisji gazów cieplarnianych o co najmniej 50%, a potencjalnie do 55% w stosunku do poziomu z 1990 r. Realizacja tego celu przewiduje dokonanie przeglądu wszystkich znaczących celów polityki klimatycznej, w tym m.in. systemu handlu uprawnieniami do emisji, określenia miejsc wrażliwych dla klimatu w poszczególnych sektorach gospodarczych oraz wysokości opłat za emisję dwutlenku węgla i innych gazów emitowanych w całej gospodarce. Elementem tych zmian będzie modyfikacja systemu podatkowego, dotycząca zwłaszcza produktów energetycznych i energii elektrycznej. W rolnictwie zaś ważną kwestią jest emisja gazów związana z użytkowaniem gruntów i chowem zwierząt, zrównoważonym zużyciem materiałów i środków produkcji, ograniczaniem odpadów i recyklingiem. Zerowy poziom emisji zanieczyszczeń zakładany do osiągnięcia przez nowy Europejski Zielony Ład do 2050 r. nie będzie jednak sprawą łatwą.

6. Podsumowanie

Problem zagrożeń wynikających z rosnącego zanieczyszczenia i degradacji środowiska narastał w drugiej połowie XX stulecia w miarę przyrostu liczby ludności, wzrostu urbanizacji, postępów industrializacji, intensyfikacji rolnictwa oraz podnoszenia poziomu wiedzy i świadomości. Dostrzeżono go w latach 70. i 80. XX w. i racjonalnie osadzono w koncepcji zrównoważonego rozwoju, która stała się podstawowym paradygmatem polityk i strategii rozwoju w skali całego świata i w poszczególnych krajach. Problematyka ta znalazła ważne miejsce w strategiach, politykach i programach rozwoju opracowywanych i wdrażanych w UE. Jedną z form implementacji koncepcji zrównoważonego rozwoju stała się zielona gospodarka i zielony wzrost.

Po okresie równego traktowania płaszczyzn środowiskowej, ekonomicznej i społecznej w czasach wychodzenia z kryzysu finansowego pierwszej dekady XXI w.

i poszukiwania nowych strategii antykryzysowych nastąpił powrót do specjalnego traktowania problematyki zazielenienia gospodarki w postaci koncepcji zielonego Ładu. Jest ona traktowana nie tylko jako remedium antykryzysowe, lecz także jako sposób zachowania walorów środowiska przyrodniczego i bioróżnorodności oraz, a może przede wszystkim, jako przeciwdziałanie nadmiernej emisji gazów cieplarnianych uznawanych za główną przyczynę zmian klimatycznych. Potrzeba dostosowania się do zmian klimatu stała się szczególnie istotna w rolnictwie i na obszarach wiejskich.

Koncepcja nowego Europejskiego Zielonego Ładu jest tylko jedną z wielu szczegółowych strategii zrównoważonego rozwoju, którymi zajmują się różne organizacje międzynarodowe, w tym przede wszystkim Organizacja Narodów Zjednoczonych. Przyjęta w 2015 r. rezolucja ONZ „Przekształcanie naszego świata: Agenda na rzecz Zrównoważonego Rozwoju – 2030” wyszczególniła 17 celów zrównoważonego rozwoju, które można jednocześnie uznać za zintegrowany sposób realizowania procesów społeczno-ekonomicznego rozwoju we wszystkich krajach świata. Europejski Zielony Ład jest nową, przewidzianą do wdrażania w krajach członkowskich UE strategią na rzecz wzrostu gospodarczego, ochrony ekosystemów i bioróżnorodności oraz umacniania sprawiedliwego, dobrze prosperującego społeczeństwa, przy oszczędnym gospodarowaniu zasobami przyrodniczymi, coraz szerszym wykorzystaniu odnawialnych źródeł energii i ograniczaniu do minimum emisji gazów cieplarnianych przyczyniających się do zmian klimatu.

Pojęcia „zielonej gospodarki”, „zielonego wzrostu” i „zielonego Ładu” mają szczególne znaczenie dla gospodarowania w rolnictwie i ciągle zmieniającej się WPR. Zazielenienie dotyczy zarówno celów, jak i instrumentów wspólnotowej polityki rolnej, a także programów jej wdrażania w poszczególnych krajach członkowskich. Polska zobowiązana jest do opracowania ogólnego krajowego zielonego Ładu oraz jego elementów w polityce i strategii rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Europejski Zielony Ład zawiera wiele ambitnych założeń i może być uznawany za zbyt optymistyczny. Przyszłość pokaże, czy zielona symbolika nie okaże się złudzeniem wobec szarej rzeczywistości.

Nowa koncepcja zielonego Ładu w rolnictwie i na obszarach wiejskich oznacza potrzebę tworzenia nowej architektury relacji między instytucjami zarządzającymi programami i środkami polityki rolnej a rolnikami wdrażającymi programy agrośrodowiskowe i klimatyczne. Potrzebne jest wypracowanie nowych sposobów działania, zapewnienie pełnej i symetrycznej informacji, stosowanie wymiernych wskaźników pozwalających na dokonywanie monitoringu działań i skutków wdrażania programów kształtowanych na podstawie zawieranych kontraktów na tworzenie dóbr publicznych przez rolników. Programy służące zachowaniu i przywracaniu pożądanych cech środowiska i przeciwdziałania niekorzystnym zmianom klimatu

powinny być dostosowane do warunków krajowych i stanowić instrumentację krajowej polityki rolnej. Także strategie przepływu żywności „Od pola do stołu” mogą być kształtowane i skracane z uwzględnieniem krajowych i regionalnych uwarunkowań rozwoju i funkcjonowania rolnictwa.

Niepewności, jakie się rodzą przy wdrażaniu Europejskiego Zielonego Ładu wobec rolnictwa i obszarów wiejskich odnieść można do dwóch kwestii. Po pierwsze gotowości rolników – i innych podmiotów działających w sferze produkcji, przetwarzania i obrotu żywnością – do akceptacji i czynnego wdrażania zaleceń produkcyjnych oraz zarządczych zgodnych z koncepcją zielonego ładu. Po drugie gotowości konsumentów do zakupu droższej żywności, akceptacji nowych sposobów gospodarowania żywnością i dostosowania się do innych zmian powodowanych przez wdrażanie zielonego ładu. Wdrażanie koncepcji zielonego ładu w rolnictwie i na obszarach wiejskich nie może mieć charakteru bezinwestycyjnego, a racjonalne jego zaprogramowanie i przeprowadzenie wymaga studiów i badań w tym zakresie. Niewidzialne transfery rolnictwa na rzecz gospodarki narodowej mogą być w znacznej części niwelowane przez wypracowanie właściwych metod wyceny wartości dóbr publicznych wytwarzanych przez rolników i rolnictwo oraz przez strumienie środków kierowanych na pokrycie kosztów ich wytwarzania z funduszy udostępnianych przez WPR.

Bibliografia

- Adamowicz M. (2021a). The potential for innovative and smart rural development in the peripheral regions of eastern Poland. *Agriculture*, 11 (3), 188. DOI:10.3390/agriculture11030188.
- Adamowicz M. (2021b). Agricultural development processes in the context of globalization challenges and the new approaches to the concept of sustainable development. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 366 (1), 24–45. DOI: 10.30858/zer/132395.
- Adamowicz M. (2019). Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej jako forma wsparcia finansowego rolnictwa i obszarów wiejskich. W: S. Juszczyk (red.). *Finanse agrobiznesu* (s. 39–104). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M. (2018). New concepts for rural development in the strategies and policies of the European Union. *Economic and Regional Studies/Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 11 (3), 7–31. DOI:10.2478/ers-2018-0022.
- Allen C., Clouth S. (2012). *A Guidebook for the Green Economy*. New York: Division for Sustainable Development, UNDESA.
- Atkisson K., Atkisson A. (2013). *Green Economy 2013: A Strategic Briefing on the State of Play in the Global Transition*. Atkisson Group's Sustainability Intelligence Unit.
- Bąk I., Cheba K. (2020). *Zielona gospodarka jako narzędzie zrównoważonego rozwoju*. Warszawa: CeDeWu.

- KE [Komisja Europejska] (2020). Strategia „od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego. COM(2020) 381 final. Bruksela: Komisja Europejska.
- KE [Komisja Europejska] (2019). Europejski Zielony Ład. COM(2019) 640 final. Bruksela: Komisja Europejska. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?zuri=CELEX%3A52019DC0640> (dostęp: 06.09.2021).
- Kozar Ł. (2017). Rozwój zielonej gospodarki w sektorze rolnictwa w krajach Unii Europejskiej i w Polsce w kontekście koncepcji zrównoważonego rozwoju. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego*, 17 (3), 195–206. DOI:10.22630/PRS.2017.17.3.66.
- Kułyk P., Gąsiorek-Kowalewicz A. (2018). Rozwój zielonej gospodarki w krajach Grupy Wyszehradzkiej. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego*, 18 (2), 193–206. DOI:10.22630/PRS.2018.18.2.47.
- MRiRW [Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi] (2020). Ekoprogramy. Prezentacja przygotowana na Spotkanie Grupy Roboczej w MRiRW w dn. 13 lutego 2020 r. Warszawa: Departament Płatności Bezpośrednich, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Olivieri M., Andreoli M., Vergamini D., Bartolini F. (2021). Innovative contract solutions for the provision of agri-environmental climate public goods: A literature review. *Sustainability*, 13 (12), 6936. DOI:10.3390/su13126936.
- Rada Europejska (2020). Przyszłość Wspólnej Polityki Rolnej po 2020 roku. Bruksela: Rada Europejska.
- Stanny M. (2014). Zróżnicowanie terytorialne wybranych problemów ludnościowych w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego polskiej wsi. *Studia Ekonomiczne*, 167, 9–21.
- Wrzaszcz W., Prandecki K. (2020). Rolnictwo a Europejski Zielony Ład. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 365 (4), 156–179. DOI:10.30858/zer/131841.
- Ziętara W., Mirkowska Z. (2021). The green deal: Towards organic farming or greening of agriculture? *Problems of Agricultural Economics*, 368 (3), 29–34. DOI:10.30858/zer/135520.

The European Green Deal, the Greening of Agriculture and Common Agricultural Policy

Abstract: The topic of this study is the concept of the European Green Deal, especially, in relation to the Common Agricultural Policy (CAP) as well as to the role of agriculture in the greening processes, in particular in the pursuit of maintaining environmental protection, biodiversity, and preventing climate changes. Currently, the concept of the green economy implemented in the EU is known as the European Green Deal. The special function in the implementation of the Green Deal is attributed to the greening of the CAP, to the modernised strategy of the food flow “The Farm to Fork” in shortening of the supply chains, to creating the new forms of circular economy and to various actions taken to tackle

climate change. All these green concepts are connected with the paradigm of sustainable development and they have become the form of the sustainable development execution in the strategies developed. This study is based on the relevant scientific literature and the official documents provided by the EU and UN agencies, and other international institutions and organisations. The implementation of the Green Deal in agriculture and in the agricultural areas requires creating a new architecture of connections between the production tasks in agriculture and the actions that improve the environment and climate, as well as requiring an efficient system of non-productive activity evaluation, measuring its effects and costs. The involvement of agriculture in creation of public goods should be appropriately rewarded. The green concepts of the sustainable development implementation require investment and educational support. The green concepts of development embrace many ambitious assumptions and can thus be considered too optimistic.

Keywords: green economy, green deal, sustainable development, green agricultural architecture, agricultural policy greening.

Wojciech Sroka, Karol Król, Renata Matysik-Pejas

Rolnictwo miejskie w światowym i polskim piśmiennictwie oraz w dokumentach planistycznych wybranych miast Polski*

Streszczenie: W krajach wysoko rozwiniętych tematyka rolnictwa na obszarach miejskich staje się coraz bardziej popularna. Główną przesłanką jej rozwoju jest ponowne odkrycie korzyści, jakie może dostarczać rolnictwo organizmom miejskim. Celem artykułu jest prezentacja koncepcji rolnictwa miejskiego, a także rozpoznanie społecznego zainteresowania tą problematyką. Ponadto dokonano w nim oceny znaczenia rolnictwa w dokumentach planistycznych i strategiach rozwoju wybranych miast polskich. Pobocznym zamierzeniem artykułu jest propagowanie wiedzy i badań dotyczących rolnictwa miejskiego. W opracowaniu wykorzystano metody biliometryczną, webometryczną oraz *desk research*. Badania wykazały, że globalnie problematyka rolnictwa w miastach zyskuje coraz większe zainteresowanie naukowców. Liczba artykułów naukowych wykazuje trend wzrostowy. Również w Polsce obserwuje się podobne tendencje, o czym świadczy rosnąca liczba polskojęzycznych tekstów naukowych poświęconych tej tematyce. Niemniej jednak badania są na wczesnym etapie rozwoju i często mają charakter fragmentaryczny (dotyczą tylko wybranych wątków). Polscy naukowcy także stosunkowo rzadko publikują własne badania (w temacie *urban agriculture*) w uznanych anglojęzycznych czasopismach naukowych. Badania pokazały też, że polscy użytkownicy Internetu (wykorzystując język polski) rzadko szukają informacji

Dr inż. Wojciech Sroka, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Wydział Rolniczo-Ekonomiczny, Katedra Ekonomii i Gospodarki Żywnościowej, al. Mickiewicza 21, 31-120 Kraków, e-mail: wojciech.sroka@urk.edu.pl, ORCID: 0000-0002-4255-3741.

Dr inż. Karol Król, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Wydział Inżynierii Środowiska i Geodezji, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu, al. Mickiewicza 21, 31-120 Kraków, e-mail: k.krol@onet.com.pl, ORCID: 0000-0003-0534-8471.

Dr inż. Renata Matysik-Pejas, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Wydział Rolniczo-Ekonomiczny, Katedra Zarządzania i Ekonomii Przedsiębiorstw, al. Mickiewicza 21, 31-120 Kraków, e-mail: renata.matysik-pejas@urk.edu.pl, ORCID: 0000-0003-3485-0970.

* Badania będące podstawą niniejszego artykułu zrealizowano w ramach środków Narodowego Centrum Nauki, projekt nr: 2016/21/D/HS4/00264.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

na temat rolnictwa w mieście. Relatywnie niskie zainteresowanie polskiego społeczeństwa analizowaną tematyką przekłada się zaś na treść dokumentów planistycznych polskich miast. Rolnictwo, zarówno w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, jak i w strategiach rozwoju miast, jest pomijane lub marginalizowane. Wprawdzie w analizowanych miastach (z wyjątkiem Warszawy i Krakowa) użytki rolne są objęte różnymi formami ochrony, ale nie przekłada się to na działania operacyjne. Tylko w przypadku jednego z omawianych miast, tj. Wrocławia, rolnictwu poświęcono w strategii rozwoju wiele miejsca, snując wizję miasta ogrodu, gdzie użytki rolne i zieleń miejska stanowią istotny element przestrzeni.

Słowa kluczowe: rolnictwo miejskie, bibliometria, webometria, zainteresowanie społeczne.

1. Wprowadzenie

W ostatnich latach w krajach wysoko rozwiniętych, w środowiskach miejskich obserwuje się „odrodzenie” tematyki rolnictwa (Piorek i in. 2018; Lohrberg i in. 2016). Powrót do pomysłu wspierania i promowania rolnictwa w miastach (*urban agriculture*) wynika głównie z potrzeby kreowania polityki rozwoju przyjaznej dla mieszkańców miast (Ayambire i in. 2019; Ferreira i in. 2018; Diamantini 2016). Współcześnie zarówno naukowcy, jak i mieszkańcy miast w krajach wysoko rozwiniętych pozytywnie oceniają wkład rolnictwa w proces zrównoważonego rozwoju. Rolnictwo upatrywane jest jako „lekarstwo” na wiele „miejskich” problemów (Sroka i in. 2021; Pölling, Mergenthaler, Lorleberg 2016; Specht i in. 2016).

W krajach wysoko rozwiniętych korzyści, a także zagrożenia i konflikty związane z rozwojem rolnictwa w miastach są coraz częściej analizowane, bada się tu również społeczną akceptację poszczególnych form rolnictwa (Specht, Sanyé-Mengual 2017). W Polsce oraz w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej koncepcja *urban agriculture* jest słabo rozpowszechniona, a wspieranie rolnictwa na obszarach miejskich pozostaje na wczesnym etapie rozwoju (Grădinaru i in. 2019; Szalók, Bende, Kozina 2019; Piorek i in. 2018). Pojawia się więc następujące pytanie: czy polskie społeczeństwo, w tym przedstawiciele środowiska naukowego, jest zainteresowane tematem rolnictwa na obszarach zurbanizowanych? Pytanie to wydaje się istotne, gdyż wcześniejsze badania wykazały, że brak wiedzy i akceptacji dla koncepcji *urban agriculture* jest głównym czynnikiem ograniczającym jej wdrażanie (Nadal i in. 2018; Sanyé-Mengual i in. 2018; Specht, Sanyé-Mengual 2017). Według Wojciecha Sroki i współautorów koncepcja *urban agriculture* jest w Polsce słabo znana, a mieszkańcy miast sceptycznie podchodzą do korzyści, jakich dostarcza rolnictwo (Sroka i in. 2018). W innych badaniach wykazano zaś, że niska akceptacja rolnictwa w miastach wynika m.in. z niedostatecznej wiedzy mieszkańców, dużego społecznego dystansu do rolnictwa oraz odrzucania tego, co „nieznane” (Sroka i in. 2021).

Niniejszy artykuł ma formę metaanalizy i stanowi przyczynek do dalszych badań. W intencji autorów winien też posłużyć do upowszechnienia wśród polskich czytelników wiedzy oraz badań naukowych dotyczących miejskiego rolnictwa, a także zainspirować do prowadzenia kolejnych analiz tej problematyki. Tekst jest też głosem w dyskusji na temat zainteresowania społeczeństwa i naukowców koncepcją miejskiego rolnictwa. Zarysowano w nim główne tendencje występujące w Polsce w odniesieniu do światowych trendów. Badania przyjęły formę analizy zasobów Internetu (częstość występowania w Internecie wybranych słów i fraz kluczowych) oraz analizy wybranych baz danych publikacji naukowych i popularnonaukowych. Ponadto w artykule dokonano przeglądu wybranych dokumentów planistycznych pod kątem uwzględniania w nich problematyki związanej z rolnictwem. Przeanalizowano miejsce i znaczenie rolnictwa miejskiego w tego typu dokumentach i strategiach kilku polskich miast.

2. Cel i metodyka badań

Celem opracowania jest prezentacja koncepcji miejskiego rolnictwa, a także rozpoznanie społecznego zainteresowania tą problematyką. Dokonano w nim również oceny znaczenia rolnictwa w dokumentach planistycznych i strategiach rozwoju wybranych polskich miast.

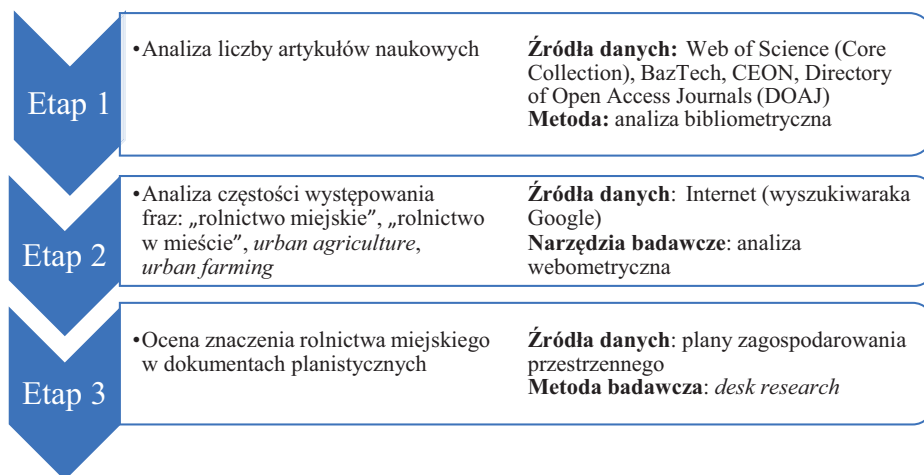
Badania przeprowadzono w trzech etapach (rysunek 1). Kwerendą objęto dane wtórne, a głównymi metodami były: metoda *desk research*, metoda bibliometryczna oraz metoda webometryczna.

W pierwszej fazie badań dokonano analizy liczby publikacji naukowych poświęconych tematyce rolnictwa w miastach. Wyszukiwanie w zasobach Internetu oraz w bazach danych publikacji naukowych i popularnonaukowych przeprowadzono w oparciu o wybrane frazy kluczowe w języku angielskim: *urban agriculture* i *urban farming*, a także w języku polskim: „rolnictwo miejskie” oraz „rolnictwo w mieście”. W analizach wykorzystano więc dosłowne tłumaczenia terminu *urban agriculture*, co rzutowało na wyniki badań. Analizy bibliometryczne i webometryczne nie obejmowały np. problematyki miejskiego ogrodnictwa, które stanowi istotny element koncepcji *urban agriculture*.

Wymienione frazy wyszukiwano w bazach Web of Science Core Collection, BazTech, CEON oraz Directory of Open Access Journals (DOAJ) dla okresu 2010–2020. Bazy Web of Science (WoS) i DOAJ są bazami międzynarodowymi, natomiast BazTech oraz CEON agregują artykuły z polskich czasopism naukowych.

W drugim etapie badań pozyskano dane z zasobów internetowych za pomocą aplikacji AnswerThePublic¹, która przeszukuje zasoby Internetu w języku polskim

¹ AnswerThePublic.com (dostęp: 04.03.2020).

Rysunek 1. Procedura badawcza

Figure 1. Research procedure

Źródło: opracowanie własne.

Source: own study.

(tzw. polski Internet) oraz w języku angielskim (tzw. Internet anglojęzyczny). Aplikacja ta prezentuje kombinacje słów kluczowych na podstawie analizy zapytań kierowanych przez użytkowników do wyszukiwarki Google. Ponadto przeanalizowano częstość wykorzystania frazy kluczowej *urban agriculture* w latach 2010–2020 na całym świecie dzięki Google Trends. Ten serwis zapewnia dostęp do niefiltrowanej próbki rzeczywistych zapytań kierowanych do wyszukiwarki Google przez użytkowników. Udostępniane w nim dane są zanonimizowane, podzielone na kategorie, zagregowane i prezentowane w formie wykresów oraz w odniesieniu przestrzennym (Niedzielska 2018). Ponadto wyniki badań zaprezentowano w formie infografiki, do czego wykorzystano narzędzie *word cloud*. Stanowi ono zwartą prezentację określonej liczby słów kluczowych, przy czym większą czcionką pokazuje się słowa występujące w danym zbiorze najczęściej, dzięki czemu są one wyeksponowane. *Word cloud* służy do prezentacji częstości występowania danych słów kluczowych w określonym tekście źródłowym lub zbiorze wyrazów (Król, Hernik 2020).

W trzecim etapie dokonano analizy (*desk research*) studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz strategii rozwoju wybranych miast Polski. Analizy te miały na celu weryfikację, czy na poziomie implementacji „polityk miejskich” uwzględniana jest problematyka rolnictwa miejskiego. Dla potrzeb opracowania i zgodnie z założeniami grantu badawczego przeanalizowano dokumentację planistyczną oraz strategię rozwoju wybranych sześciu rdzeni

obszarów metropolitalnych. Analizowane miasta – Warszawa, Kraków, Wrocław, Poznań, Gdańsk, Gdynia i Sopot (Trójmiasto) oraz Lublin – stanowią dynamicznie rozwijające się organizmy miejskie i zarazem regionalne centra rozwoju. Są one też zróżnicowane pod względem społeczno-gospodarczym oraz uwarunkowań przyrodniczych i strukturalnych produkcji rolniczej (Sroka i in. 2018). Jako główne polskie metropolie (z wyjątkiem Lublina, który jest relatywnie małym obszarem metropolitalnym), wzorem innych krajów wysoko rozwiniętych, powinny prowadzić przemyślaną i wzorcową politykę przestrzenną z uwzględnieniem zasad zrównoważonego rozwoju.

3. Definicja oraz przesłanki rozwoju rolnictwa miejskiego

Koncepcja *urban agriculture* (UA), którą należałoby w języku polskim nazywać „miejską agrokulturą”² (Sroka 2014), ma wiele definicji, interpretacji, jest także różnorodnie klasyfikowana (Mougeot 2006). Najczęściej jednak miejską agrokulturę określa się jako „działalność w zakresie wytwarzania, przetwarzania i dystrybucji produktów żywnościowych, nieżywnościowych, chowu zwierząt oraz upraw leśnych na terenie miast oraz obszarów podmiejskich” (Lohrberg i in. 2016; Mougeot 2006). Frank Lohrberg i współautorzy podkreślają, iż bardzo ważne jest, aby miejska agrokultura nie była traktowana jako pewna „pozostałość” tradycyjnego wiejskiego rolnictwa, lecz jako specyficzna forma rolnictwa będąca wynikiem procesów dostosowawczych do warunków miejskich (Lohrberg i in. 2016).

Rolnictwo ma charakter przestrzenny. Rośliny i zwierzęta występują w określonym miejscu, dlatego też bardzo ważne miejsce w opisie miejskiej agrokultury zajmuje kontekst przestrzenny (Skar i in. 2020). W literaturze przedmiotu, szczególnie europejskiej, w ostatnich latach bardzo wyraźnie rozróżnia się rolnictwo w obrębie miast (*urban agriculture*) od rolnictwa na terenach podmiejskich (*peri-urban agriculture*). Podkreśla się, że w miastach uwarunkowania funkcjonowania podmiotów agrokultury są inne niż na obszarach podmiejskich. Mimo to nie

² Sroka (2014) zaproponował, aby pojęcie *urban agriculture* tłumaczyć na język polski jako „miejska agrokultura”. Zwrócił przy tym uwagę, że stosowane w literaturze tłumaczenie „rolnictwo miejskie” nie oddaje w pełni istoty koncepcji UA. Dotyczy ona bowiem szerokiego zakresu różnych działalności, obejmując również uprawy na balkonach i dachach, ogrody działkowe, akwaponikę itp., które co do zasady nie są zaliczane do działalności rolniczej. Pojęcie „rolnictwo miejskie” może być jednak stosowane do opisu pierwszej z form UA, tj. działalności związanej z produkcją żywności i artykułów nieżywnościowych, a także świadczenia usług, ale raczej w odniesieniu do działalności komercyjnej. Druga forma UA, tj. miejskie ogrodnictwo (miejskie uprawy ogrodnicze), obejmuje pozostałe działalności, których wspólnym mianownikiem jest przedkładanie celów społecznych i środowiskowych ponad cele ekonomiczne (działalność komercyjną, zarobkową). Podobne rozważania i przekłady w odniesieniu do języka niemieckiego przedstawili Frank Lohrberg i Axel Timpe (2011), zastępując słowo *agriculture* niemiecko brzmiącym *Agrikultur*.

ma zgody odnośnie do sposobu delimitacji tych koncepcji (Opitz i in. 2016). Miejska i podmiejska agrokultura (*urban and peri-urban agriculture*) występuje w miastach i ich otoczeniu, które jest z nimi powiązane przestrzennie, a przede wszystkim funkcjonalnie. Właściwość ta sprawia, że niemożliwe jest jednoznaczne określenie swoistej „granicy” oraz zasięgu przestrzennego miejskiej i podmiejskiej agrokultury. Przyjmując różne kryteria delimitacji, w tym np. morfologiczne i funkcjonalne, „miejskość” rolnictwa ma różny wymiar. Podobne dylematy występują w delimitacji miast oraz obszarów podmiejskich. Miasto w ujęciu morfologicznym można zawęzić tylko do obszarów o zwartej zabudowie lub wysokiej gęstości zaludnienia, ale zgodnie z kryteriami funkcjonalnymi może ono obejmować obszary oddalone nawet kilkadziesiąt kilometrów od jego centrum (Sroka, Musiał 2016).

Miejska agrokultura obejmuje bardzo szeroki zakres różnorodnych systemów produkcyjnych reprezentowanych przez coraz liczniejszą grupę podmiotów. Już w roku 1996 badania prowadzone w ramach Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju wykazały, że miejska agrokultura to co najmniej 40 różnych działalności, w tym: ogrodnictwo, akwakultura, ogródki przydomowe, uprawy na dachach czy balkonach, farmy wertykalne, hodowle robaków, mięczaków itp. (Mougeot 2006). Najczęściej jednak wyodrębnia się dwie podstawowe formy miejskiej agrokultury, tj. miejskie i podmiejskie rolnictwo (*urban and peri-urban farming*) oraz miejskie ogrodnictwo (*urban gardening*) (Sroka i in. 2021; Skar i in. 2020; Pölling, Mergenthaler, Lorleberg 2016).

Pierwsza z form, czyli miejskie i podmiejskie rolnictwo, dotyczy przede wszystkim działalności profesjonalnej (komercyjnej), zajmuje znacznie większe obszary niż miejskie ogrodnictwo i występuje przede wszystkim na obrzeżach aglomeracji (Sroka i in. 2021). Działalność ta polega na uprawie roślin i chowie/hodowli zwierząt, ale może też obejmować świadczenie usług pozarolniczych, w tym turystycznych, opieki nad osobami starszymi i niepełnosprawnymi (*care farming*), usług gastronomicznych itp. Według danych z 2010 r. w Polsce w granicach administracyjnych miast funkcjonowało ponad 60 tys. gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha, tj. 5% ogólnej ich liczby. Zajmowały one ok. 5% krajowej powierzchni użytków rolnych (Sroka 2013). W obszarach podmiejskich znajdowało się kolejne 10% gospodarstw rolnych, co jednoznacznie wskazuje na duże znaczenie tych podmiotów i potrzebę analiz problematyki miejskiego i podmiejskiego rolnictwa (Matyka 2013).

Druga forma miejskiej agrokultury – miejskie ogrodnictwo – obejmuje wytwarzanie produktów żywnościowych oraz nieżywnościowych (np. kwiatów) głównie na własne potrzeby. Działalność ta ma zazwyczaj charakter hobbyistyczny, a jej głównym celem jest podnoszenie jakości życia mieszkańców miast. Umożliwia także aktywne spędzanie czasu wolnego na świeżym powietrzu, nawiązywanie kontaktów

z innymi użytkownikami oraz wspólne kształtowanie przestrzeni miejskiej (Sroka 2014). W Polsce jedną z najczęściej występujących form miejskiego ogrodnictwa są rodzinne ogrody działkowe (ROD), które w szczycie swojej popularności, w latach 80. XX w., zajmowały 2–5% powierzchni dużych miast. Pomimo coraz większego zainteresowania społecznego liczba ogrodów działkowych notuje jednak tendencję spadkową (Lewandowski 2019). Według danych GUS-u w latach 2003–2020 ich liczba zmniejszyła się o 11,5%, a powierzchnia o 5,2%. Obecnie użytkowane jest ok. 905 tys. działek zlokalizowanych w 4,6 tys. ROD.

W bieżącym dyskursie dotyczącym przesłanek wspierania i rozwoju miejskiej agrokultury podkreśla się, że pełni ona wiele funkcji, w tym ekonomiczne, środowiskowe, społeczne oraz kulturowe (Skar i in. 2020). W miastach szczególnie wysoko ocenione są funkcje środowiskowe i społeczne. Miejska agrokultura świadczy usługi z zakresu ochrony różnorodności biologicznej (utrzymanie siedlisk zwierząt i roślin), ochrony klimatu, poprawy jakości powietrza, ochrony wód, kształtuje także krajobraz kulturowy (Specht i in. 2016; Szulczewska i in. 2012; Pearson, Pearson, Pearson 2010). Wysoko oceniane są też aspekty społeczne i kulturowe, takie jak możliwość bliższego kontaktu z naturą, która poprawia zdrowie fizyczne i psychiczne oraz podnosi jakość życia człowieka (Sroka i in. 2021). Funkcje te pełni przede wszystkim miejskie ogrodnictwo, ale też gospodarstwa wielofunkcyjne oferujące wypoczynek na świeżym powietrzu (np. wędkarstwo, jazda konna), edukację (np. lekcje gotowania czy wytwarzania ceramiki, degustacje win, prace w gospodarstwie), rozrywkę (np. imprezy okolicznościowe, w tym dożynki, urodziny), a nawet usługi opieki nad ludźmi starszymi (*care farming*) i zajęcia dla „trudnej” młodzieży (Pölling, Mergenthaler, Lorleberg 2016).

Miejska agrokultura przyczynia się także do podnoszenia bezpieczeństwa żywnościowego oraz wzmacnia lokalne systemy żywnościowe, dostarczając świeżych produktów o krótkich terminach przydatności, m.in. owoców, warzyw i grzybów (Zasada i in. 2019; Pölling, Mergenthaler, Lorleberg 2016; Angotti 2015; Van Tuijl i in. 2018). Funkcje te pełnią przede wszystkim miejskie i podmiejskie gospodarstwa rolne, niemniej jednak – jak zauważa Eugeniusz Kondracki (2015) – w ostatnich latach odradza się produkcja żywności w rodzinnych ogrodach działkowych. Potwierdzają to doniesienia prasy branżowej i popularnonaukowej, a także wpisy na stronie internetowej Polskiego Związku Działkowców, gdzie podkreśla się, że szczególnie w czasie pandemii COVID-19 zainteresowanie uprawą warzyw wyraźnie wzrosło³. Można tutaj szukać analogii do sytuacji występującej w amerykańskim Detroit (ośrodku poprzemysłowym), gdzie w czasie kryzysu finansowego odrodziły się miejskie uprawy żywności (Paddeu 2017).

³ Zob. <http://www.pzd.pl> (dostęp: 15.07.2021).

Mimo spełnianych licznych funkcji i korzyści rolnictwo na terenach miejskich generuje również wiele niedogodności i konfliktów. Intensywna produkcja rolnicza może negatywnie oddziaływać na środowisko, np. w związku ze stosowaniem nawozów mineralnych oraz środków ochrony roślin (zagrożenie dla gleb i wody). Produkcja rolnicza może też przyczyniać się do brudzenia ulic, hamowania ruchu, emisji hałasu (wywołanego pracą maszyn rolniczych czy przez zwierzęta), emisji różnych pyłów i zapachów, a nawet powstawania zagrożeń związanych z kontaktem ze zwierzętami (McEldowney 2017; Hallett, Hoagland, Toner 2016; LeJava, Goonan 2012). Pojawiają się także wątpliwości dotyczące jakości i „bezpieczeństwa” produktów żywnościowych wytwarzanych na terenach zurbanizowanych – zarówno przez gospodarstwa rolne, jak i w ogrodach działkowych (Aubry, Manouchehri 2019). Kontestowane są również funkcje ogrodów działkowych, które jako zamknięte enklawy służą wyłącznie ich użytkownikom, a nie wszystkim mieszkańcom miast. Ponadto niektórzy interesariusze uważają, że tereny miejskie należy przeznaczać głównie pod inwestycje (Giedych, Latkowska 2015).

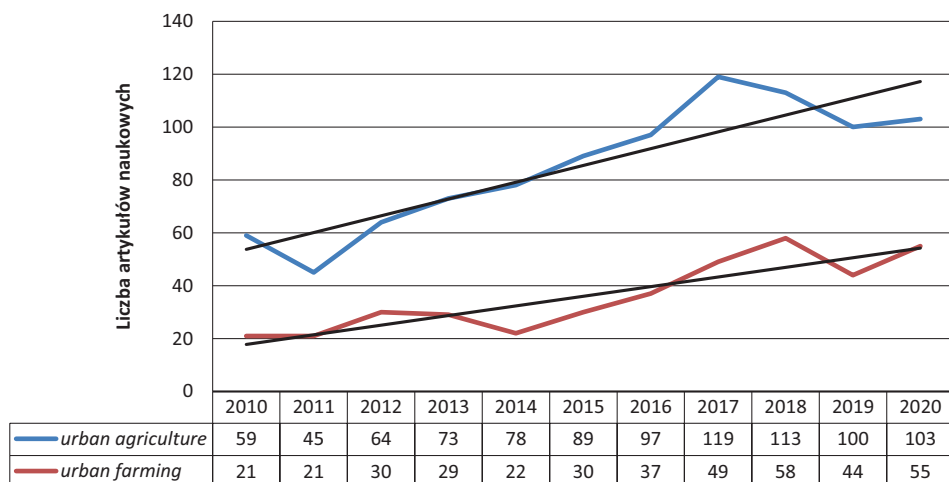
Wprawdzie badania naukowe wskazują, że korzyści płynące z rolnictwa na obszarach miejskich są wyższe niż ich potencjalne koszty i zagrożenia z nimi związane (Specht i in. 2016), to jednak akceptacja dla rolnictwa w polskich miastach jest relatywnie niska (Sroka 2018a). Kathrin Specht oraz Esther Sanyé-Mengual (2017) wykazały, że największą barierą implementacji miejskiej agrokultury jest brak wiedzy na jej temat oraz ogólnie negatywne nastawienie do działalności, które stanowią nowość. W warunkach polskich, jak zauważa Ilona Matysiak (2021), sporym problemem może być również negatywne nastawienie do rolnictwa. Zdaniem tej badaczki, w polskim społeczeństwie (głównie w miastach) nadal dominują stereotypy przedstawiające rolnictwo jako mało wydajny i archaiczny sektor gospodarczy.

Biorąc pod uwagę wymienione ograniczenia pomyślniej implementacji koncepcji miejskiej agrokultury w polskich miastach, celowe wydaje się prowadzenie badań naukowych, a także działań edukacyjnych, rzetelnie przedstawiających społeczeństwu pozytywne i negatywne aspekty miejskiej agrokultury (Sroka i in. 2021). Ale czy badania te są/będą realizowane? Czy znajdują odbiorców w polskim społeczeństwie?

4. Wyniki badań

4.1. Analiza liczby publikacji naukowych

Tematyka *urban agriculture* pojawia się coraz częściej w literaturze naukowej. W zasobach Web of Science Core Collection w latach 2010–2020 odnotowano łącznie 940 artykułów naukowych, które w tytule zawierały frazy *urban agriculture*

Rysunek 2. Częstość występowania frazy kluczowej *urban agriculture* w tytułach artykułów naukowych znajdujących się w zasobach Web of Science Core Collection w latach 2010–2020

Figure 2. The frequency of the key phrase “urban agriculture” in the titles of scientific articles from the Web of Science Core Collection in 2010–2020

Źródło: badania własne na podstawie <https://www.webofknowledge.com> (dostęp: 30.03.2021).
Source: own research based on <https://www.webofknowledge.com> (access: 30 March 2021).

oraz *urban farming*. W ciągu ostatniej dekady liczba artykułów poświęconych tej problematyce się podwoiła (rysunek 2).

Analizowane słowa kluczowe *urban agriculture* oraz *urban farming* (stan na dzień 31.03.2021), pojawiały się w tytułach 940 artykułów, przy czym tylko 11 z nich miało status często cytowanych. Frazy kluczowe w języku polskim w bazie Web of Science Core Collection, takie jak np. „rolnictwo miejskie”, w ogóle nie występowały (tabela 1).

W języku polskim fraza kluczowa „rolnictwo miejskie” pojawiała się w tytułach artykułów naukowych relatywnie rzadko. W bazie BazTech odnotowano jedynie trzy artykuły, które w tytule zawierały tę frazę (tabela 2).

Nieco więcej rekordów zawierała baza danych CEON, co w głównej mierze wynika z możliwości wybrania w niej większego zakresu wyszukiwania, tj. w kolekcjach AGRO, BazEkon, BazTech, CEJSH, DML-PL, PSJD (tabela 3). Co istotne, część rekordów się powtarza, a bazy indeksują te same artykuły, przez co liczba niepowtarzalnych artykułów z frazą „rolnictwo miejskie” w tytule jest w rzeczywistości jeszcze mniejsza.

Tabela 1. Częstość występowania wybranych fraz kluczowych w bazie Web of Science Core Collection**Table 1.** The frequency of the selected key phrases in the Web of Science Core Collection database

Element zasobu (publikacji)	Frazy kluczowe	
	<i>urban agriculture</i>	<i>urban farming</i>
Temat, tematyka (Topic*)	8487	4743
Tytuł**	940	396
– często cytowane	11	1
– otwarty dostęp	327	157
– artykuł	687	271
Wszystkie rekordy w bazie danych	29 784	5931

* Przeszukuje tytuł, streszczenie, słowa kluczowe, autora i Keywords Plus. * Searches title, abstract, author keywords, and Keywords Plus. ** Wyszukuje tytuły artykułów. Tytuł odnosi się do tytułu artykułu w czasopiśmie, referatu, książki lub rozdziału w książce. ** This tool searches article titles. Title refers to the title of a journal article, proceedings paper, book, or book chapter.

Ustawienia wyszukiwania / Search settings: Web of Science Core Collection; Timespan: 2010–2020. Indexes: SCI-EXPANDED, SSCI, A&HCI, CPCI-S, CPCI-SSH, BKCI-S, BKCI-SSH, ESCI, CCR-EXPANDED, IC.

Źródło: <https://www.webofknowledge.com> (dostęp: 30.03.2021).

Source: <https://www.webofknowledge.com> (access: 30 March 2021).

Tabela 2. Częstość występowania wybranych fraz kluczowych w bazie BazTech**Table 2.** The frequency of the selected key phrases in the BazTech database

Element zasobu (publikacji)	Frazy kluczowe			
	<i>urban agriculture</i>	<i>urban farming</i>	„rolnictwo miejskie”	„rolnictwo w mieście”
Tytuł	3	1	3	0
Słowa kluczowe	13	4	10	0
Wszystkie rekordy w bazie danych	1397	344	71	71

Źródło: <http://baztech.icm.edu.pl> (dostęp: 31.03.2021).

Source: <http://baztech.icm.edu.pl> (access: 31 March 2021).

Tabela 3. Częstość występowania wybranych fraz kluczowych w bazie CEON
Table 3. The frequency of the selected key phrases in the CEON database

Element zasobu (publikacji)	Frazy kluczowe			
	<i>urban agriculture</i>	<i>urban farming</i>	„rolnictwo miejskie”	„rolnictwo w mieście”
Tytuł	48	14	19	0
Słowa kluczowe	44	14	29	0
Wszystkie rekordy w bazie danych	3685	731	197	163

Ustawienia wyszukiwania / Search settings: AGRO, BazEkon, BazTech, CEJSH, DML-PL, PSJD.

Źródło: <http://yadda.icm.edu.pl> (dostęp: 31.03.2021).

Source: <http://yadda.icm.edu.pl> (access: 31 March 2021).

Tabela 4. Częstość występowania wybranych fraz kluczowych w bazie DOAJ
Table 4. The frequency of the selected key phrases in the DOAJ database

Element zasobu (publikacji)	Frazy kluczowe			
	<i>urban agriculture</i>	<i>urban farming</i>	„rolnictwo miejskie”	„rolnictwo w mieście”
Tytuł	232	81	1	0
Abstrakt (streszczenie)	1883	605	2	1
Słowa kluczowe	472	79	1	0
Wszystkie rekordy w bazie danych	7791	951	2	1

Źródło: <https://www.doaj.org> (dostęp: 31.03.2021).

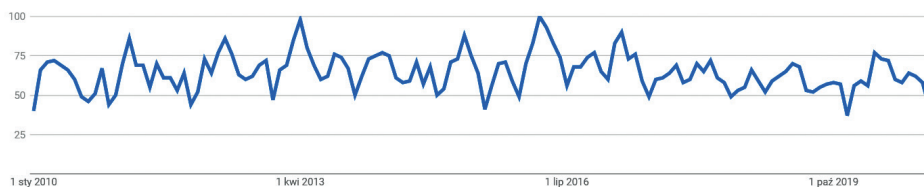
Source: <https://www.doaj.org> (access: 31 March 2021).

Zwroty angielskie *urban agriculture* oraz *urban farming* występowały w wyszukiwarkach międzynarodowych znacznie częściej niż ich polskie odpowiedniki. W bazie DOAJ odnotowano łącznie 232 artykuły, które zawierały w tytule frazę kluczową *urban agriculture*, 81 artykułów naukowych z tytułem zawierającym frazę *urban farming* i zaledwie jeden taki artykuł w języku polskim (tabela 4). Zauważyć można również, że zwroty *urban agriculture* oraz *urban farming* znacznie częściej występowały w abstraktach (streszczeniach artykułów) niż w samych tytułach. Tytuły są bowiem związane, często zawężone do wybranego problemu. Ponadto tematyka *urban agriculture* jest opisywana z wykorzystaniem wielu synonimów oraz autorskiego nazewnictwa i klasyfikacji (Pölling, Mergenthaler, Lorleberg 2016).

na wybranych obszarach świata. Zapytania z tą frazą zadawano w kontekście konkretnych krajów lub kontynentów, m.in. Sri Lanki, Filipin, Afryki Południowej, Indii, Malesji czy Etiopii. Natomiast nie występowały w odniesieniu do krajów czy miast europejskich. Ponadto fraza *urban agriculture* występowała w kontekście zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego, np. „czy rolnictwo miejskie może zapewnić wyżywienie populacji miejskich?”

Na rysunku 3 przedstawiono zbiór słów kluczowych wygenerowanych za pomocą narzędzia *WordItOut (Enideo)*. Jest to zwarta, ograniczona swym zasięgiem prezentacja słów pozyskanych w tzw. anglojęzycznym Internecie po wpisaniu frazy kluczowej *urban agriculture*. Kwerenda pokazała, w jakim kontekście termin *urban agriculture* występował w zapytaniach kierowanych przez użytkowników do wyszukiwarki Google w lutym 2021 r. Zaobserwować można, że zapytania użytkowników miały różny kontekst, w większości niepowtarzalny i związany np. z miastami i krajami (Melbourne, Detroit, Toronto, Indie, UK itd.), które są predysponowane do rozwijania rolnictwa miejskiego, ale też z tym, jak założyć i poprowadzić miejską farmę. Pojawiały się również słowa odnoszące się do korzyści generowanych przez rolnictwo (*benefits*), funkcji (*job, food, feed, architecture*), modeli biznesowych, a nawet pandemii COVID-19.

Na rysunku 4 przedstawiono zaś częstość występowania frazy kluczowej *urban agriculture* w latach 2010–2020 na całym świecie według Google Trends. Zaobserwować można, że fraza kluczowa *urban agriculture* występowała częściej w zapytaniach użytkowników w okresach wiosennych (np. w kwietniu 2013 r.) oraz letnich (np. w lipcu 2016 r.). Jednocześnie analizowana fraza występowała rzadziej

Rysunek 4. Częstość występowania frazy *urban agriculture* w latach 2010–2020 w wyszukiwarce Google

Figure 4. The frequency of the phrase “urban agriculture” in the years 2010–2020 in Google search

Liczby reprezentują częstość wyszukiwania względem najwyższego punktu na wykresie. Wartość 100 oznacza najwyższą popularność hasła. Wartość 50 oznacza, że popularność hasła była dwukrotnie mniejsza. Wartość 0 wskazuje, że dla danego hasła nie ma wystarczających danych.

Źródło: <https://trends.google.pl/trends/?geo=PL> (dostęp: 20.03.2021).

Source: <https://trends.google.pl/trends/?geo=PL> (access: 20 March 2021).

w miesiącach jesiennych i zimowych (np. w październiku i listopadzie 2019 r.). Świadczy to o sezonowości zapytań oraz wzroście zainteresowania formami uprawy roślin w obszarach miejskich w okresie wegetacji. Na rysunku zaobserwować można także nieregularność liczby zapytań kierowanych do wyszukiwarki w analizowanej tematyce oraz brak wyraźnego, ogólnego trendu.

Analiza zapytań kierowanych przez użytkowników do wyszukiwarki Google ujawniła także ogólny, nieznaczny wzrost zainteresowania tematyką rolnictwa w obszarach miejskich na świecie, o czym świadczy większa liczba zapytań tematycznych w języku angielskim (według Google Trends). Użytkownicy wyszukiwarki posługiwali się także stosunkowo dużą liczbą różnych synonimów, co zostało odnotowane w Google Trends, np. *urban gardening*; *benefits of urban farming*; *urban farming ideas*; *indoor urban farming*; *urban gardening ideas*; *aquaponics*; *urban agriculture definition*.

4.3. Znaczenie rolnictwa w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w strategiach rozwoju wybranych polskich miast

W badanych miastach odsetek gruntów rolnych mieści się w granicach od 3,8% w Sopocie do 46,6% w Krakowie (tabela 5). Poza Sopotem, Gdynią i Warszawą udział użytków rolnych jest zbliżony (+/- 10 p.p.) do udziału gruntów zabudowanych i zurbanizowanych, stąd ich przestrzenne znaczenie jest bardzo duże. Niemniej w badanych dokumentach planistycznych grunty rolne (ich znaczenie i funkcje) są pomijane. Przedstawiana jest tam tylko krótka charakterystyka i opis planów dotyczących ich zagospodarowania.

Przechodząc do charakterystyki zapisów w studiach uwarunkowań oraz kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych miast, zauważono, że zdecydowanie najbardziej niekorzystne i niepokojące procesy opisywane są w dokumentacji dla Warszawy. Intensywne przemiany urbanizacyjne oraz presja inwestycyjna sprawiają, że grunty rolne w Warszawie są traktowane jako rezerwa gruntów na cele budowlane. Ponad 60% użytków rolnych nie jest już wykorzystywana rolniczo. W studium uwarunkowań zapisano dosadnie, że „rolnictwo na obszarze m.st. Warszawy nie ma już znaczenia w zaopatrzeniu ludności w artykuły rolne”. Dlatego też na terenach rolnych położonych w Warszawie nie planuje się utrzymania produkcji rolniczej oraz przyjęto zasadę przekształcania ich na cele zabudowy mieszkaniowej lub zieleni urządzonej z terenami sportu i rekreacji (SUiKZP 2018a). Nie wprowadzono więc przepisów chroniących miejskie grunty rolne.

Udział gruntów rolnych w powierzchni Krakowa wynosi 46,6%. Mimo to, podobnie jak w stolicy, użytkowanie rolnicze gruntów ulega stopniowemu

ograniczaniu związanemu z zaniechaniem prowadzenia produkcji rolniczej oraz przekształcaniu tych gruntów na tereny pod zabudowę (SUiKZP 2014a). Procesy te będą postępowały w miarę rozrastania się tkanki miejskiej, a w polityce zagospodarowania przestrzennego nie planuje się szczególnych funkcji dla rolnictwa prowadzonego w granicach miasta.

Każde z miast wchodzących w struktury aglomeracji trójmiejskiej ma inną koncepcję związaną z kierunkami zagospodarowania rolniczej przestrzeni produkcyjnej. W przypadku Sopotu potencjał agroekologiczny jest marginalny. Z tego też powodu wszystkie grunty rolne na terenie miasta docelowo mają zostać przeznaczone na cele nierolnicze (SUiKZP 2018b). Władze Gdyni również przewidują zmianę przeznaczenia dla gruntów rolnych na cele nierolnicze. Jednak nie odnosi się to m.in. do terenów wyłączonych spod zabudowy, na których zakłada się utrzymanie rolniczego użytkowania lub perspektywiczne przekształcenie ich na tereny zieleni z udziałem terenów sportu i rekreacji. Jednocześnie wóldarze miasta oceniają, że szansą wykorzystania istniejących w granicach miasta gruntów rolnych może być agroturystyka oraz wyspecjalizowana, intensywna działalność rolnicza w postaci ekorolnictwa miejskiego. Produkcja oraz sprzedaż żywności pochodzącej z takiej działalności mogłaby w pewnym stopniu zaspokoić potrzeby konsumentów w obrębie aglomeracji miejskiej Gdyni. Ponadto zauważono, że działalność rolnicza przyczynia się do wzbogacenia różnorodności krajobrazu oraz fauny i flory, które mają niepowtarzalny wpływ na różnorodność krajobrazu terenów miejskich (SUiKZP 2019a). Z kolei w Gdańsku udział gruntów rolnych przekracza 1/3 powierzchni miasta. Tereny, na których rolnictwo uznano za funkcję dominującą, wydzielono jako tereny rolniczej przestrzeni produkcyjnej, co ma na celu ochronę ich przed inwestycjami miejskimi. Na obszarach tych wykorzystanie gruntów w celach nierolniczych jest dopuszczone tylko wyjątkowo (SUiKZP 2018c).

Wrocław w ramach swojej polityki miejskiej przewiduje działania mające na celu funkcjonowanie proekologicznego rolnictwa miejskiego (z ograniczaniem wysokotowarowego rolnictwa i hodowli). Ponadto polityka tego miasta zakłada, że rolnictwo na jego terenie będzie przyczyniało się do kształtowania krajobrazu z zachowaniem różnorodności ekosystemów, zwłaszcza na obszarach chronionych, a jednocześnie tereny rolnicze będą stanowiły przestrzeń sprzyjającą wypoczynkowi i rekreacji. Ponadto wagę przykładają tu do zachowania terenów rolniczych jako naturalnych kanałów nawietrzających regenerujących powietrze oraz zapobiegających powstawaniu smogu (SUiKZP 2018d).

Z uwagi na wysoką jakość gleb z rolnictwa w mieście nie rezygnuje też Lublin. Otwarte przestrzenie rolnicze, które występują na terenie miasta, objęte są ochroną planistyczną przed zmianą ich przeznaczenia na cele budowlane. Są to obszary stanowiące strefę żywicielską miasta oraz umożliwiające prawidłowe funkcjonowanie

Tabela 5. Znaczenie rolnictwa w dokumentach planistycznych wybranych miast Polski
Table 5. Significance of agriculture in planning documents and strategies of selected Polish cities

Miasto	Powierzchnia gruntów rolnych w 2014 r. (ha)	Udział gruntów rolnych w powierzchni miasta (w %)	Ochrona terenów rolniczych w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego*	Miejskie rolnictwo jako jeden z celów strategii rozwoju**
Lublin	5 433	36,8	+	–
Kraków	15 216	46,6	–	–
Poznań	8 253	31,5	+	–
Warszawa	11 813	22,8	–	–
Wrocław	11 964	40,9	+	+
Trójmiasto w tym:				
Gdańsk	8 782	33,5	+	–
Gdynia	2 092	15,5	+	–
Sopot	66	3,8	–	–

* „+” oznacza, że w dokumentach występują zapisy chroniące grunty rolne; „–” oznacza brak zapisów.

** „+” oznacza, że rolnictwo stanowi jeden z celów strategii rozwoju miasta; „–” oznacza brak takich zapisów.

* “+” means that the documents contains provisions protecting agricultural land; “–” means no entries.

** “+” means that agriculture is one of the objectives of the city’s development strategy; “–” means no such entries.

Źródło: opracowanie własne na podstawie studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, strategii rozwoju poszczególnych miast oraz Banku Danych Lokalnych GUS.

Source: own study based on studies of the conditions and directions of spatial management of the commune, development strategies of individual cities and Statistics Poland.

jego systemu przyrodniczego. Jednocześnie preferuje się utrzymanie w tych strefach produkcji roślinnej w oparciu o ekologiczne metody produkcji (SUiKZP 2019b). Ponadto tereny otwarte wykorzystywane rolniczo w granicach administracyjnych Lublina wchodzą w skład Ekologicznego Systemu Obszarów Chronionych stanowiącego system przyrodniczy miasta powiązany z systemem przyrodniczym o zasięgu regionalnym (SUiKZP 2019b).

W Poznaniu ochrona rolniczej przestrzeni produkcyjnej realizowana jest przez zakwalifikowanie terenów rolniczych do terenów wyłączonych z zabudowy. Dopuszcza się na nich dotychczasowy sposób użytkowania rolniczego, ogrodniczego lub sadowniczego, zachowanie użytków zielonych lub pozostawienie w stanie odłogowanym. Zezwala się też na ich zalesienie pod warunkiem, że wpływa to pozytywnie na krajobraz (SUiKZP 2014b).

Analiza strategii rozwoju badanych miast wykazała, iż problem rolnictwa jest w nich najczęściej pomijany i nie odnoszą się do niego żadne cele, tak na poziomie

strategicznym, jak i operacyjnym. Jedynym dokumentem, który wspomina o rolnictwie, a nawet o rolnictwie miejskim, jest strategia sporządzona dla Wrocławia. Kontekst, w którym pojawia się w niej rolnictwo miejskie, to jedna z pięciu propozycji przyszłego profilu Wrocławia, jakie powstały na potrzeby badania opinii publicznej i posłużyły do sformułowania misji miasta. Według tej koncepcji Wrocław to „najlepsze i najpiękniejsze w Europie miasto-ogród: zatopione w zieleni samorządne osiedla; główna gospodarcza specjalizacja to produkcja i usługi, związane z zielenią, kwiatami, miejskim rolnictwem, przetwórstwem żywności, upiększaniem przestrzeni itp.; prężny klaster żywnościowy; ogromna rola uczelni i kierunków, zajmujących się przyrodą, żywnością, biotechnologią, krajobrazem, przestrzenią, pięknem” (Strategia Wrocław 2019, s. 23). Rolnictwo miejskie pojawia się również w strategii rozwoju Wrocławia jako element priorytetowy działania pod nazwą „Przedsiębiorczość”: „Rozwijajmy produkcję i usługi związane z zielenią, kwiatami, miejskim rolnictwem, przetwórstwem żywności, upiększaniem przestrzeni itp.” (Strategia Wrocław 2019, s. 42). Określenie „rolnictwo miejskie” występuje także w jednym z czterech scenariuszy, jakie przewidziano dla Wrocławia na rok 2036. Nazwano je Nowe Średniowiecze i jest to futurystyczna i abstrakcyjna wizja przyszłości miasta (Strategia Wrocław 2019).

5. Dyskusja

Przeprowadzone analizy wykazały, iż globalne zainteresowanie tematyką miejskiej agrokultury jest coraz większe. Znajduje to potwierdzenie m.in. w liczbie artykułów oraz naukowców podejmujących to zagadnienie. Począwszy od roku 2010, liczba publikowanych (tematycznych) artykułów rośnie. Christine Aubry i współautorzy wykazali, że przełomowy był rok 2007, po którym notuje się systematyczny wzrost liczby publikacji dotyczących *urban agriculture* (Aubry i in. 2017). Podobnie Anita Pinheiro i Madhav Govind (2020), a także Qiumeng Zhong, Lan Wang i Shenghui Cui (2021) zauważyli, że w latach 2013–2018 występowały logarytmiczne wzrosty liczby wydawanych tekstów. Zdecydowanie najwięcej artykułów publikowanych było przez autorów afiliowanych w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Wielkiej Brytanii, Niemczech, Kanadzie i Australii, a znacznie mniej przez autorów reprezentujących kraje rozwijające się (Pinheiro, Govind 2020). Tłumaczone jest to przede wszystkim barierą językową (analizowano artykuły w języku angielskim), lecz także ograniczonym dostępem do materiałów źródłowych (brak publicznych statystyk w krajach rozwijających się), co utrudnia publikację w renomowanych czasopismach (Tian i in. 2018). W rankingu 15 krajów publikujących prace z zakresu problematyki miejskiej agrokultury nie wymieniono ani jednego z Europy Środkowej oraz Wschodniej (Pinheiro, Govind 2020). Sophie

Graefe, Andreas Buerkert i Eva Schlecht (2019) podali, że w bazie Web of Science w latach 1988–2017 występowały tylko dwie publikacje (dotyczące *urban agriculture*), których autorami/współautorami były osoby afiliowane przy polskich jednostkach badawczych. Pokazuje to znaczną lukę badawczą i relatywnie niewielkie zainteresowanie omawianą tematyką naukowców z dawnego bloku wschodniego. W przypadku Polski w bazie CEON w okresie 10 lat opublikowano zaledwie 19 artykułów w języku polskim, które w tytułach zawierały frazę „rolnictwo miejskie”.

Mimo że naukowcy publikujący z zakresu *urban agriculture* najczęściej reprezentują kraje rozwinięte użytkownicy wyszukiwarek internetowych (badacze, ale też „losowi internauci”) dużo uwagi poświęcają krajom rozwijającym się. Niniejsza analiza pokazała, że fraza *urban agriculture* jest najczęściej łączona z takimi krajami, jak: Sri Lanka, Filipiny, Indie, Malezja czy Etiopia. Niemniej wykorzystane narzędzie WordItOut sugeruje, że trend ten się zmienia, gdyż w roku 2021 zapytania użytkowników wyszukiwarki Google w znacznie większym stopniu dotyczyły miast krajów rozwiniętych (np. Melbourne, Detroit, Toronto, Londyn itp.). Również Pinheiro i Govind (2020) zauważyli, że tematyka rolnictwa w krajach rozwijających się była przedmiotem analiz głównie przed 2012 r. W latach 80. i 90. XX w. dyskurs dotyczący koncepcji miejskiej agrokultury prowadzono w kontekście podnoszenia bezpieczeństwa żywnościowego krajów rozwijających się. Analizowano również zaangażowanie oraz rolę kobiet i dzieci w produkcji miejskiej żywności, możliwości redukcji biedy, a także inne korzyści związane z miejskimi uprawami i chowem zwierząt (Poulsen i in. 2015). Po roku 2012 uwaga naukowców została w większym stopniu zwrócona na korzyści, ale też ograniczenia związane z rozwojem miejskiej agrokultury w krajach wysoko rozwiniętych. Wzrost liczby publikacji dotyczących krajów wysoko rozwiniętych należy łączyć z rosnącymi potrzebami (i modą) wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w miastach (Ayambire i in. 2019; Mok i in. 2014). Zauważono bowiem, że miejska agrokultura wpisuje się w tę koncepcję, a świadczenia i funkcje pełnione przez rolnictwo są pożądane przez mieszkańców miast.

Odnosząc się do zainteresowania miejskim rolnictwem w Polsce, należy zauważyć pozytywny trend wzrostu jego popularności. Frazy „rolnictwo miejskie” oraz „rolnictwo w mieście” coraz częściej pojawiają się w czasopiśmie naukowych oraz dyskursie publicznym. Również w kilku monografiach naukowych (np. w pracy pod redakcją Mariusza Matyki [2013] oraz Piotra Krzyka i in. [2013]) przedmiotem analiz (niemniej fragmentarycznych) było rolnictwo miejskie. Jednak mimo wzrostu popularności tej tematyki w dalszym ciągu liczba publikacji polskojęzycznych z zakresu rolnictwa miejskiego jest relatywnie niska. W bazie CEON agregującej krajowe publikacje w okresie ostatnich 11 lat zamieszczono zaledwie 19 artykułów, które w tytułach zawierały frazę „rolnictwo miejskie”. Wprawdzie fraza ta znacznie

częściej pojawiała się w abstraktach artykułów, ale w publikacjach tych rolnictwo miejskie było zazwyczaj tylko pobocznym wątkiem. Niewielkie jest również społeczne zainteresowanie tematem, oceniane przez pryzmat częstości wyszukiwania w Internecie fraz związanych z rolnictwem miejskim. Liczba zapytań w wyszukiwarce była zbyt mała, aby wygenerować odpowiednie zestawienia. Tę nikłą aktywność użytkowników Internetu można zapewne tłumaczyć ich niedostateczną wiedzą na temat rolnictwa miejskiego (Sroka i in. 2021; Sroka 2018a). Charlotte Prové, Joost Dessein i Michiel de Krom (2016) zauważają, że nawet pracownicy jednego z miejskich urzędów, zatrudnieni w departamencie zajmującym się ochroną środowiska, nie mają wiedzy na temat rolnictwa w ich mieście. Miejską agrokulturę utożsamiają wyłącznie z ogrodami działkowymi.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że spora luka badawcza dotycząca w szczególności polskojęzycznych artykułów poświęconych tematyce rolnictwa miejskiego zapewne nie zostanie szybko zapełniona. Zwiększony nacisk na umiędzynarodowienie badań w Polsce w wielu przypadkach skutkuje deprecjacją badań publikowanych w języku polskim (Kromolicka 2017). Artykuły pisane po polsku są relatywnie rzadko cytowane w uznanych, anglojęzycznych periodykach naukowych (co jest zrozumiałe z uwagi na barierę językową), co także nie zachęca do poszerzania literatury polskojęzycznej. Nie należy więc oczekiwać wzrostu liczby takich publikacji, co może spowolnić popularyzację tej tematyki w Polsce.

Podsumowując ten aspekt badań, należy podkreślić, iż analizy prowadzono tylko dla wybranych słów kluczowych, co skutkuje pominięciem tych tekstów, w których w tytule słowa te się nie pojawiły. Liczba artykułów naukowych dotyczących różnych aspektów miejskiej agrokultury jest więc nieco większa. Przykładowo przegląd literatury przedmiotu wykazał, że w Polsce relatywnie dobrze rozpoznano tematykę miejskiego ogrodnictwa, w tym rodzinnych ogrodów działkowych (Giedych, Latkowska 2015; Szkup 2013). Problematyka ta nie była jednak przedmiotem niniejszych analiz.

Odnosząc się do drugiego problemu badawczego, tj. kwestii implementacji koncepcji miejskiej agrokultury w praktyce, zauważono występowanie problemów związanych z marginalizacją rolnictwa. Pomimo że grunty rolne zajmują relatywnie duży odsetek powierzchni ogółem badanych miast (np. 46,6% w Krakowie) ich potencjał nie jest wykorzystany. Wprawdzie w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego występują zapisy chroniące grunty rolne (z wyjątkiem Warszawy, Krakowa i Sopotu), ale nie spełniają one swojej funkcji. Po pierwsze prezentowane dane przedstawiające udział gruntów rolnych są zawyżone w stosunku do odsetka gruntów rolnych faktycznie użytkowanych rolniczo (Sroka 2018b), po drugie znaczne arealy są obecnie odłogowane lub stanowią nieużytki. Na podstawie badań eksperckich Sroka i współautorzy wykazali, że w Krakowie

i Warszawie nawet ponad 50% gruntów rolnych nie jest użytkowanych rolniczo (Sroka i in. 2019). Wskutek marginalizacji rolnictwa realny potencjał produkcyjny, a także możliwość świadczenia przez rolnictwo usług ekosystemowych i społecznych stoją pod znakiem zapytania (Sroka 2018a). Podobne problemy sygnalizuje się m.in. w Bukareszcie (Grădinaru i in. 2013) i niektórych miastach krajów śródziemnomorskich (Marraccini i in. 2019). Badania literatury przedmiotu pokazały jednak, iż wspomniane „wypieranie” rolnictwa z miast, jak również odłogowanie gruntów, są nie tylko skutkiem presji urbanizacyjnej, lecz także nawarstwiających się problemów o podłożu strukturalnym (np. rozdrobnienie gruntów rolnych) oraz niewielkiej ochrony instytucjonalnej (Krzyk i in. 2013). Ochrona instytucjonalna miejskich gruntów rolnych została praktycznie zniesiona w 2008 r., kiedy zezwolono na przeznaczanie użytków rolnych położonych w granicach administracyjnych miast na cele nierolnicze z pominięciem obowiązku uzyskania zgody właściwego organu oraz uchwalania w tym celu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i uiszczania stosownych opłat. W późniejszym okresie wprowadzano korekty tych zapisów, ale ostatecznie nie wpłynęły one na zwiększenie ochrony miejskich gruntów rolnych (Roszkowska-Mądra 2020). Ułatwienie procedur wyłączania użytków rolnych z produkcji jest szczególnie niekorzystne w przypadku gruntów o wysokiej przydatności produkcyjnej. Zintensyfikowało również bardzo niekorzystną tendencję przeznaczania/rezerwowania w dokumentach planistycznych zbyt dużych (w stosunku do realnych potrzeb) powierzchni na cele urbanizacyjne (Krzyk, Bury 2013). Władze miast często ulegają lobby inwestorów i kosztem użytków rolnych zezwalają na zabudowę również cennych obszarów rolniczych (Geszyrych 2016). W Polsce istniejący system planowania przestrzennego nie stwarza obligatoryjnych podstaw do wdrażania zasad trwałego i zrównoważonego rozwoju przestrzennego. Braki w zakresie merytorycznie dopracowanych i skutecznych instrumentów planowania przestrzennego sprzyjają niewłaściwym rozwiązaniom (Degórska 2004). Wprawdzie w analizowanych dokumentach zaczynają się pojawiać bezpośrednie odniesienia do „miejskiego rolnictwa” i deklaracje jego ochrony, ale w rzeczywistości brak jest instrumentów i środków finansowych na realizację tych celów. Athanasios-Alexandru Gavriliadis i współautorzy zauważają, że w krajach o nieco niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego (np. w Europie Środkowo-Wschodniej) władze miejskie częściej koncentrują się na realizacji inwestycji, które będą przyczyniać się do rozwoju gospodarczego, a kwestie środowiskowe spycha się na dalszy plan (Gavriliadis i in. 2020). Gospodarka gruntami w miastach kształtowana jest głównie przez mechanizm rent ekonomicznych, który sprowadza się do preferowania działalności przynoszących wyższą dochodowość (Duvernoy i in. 2018; Darly, Torre 2011). Tym samym grunty rolne są sukcesywnie wypierane z miast (Sroka 2018b).

Dla porównania w krajach Europy Zachodniej już w latach 70. XX w. dostrzeżono znaczenie miejskiego rolnictwa i w wielu europejskich metropoliach, w tym w Londynie, Paryżu, Lyonie, Wiedniu, Stuttgarcie, miastach Zagłębia Ruhry oraz innych podjęto wiele działań zmierzających do ochrony terenów zielonych i restytucji rolnictwa (Sroka 2014). Można tutaj wymienić m.in. wdrażaną w miastach Wielkiej Brytanii koncepcję UK's Green Belts; Finger plan z Kopenhagi czy KuLaRuhr-Nachhaltige urbane Kulturlandschaft in der Metropole Ruhr realizowany w Zagłębiu Ruhry (Pölling, Mergenthaler, Lorleberg 2016). W wielu krajach wysoko rozwiniętych szeroko pojmowane rolnictwo zajmuje ważne miejsce w planowaniu przestrzennym, a jego stan jest na bieżąco inwentaryzowany (Mok i in. 2014). Co więcej, niektórzy autorzy – m.in. Ingo Zasada i współautorzy (Zasada i in. 2011) oraz Bernd Pölling, Wojciech Sroka i Marcus Mergenthaler (2017) – w odniesieniu do miast europejskich podkreślają, że urbanizacja przyspiesza zmiany strukturalne i napędza procesy adaptacji rolnictwa i gospodarstw rolnych do warunków miejskich. Dzięki temu rolnictwo w miastach przyjmuje nowe formy i czasem nie ustępuje swoim potencjałem produkcyjnym tradycyjnemu (wiejskiemu) rolnictwu.

Pewnego rodzaju usprawiedliwieniem dla niewielkiego zainteresowania polityką wspierania rolnictwa w polskich miastach jest brak środków finansowych i prawie zupełne (do tej pory) pomijanie tej problematyki w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Nie przewiduje bowiem ona żadnych specjalnych działań na rzecz rolnictwa miejskiego i podmiejskiego (Curry i in. 2015), a co gorsza niektóre zapisy programu rozwoju obszarów wiejskich (PROW) wręcz dyskryminują miejskich rolników, uniemożliwiając pozyskiwanie środków finansowych. Co do zasady działania PROW są kierowane do mieszkańców gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, a także do miast o liczbie ludności nieprzekraczającej 5 tys. mieszkańców.

6. Podsumowanie

W niniejszym artykule podjęto próbę analizy i oceny zainteresowania tematyką miejskiej agrokultury. Zarysowano w nim główne tendencje występujące w Polsce w odniesieniu do światowych trendów. Ponadto dokonano wstępnej oceny znaczenia rolnictwa w dokumentach planistycznych wybranych polskich miast. Przeprowadzone badania wykazały, że globalne zainteresowanie analizowanym tematem rośnie. Znajduje to wyraz w liczbie publikowanych artykułów naukowych i częstoci wyszukiwania w Internecie fraz związanych z rolnictwem miejskim. W ostatnich latach, tj. po 2012 r., naukowcy większą uwagę w programach badawczych zwracają na miejską agrokulturę w krajach wysoko rozwiniętych, widząc w niej „lekarstwo” na wiele miejskich problemów. Wyraża się to poprzez rosnącą liczbę artykułów naukowych poświęconych m.in. tematyce korzyści wynikających

z rozwoju rolnictwa w miastach tzw. globalnej Północy. W Polsce trend ten jest nieco słabszy. Zauważono, że rzadziej prowadzone są badania naukowe dotyczące rolnictwa miejskiego, natomiast problematyka miejskiego ogrodnictwa, a szczególnie rodzinnych ogrodów działkowych jest lepiej rozpoznana. Temat ten jest też relatywnie rzadko podejmowany przez „zwykłych” użytkowników Internetu, którzy nieczęsto poszukują treści powiązanych z rolnictwem miejskim. Analizy wykazały także problem marginalizacji rolnictwa w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Ponadto w strategiach rozwoju miast rzadko występują cele związane z rozwojem miejskiego rolnictwa i ogrodnictwa. Grunty rolne często są traktowane jako swoista pozostałość obszarów wiejskich i tymczasowa forma użytkowania. Tylko w kilku miastach – w tym we Wrocławiu, a w nieco mniejszym zakresie w Gdyni i Lublinie – władze miast dostrzegły potencjał rolnictwa miejskiego, zaznaczając, że może ono pełnić ważne funkcje dla społeczności miast.

Zbyt małe zainteresowanie tematem miejskiego rolnictwa może negatywnie wpływać na wdrażanie wielu innowacyjnych projektów i korzystnych rozwiązań dla mieszkańców miast. Konieczne wydaje się propagowanie wizji nowych miast – jak zapisano w strategii Wrocławia – miast-ogrodów, gdzie zieleń miejska wraz z użytkami rolnymi będą stanowić istotny komponent tkanki miejskiej. Niemniej realizacja tych wizji wymagać będzie rozpropagowania koncepcji miejskiej agrokultury i jeszcze większego wysiłku również naukowców w popularyzacji tematyki miejskiej agrokultury.

Przeprowadzone badania mają swoje ograniczenia i stanowią przyczynek do pogłębionych analiz. Analizy bibliometryczne oraz webometryczne oparto na ograniczonym zestawie baz danych oraz słów kluczowych, co wpłynęło na zakres oceny stanu badań nad problematyką miejskiej agrokultury. W kolejnych badaniach należałoby poszerzyć liczbę wyszukiwanych słów, zwracając większą uwagę na miejskie ogrodnictwo. Ponadto analizowane dokumenty planistyczne i strategiczne poddano ocenie wstępnej. Dalsze analizy powinny bazować na uchwalonych planach zagospodarowania przestrzennego dla poszczególnych dzielnic oraz szczegółowej analizie tekstu z uwzględnieniem synonimów słowa „rolnictwo”. Przyszłe badania winny też skupić się na ocenach wpływu szeroko pojmowanego porządku prawnego, a także polityki miejskiej, na zmiany potencjału miejskiej agrokultury w zakresie podnoszenia jakości życia w polskich miastach. Konieczne jest wypracowanie odpowiednich zaleceń oraz wytycznych zarówno dla zarządzających miastami, jak i podmiotów miejskiej agrokultury. Poza tym celowe wydaje się również wypracowanie założeń dotyczących tworzenia miejskich strategii żywnościowych, które będą integrować potrzeby różnych grup interesariuszy w miastach i ich otoczeniu (strefie podmiejskiej).

Bibliografia

- Angotti T. (2015). Urban agriculture: Long-term strategy or impossible dream? Lessons from prospect farm in Brooklyn, New York. *Public Health*, 129 (4), 336–341. DOI:10.1016/j.puhe.2014.12.008.
- Aubry C., Grard B., Koegler M., Lenouvel V. (2017). Climate Innovation Potentials of Urban Agriculture (CIPUrA) – Geographic Pathfinder. EIT Climate KIC report.
- Aubry C., Manouchehri N. (2019). Urban agriculture and health: Assessing risks and overseeing practices. *Field Actions Science Reports*. Special Issue 20, 108–111.
- Ayambire R.A., Amponsah O., Peprah C., Takyi S.A. (2019). A review of practices for sustaining urban and peri-urban agriculture: Implications for land use planning in rapidly urbanising Ghanaian cities. *Land Use Policy*, 84, 260–277. DOI:10.1016/j.landusepol.2019.03.004.
- Curry N.R., Reed M., Keech D., Maye D., Kirwan J. (2015). Urban agriculture and the policies of the European Union: The need for renewal. *Spanish Journal of Rural Development*, 5 (1), 91–106. DOI:10.5261/2014.ESP1.08.
- Darly S., Torre A. (2011). Land-use conflicts and the sharing of resources between urban and agricultural activities in the Greater Paris region. Results based on information provided by the daily regional press. ERSA conference papers. <http://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa10/ERSA2010finalpaper1325.pdf> (dostęp: 06.12.2021).
- Degórska B. (2004). Planowanie terenów otwartych w nowej przestrzeni miejskiej (na przykładzie strefy podmiejskiej Warszawy). W: M. Kistowski (red.). *Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską* (s. 141–148). Seria: Problemy Ekologii Krajobrazu, 13. Gdańsk: Uniwersytet Gdański; Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Diamantini C. (2016). Peri-urban agriculture as key driver to sustainability. A planning project in an Alpine city. *City Territory and Architecture*, 3 (1), 15. DOI:10.1186/s40410-016-0044-y.
- Duvernoy I., Zambon I., Sateriano A., Salvati L. (2018). Pictures from the other side of the fringe: Urban growth and peri-urban agriculture in a post-industrial city (Toulouse, France). *Journal of Rural Studies*, 57, 25–35. DOI:10.1016/j.jrurstud.2017.10.007.
- Ferreira A.J.D., Guilherme R.I.M.M., Ferreira C.S.S., de Oliveira M. de F.M.L. (2018). Urban agriculture, a tool towards more resilient urban communities? *Current Opinion in Environmental Science & Health*, 5, 93–97. DOI:10.1016/j.coesh.2018.06.004.
- Gavrilidis A.-A., Popa A.-M., Nita M.-R., Onose D.-A., Badiu D.-L. (2020). Planning the “unknown”: Perception of urban green infrastructure concept in Romania. *Urban Forestry & Urban Greening*, 51, 126649. DOI:10.1016/j.ufug.2020.126649.
- Geszprych M. (2016). Ochrona gruntów rolnych w miastach – analiza aksjologiczno-prawna. W: Z. Cieślak, A. Kosieradzka-Federczyk (red.). *Ochrona środowiska a działalność inwestycyjna. Aspekty prawne* (s. 85–100). Warszawa: Wyższa Szkoła Informatyki Stosowanej i Zarządzania, Warszawskie Seminarium Aksjologii Administracji.
- Giedych R., Latkowska M. (2015). Miejskie ogrody działkowe – przedmiot polskich badań naukowych w odniesieniu do programu COST TU 1201. W: B.J. Gawryszewska (red.). *Ogród za oknem. Przyszłość ogrodów działkowych w miastach* (s. 71–88). Warszawa: s.n.

- Grădinaru S.R., Iojă C.I., Pătru-Stupariu I., Niță M.R., Gavriliadis A.A., Cârstea E.M. (2013). Land abandonment changes between 2005 and 2008 in Bucharest city. *Procedia Technology*, 8, 536–539. DOI:10.1016/j.protcy.2013.11.074.
- Grădinaru S.R., Triboi R., Iojă C.I., Artmann M. (2018). Contribution of agricultural activities to urban sustainability: Insights from pastoral practices in Bucharest and its peri-urban area. *Habitat International*, 82, 62–71. DOI:10.1016/j.habitatint.2018.09.005.
- Graefe S., Buerkert A., Schlecht E. (2019). Trends and gaps in scholarly literature on urban and peri-urban agriculture. *Nutrient Cycling in Agroecosystems*, 115 (2), 143–158. DOI:10.1007/s10705-019-10018-z.
- Hallett S., Hoagland L., Toner E. (2016). Urban agriculture: Environmental, economic, and social perspectives. W: J. Janick (red.). *Horticultural Reviews* (s. 65–120), 44. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell. DOI:10.1002/9781119281269.ch2.
- Kondracki E. (2015). Rodzinne ogrody działkowe w miastach dzisiaj i jutro – wyzwania i funkcje. W: B.J. Gawryszewska (red.). *Ogród za oknem. Przyszłość ogrodów działkowych w miastach* (s. 24–32). Warszawa: s.n.
- Kromolicka B. (2017). „Konstytucja dla Nauki – Ustawa 2.0” szansą czy zagrożeniem dla rozwoju nauki i szkolnictwa wyższego? *Pedagogika Szkoły Wyższej*, 2 (22), 77–90. DOI: 10.18276/psw.2017.2-07.
- Król K., Hernik J. (2020). Crows and ravens as indicators of socioeconomic and cultural changes in urban areas. *Sustainability*, 12 (24), 10231. DOI:10.3390/su122410231.
- Krzyk P., Bury K. (2013). Zmiany przeznaczenia użytków rolnych Krakowa w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. *Problemy Rozwoju Miast*, 4, 27–40.
- Krzyk P., Tokarczuk T., Heczko-Hyłowa E., Ziobrowski Z. (2013). *Obszary rolne jako element struktury przestrzennej miast – problemy planistyczne*. Kraków: Instytut Rozwoju Miast.
- LeJava J.P., Goonan M.J. (2012). Cultivating urban agriculture: Addressing land use barriers to gardening and farming in cities. *Real Estate Law Journal*, 41 (2), 216–245.
- Lewandowski P. (2019). Proces urbanizacji miast w Polsce a rodzinne ogrody działkowe. *Przegląd Budowlany*, 90 (9), 83–87.
- Lohrberg F., Lička L., Scazzosi L., Timpe A. (red.) (2016). *Urban Agriculture Europe*. Berlin: Jovis.
- Lohrberg F., Timpe A. (2011). Urbane Agrikultur – Neue Formen der Primärproduktion in der Stadt. *Planerin Fachzeitschrift für Stadt-, Regional- und Landesplanung*, 5 (5), 35–37.
- Marraccini E., Debolini M., Moulery M., Abrantes P., Bouchier A., Chery J.P., Napoléone C., Sabbatini T., Sanz Sanz E. (2015). Common features and different trajectories of land cover changes in six Western Mediterranean urban regions. *Applied Geography*, 62, 347–356. DOI:10.1016/j.apgeog.2015.05.004.
- Matyka M. (red.) (2013). *Rolnictwo na obszarach specyficznych. Powszechny Spis Rolny 2010*. Warszawa: GUS.
- Matysiak I. (2021). Between Passion and Rejection – Attitudes to Farming among Young University Graduates in Rural Areas of Poland. *Więś i Rolnictwo*, 1 (190), 75–95. DOI: 10.53098/wir012021/04.
- McEldowney J. (2017). *Urban Agriculture in Europe. Patterns, Challenges and Policies*. Brussels: European Parliamentary Research Service (EPRS), Members’ Research Service. PE, 614. DOI:10.2861/413185.

- Mok H.-F., Williamson V.G., Grove J.R., Burry K., Barker S.F., Hamilton A.J. (2014). Strawberry fields forever? Urban agriculture in developed countries: A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 34 (1), 21–43. DOI:10.1007/s13593-013-0156-7.
- Mougeot L.J.A. (2006). *Growing Better Cities: Urban Agriculture for Sustainable Development*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Nadal A., Cerón-Palma I., García-Gómez C., Pérez-Sánchez M., Rodríguez-Labajos B., Cuerva E., Josa A., Rieradevall J. (2018). Social perception of urban agriculture in Latin-America. A case study in Mexican social housing. *Land Use Policy*, 76, 719–734. DOI:10.1016/j.landusepol.2018.02.055.
- Niedzielska E. (2018). Wykorzystanie Google Trends do predykcji stopy zwrotu indeksu WIG20. *Ekonomia XXI Wieku*, 3 (19), 82–97. DOI:10.15611/e21.2018.3.06.
- Opitz I., Berges R., Piorr A., Krikser T. (2016). Contributing to food security in urban areas: Differences between urban agriculture and peri-urban agriculture in the Global North. *Agriculture and Human Values*, 33 (2), 341–358. DOI:10.1007/s10460-015-9610-2.
- Paddeu F. (2017). Legalising urban agriculture in Detroit: A contested way of planning for decline. *Town Planning Review*, 88 (1), 109–129. DOI:10.3828/tpr.2017.9.
- Pearson L.J., Pearson L., Pearson C.J. (2010). Sustainable urban agriculture: Stocktake and opportunities. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 8 (1–2), 7–19. DOI:10.3763/ijas.2009.0468.
- Pinheiro A., Govind M. (2020). Emerging global trends in urban agriculture research: A scientometric analysis of peer-reviewed journals. *Journal of Scientometric Research*, 9 (2), 163–173. DOI:10.5530/jscires.9.2.20.
- Piorr A., Zasada I., Doernberg A., Zoll F., Ramme W. (2018). *Research for AGRI Committee – Urban and Peri-urban Agriculture in the EU*. Brussels: European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies. DOI:10.2861/953859.
- Pölling B., Mergenthaler M., Lorleberg W. (2016). Professional urban agriculture and its characteristic business models in Metropolis Ruhr, Germany. *Land Use Policy*, 58, 366–379. DOI:10.1016/j.landusepol.2016.05.036.
- Pölling B., Sroka W., Mergenthaler M. (2017). Success of urban farming's city-adjustments and business models – Findings from a survey among farmers in Ruhr Metropolis, Germany. *Land Use Policy*, 69, 372–385. DOI:10.1016/j.landusepol.2017.09.034.
- Poulsen M.N., McNab P.R., Clayton M.L., Neff R.A. (2015). A systematic review of urban agriculture and food security impacts in low-income countries. *Food Policy*, 55, 131–146. DOI:10.1016/j.foodpol.2015.07.002.
- Prové C., Dessein J., Krom M. de (2016). Taking context into account in urban agriculture governance: Case studies of Warsaw (Poland) and Ghent (Belgium). *Land Use Policy*, 56, 16–26. DOI:10.1016/j.landusepol.2016.04.025.
- Roszkowska-Mądra B. (2020). Analiza zmian użytkowania gruntów rolnych w Polsce po 1990 roku. W: R. Przygodzka, E. Gruszewska (red.). *Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Księga poświęcona pamięci dr. hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku* (s. 183–199). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

- Sanyé-Mengual E., Specht K., Krikser T., Vanni C., Pennisi G., Orsini F., Gianquinto G.P. (2018). Social acceptance and perceived ecosystem services of urban agriculture in Southern Europe: The case of Bologna, Italy. *PLOS ONE*, 13 (9), e0200993. DOI:10.1371/journal.pone.0200993.
- Skar S.L.G., Pineda-Martos R., Timpe A., Pölling B., Bohn K., Külvik M., Delgado C., Pedras C.M.G., Paço T.A., Čujić M., Tzortzakis N., Chrysargyris A., Peticila A., Alencikienė G., Monsees H., Junge R. (2020). Urban agriculture as a keystone contribution towards securing sustainable and healthy development for cities in the future. *Blue-Green Systems*, 2 (1), 1–27. DOI:10.2166/bgs.2019.931.
- Specht K., Sanyé-Mengual E. (2017). Risks in urban rooftop agriculture: Assessing stakeholders' perceptions to ensure efficient policymaking. *Environmental Science & Policy*, 69, 13–21. DOI:10.1016/j.envsci.2016.12.001.
- Specht K., Weith T., Swoboda K., Siebert R. (2016). Socially acceptable urban agriculture businesses. *Agronomy for Sustainable Development*, 36 (1), 1–14. DOI:10.1007/s13593-016-0355-0.
- Sroka W. (2018a). Perception of benefits of urban and peri-urban agriculture – A study in Polish metropolitan areas. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, XX (6), 236–242. DOI:10.5604/01.3001.0012.7767.
- Sroka W. (2018b). Conversion of agricultural land to non-agricultural purposes in selected Polish metropolitan areas. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 17 (2), 97–107. DOI:10.22630/ASPE.2018.17.2.25.
- Sroka W. (2014). Definicje oraz formy miejskiej agrokultury – przyczynek do dyskusji. *Więś i Rolnictwo*, 3 (164), 85–103.
- Sroka W. (2013). Rolnictwo i gospodarstwa rolne w miastach – znaczenie i zakres zjawiska. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 15 (3), 323–327.
- Sroka W., Bojarszczuk J., Satoła Ł., Szczepańska B., Sulewski P., Lisek S., Luty L., Zioło M. (2021). Understanding residents' acceptance of professional urban and peri-urban farming: A socio-economic study in Polish metropolitan areas. *Land Use Policy*, 109 (20), 105599. DOI:10.1016/j.landusepol.2021.105599.
- Sroka W., Mikołajczyk J., Wojewodziec T., Kwoczyńska B. (2018). Agricultural land vs. urbanisation in chosen Polish metropolitan areas: A spatial analysis based on regression trees. *Sustainability*, 10 (3), 837. DOI:10.3390/su10030837.
- Sroka W., Musiał W. (2016). Rolnictwo i gospodarstwa rolne na obszarach miejskich i podmiejskich – konceptualizacja oraz przesłanki rozwoju. *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Oeconomica*, 329 (84) 3, 123–134. DOI:10.21005/oe.2016.84.3.12.
- Sroka W., Pölling B., Wojewodziec T., Strus M., Stolarczyk P., Podlinska O. (2019). Determinants of farmland abandonment in selected metropolitan areas of Poland: A spatial analysis on the basis of regression trees and interviews with experts. *Sustainability*, 11 (11), 3071. DOI:10.3390/su11113071.
- Szalók M., Bende Cs., Kozina J. (red.) (2019). Participatory urban agriculture governance plan for fighting social exclusion in the Danube Region. Székesfehérvár: Central

- Transdanubian Regional Innovation Agency. http://www.interreg-danube.eu/uploads/media/approved_project_output/0001/29/7951bad5c888f772c6881fcf11713c3349b7d14b.pdf (dostęp: 06.12.2021).
- Szkup R. (2013). *Użytkowanie rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) przez społeczność wielkomiejską. Przykład Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szulczewska B., Bruszeńska K., Cieszeńska A., Giedych R., Maksymiuk G., Pirowski A. (2012). Rolnictwo miejskie – niechciane dziedzictwo czy szansa na nową jakość krajobrazu. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 32, 79–88.
- Tian X., Geng Y., Sarkis J., Zhong S. (2018). Trends and features of embodied flows associated with international trade based on bibliometric analysis. *Resources, Conservation and Recycling*, 131, 148–157. DOI:10.1016/j.resconrec.2018.01.002.
- Van Tuijl E., Hospers G.J., Van Den Berg L. (2018). Opportunities and challenges of urban agriculture for sustainable city development. *European Spatial Research and Policy*, 25 (2), 5–22. DOI:10.18778/1231-1952.25.2.01.
- Zasada I. (2011). Multifunctional peri-urban agriculture – A review of societal demands and the provision of goods and services by farming. *Land Use Policy*, 28 (4), 639–648. DOI:10.1016/j.landusepol.2011.01.008.
- Zasada I., Schmutz U., Wascher D., Kneafsey M., Corsi S., Mazzocchi C., Piorek A. (2019). Food beyond the city – Analysing foodsheds and self-sufficiency for different food system scenarios in European metropolitan regions. *City Culture and Society*, 16, 25–35. DOI:10.1016/j.ccs.2017.06.002.
- Zhong Q., Wang L., Cui S. (2021). Urban food systems: A bibliometric review from 1991 to 2020. *Foods*, 10 (3), 662. DOI:10.3390/foods10030662.

Akty prawne

- Strategia Wrocław (2019). *Przedsiębiorczy Wrocław 2030*. Uchwała nr XV/416/19 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 21 listopada 2019 r.
- SUiKZP (2019a). *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gdyni*. Kierunki zagospodarowania przestrzennego zatwierdzone Uchwałą nr XI/342/19 Rady Miasta Gdyni z dnia 28 sierpnia 2019 r.
- SUiKZP (2019b). *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Lublin*. Część II – kierunki. Uchwała nr 283/VIII/2019 Rady Miasta Lublin z dnia 1 lipca 2019 r.
- SUiKZP (2018a). *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego Warszawy ze zmianami*. Załącznik Nr 1 do Uchwały Nr LXII/1667/2018 Rady m.st. Warszawy z dnia 1 marca 2018 r.
- SUiKZP (2018b). *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Sopotu*. Załącznik nr 1 do Uchwały Nr XXXIX/522/2018 Rady Miasta Sopotu z dnia 26 marca 2018 r.
- SUiKZP (2018c). *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska*. Załącznik Nr 1 do Uchwały Nr LI/1506/18 Rady Miasta Gdańska z dnia 23 kwietnia 2018 r., zmienionej Uchwałą Nr XII/218/19 z dnia 27 czerwca 2019 r.

- SUiKZP (2018d). Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia. Załącznik Nr 1 do uchwały Nr L/1177/18 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 11 stycznia 2018 r.
- SUiKZP (2014a). Zmiana studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa. Tom II – Zasady i kierunki. Załącznik nr 4 do Uchwały nr CXII/1700/14 Rady miasta Krakowa z dnia 9 lipca 2014 r.
- SUiKZP (2014b). Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania. Tom II – kierunki. Uchwała nr LXXII/1137/VI/2014 z 23 września 2014 r.

Urban Agriculture in Polish and International Scholarly Literature and in Planning Documents of Selected Polish Cities

Abstract: The issue of agriculture in urban areas is becoming increasingly popular in highly developed countries. The main premise of its development is the rediscovery of the benefits it can provide to cities. The aim of the article is to present the concept of urban agriculture, as well as to recognise public interest in this issue. Moreover, the importance of agriculture in planning documents and development strategies of selected Polish cities were assessed. A secondary goal of the article is to promote both knowledge and research on urban agriculture. The study used bibliometric and webometric methods as well as the desk research method. The research showed that the concept of urban agriculture is gaining increasing interest among scientists globally. The number of scientific articles shows an upward trend. Similar trends are also observed in Poland, as evidenced by the growing number of scientific publications in mother tongue that are devoted to this subject. Nevertheless, this research is at an early stage of development and is often fragmented (it concerns only selected threads). Polish scientists also relatively rarely publish their own research (on the topic of urban agriculture) in reputable worldwide scientific journals. The research also showed that “ordinary” Polish Internet users (using Polish) very rarely look for information on urban agriculture. Polish society’s relatively low interest in the issues analysed is also reflected in the content of Polish cities’ planning documents. Agriculture is marginalized both in the studies of the conditions and directions of spatial development, as well as in urban development strategies. Although agricultural land in the cities analysed (except for Warsaw and Krakow) is covered by various forms of protection, this is not reflected in operational activities. Only one of the cities analysed – Wrocław – has an important place for agriculture in its development strategy, envisioning a garden city, where agricultural land and green areas constitute an important element of space.

Keywords: urban agriculture, bibliometric, webometric, public interest.

Julia Wojciechowska-Solis, Magdalena Śmiglak-Krajewska,
Sławomir Kalinowski

Ocena jakości usług gospodarstw agroturystycznych przy wykorzystaniu metody Servqual

Streszczenie: Agroturystyka zajmuje coraz ważniejsze miejsce w rozwoju obszarów wiejskich. Pozwala łączyć podstawową działalność rolniczą (produkcyjną) i dywersyfikować dochody gospodarstwa, daje też miejsca pracy członkom rodziny i aktywizuje zawodowo lokalną społeczność. Istotne jest kładzenie nacisku na jakość usług agroturystycznych, bo to ona bezpośrednio determinuje satysfakcję klienta, a pośrednio większe zyski i utrzymanie zatrudnienia. Celem badania stanowiącego podstawę niniejszego artykułu była identyfikacja i ocena luk jakościowych usług świadczonych przez gospodarstwa agroturystyczne makroregionu Polski Wschodniej. W badaniu wykorzystano metodę Servqual, dzięki której możliwa była ocena kryteriów jakościowych i ważność świadczonej usługi. Wzięło w nim udział 570 respondentów. Dzięki uzyskanym wynikom można stwierdzić, że oczekiwania klientów gospodarstw agroturystycznych przewyższają stan rzeczywisty oferowanych usług. Zidentyfikowano cechy, które najbardziej wymagają poprawy, a należą do nich niezawodność, empatia i szybkie reagowanie.

Słowa kluczowe: agroturystyka, gospodarstwo rolne, dywersyfikacja źródeł dochodu, ocena jakości usług, Servqual, luka jakościowa.

Dr Julia Wojciechowska-Solis, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Wydział Agrobiżynierii, Zakład Agroturystyki i Rozwoju Obszarów Wiejskich, ul. Akademicka 13, 20-950 Lublin, e-mail: julia.wojciechowska@up.lublin.pl, ORCID: 0000-0002-4634-0241.

Dr inż. Magdalena Śmiglak-Krajewska, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Ekonomiczny, Katedra Finansów i Rachunkowości, ul. Wojska Polskiego 28, 60-637 Poznań, e-mail: smiglak-krajewska@up.poznan.pl, ORCID: 0000-0001-9984-6599.

Dr hab. Sławomir Kalinowski, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Zakład Ekonomii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: skalinowski@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-8068-4312.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Wprowadzenie

Jakość usług oferowanych w agroturystyce jest jednym z czynników decydujących o rozwoju tej działalności. Właściciele gospodarstw agroturystycznych, chcąc sprostać oczekiwaniom gości, powinni nieustannie dbać o jakość produktu turystycznego oraz o standard oferowanych dóbr i usług. Arkadiusz Niedziółka (2016) wskazuje, że jakość powinna dotyczyć wysokich standardów bazy noclegowej, gastronomicznej oraz rekreacyjnej. Peter MacNulty (2004) podaje, iż podstawowymi komponentami jakości produktu agroturystycznego są: środowisko (zapewniające bliskość natury i swobodę poruszania się), zakwaterowanie, atrakcje turystyczne, aktywności specjalistyczne, infrastruktura oraz profesjonalna obsługa.

Według Iwony Batyk (2012) jakość w turystyce jest składową materialnego standardu usług, sposobu obsługi oraz wymagań i zachowań klientów. Wskazują na to również m.in. badania Diany Foris, Marii Popescu i Tiberiu Forisa (2017) czy Moniki Wojcieszak (2017). Każde przedsiębiorstwo lub organizacja turystyczna, aby spełnić wymagania i oczekiwania klienta, a jednocześnie sprostać konkurencji i zająć dobrą pozycję na rynku, musi zidentyfikować parametry jakości swoich usług oraz wdrożyć efektywny system zarządzania nimi.

W aktualnej strategii rozwoju obszarów wiejskich założono, że wieś powinna rozwijać się wielokierunkowo, co będzie sprzyjało dywersyfikacji źródeł dochodów rolników (MRiRW 2019). Jednym z przejawów przystosowania gospodarki rolnej do warunków rynkowych jest upowszechnianie i wdrażanie idei przedsiębiorczości wśród mieszkańców wsi. Uważa się, że mogą one istotnie wpłynąć na zachowania rolnicze oraz stymulować powstawanie innych podmiotów gospodarczych, które przyczynią się do zwiększenia dochodów rolników i pozostałych mieszkańców wsi (Sikora 2008; Bajgier-Kowalska, Tracz, Uliszak 2016 za: Sikora, Jęczynek 2006).

Niewątpliwie agroturystyka zajmuje ważne miejsce wśród przedsięwzięć gospodarczych, które pozytywnie wpływają na rozwój wsi. Krystyna Krzyżanowska i Michał Roman (2012) uważają, że jakość usług oferowanych w gospodarstwach agroturystycznych jest jednym z istotniejszych czynników decydujących o rozwoju tego typu działalności. Z tego powodu niezbędne staje się ciągłe badanie poziomu zadowolenia klientów, ich oczekiwań i potrzeb. Systematyczne zbieranie i analizowanie opinii turystów pozwala bowiem na poznawanie ich zmieniających się oczekiwań oraz na dostosowywanie się do nich przez usługodawców. W konsekwencji wzrasta poziom świadczonych usług oraz poprawia się konkurencyjność gospodarstw agroturystycznych na rynku. Poprzez podnoszenie standardu prowadzonych usług agroturystycznych można wykreować markę produktu agroturystycznego, który pozwoli na osiągnięcie przewagi nad konkurencją. Według Antoniego Romana (2009) dzięki temu produkt jest łatwiej i wyraźniej odróżniany

od innych podobnych i chętniej wybierany przez klientów. Oferty markowych produktów gospodarstw agroturystycznych muszą wygrywać z konkurencją nie ceną i prostotą, ale jakością, komfortem, nowoczesnością i profesjonalizmem połączonym z tradycją życia wiejskiego.

Zdaniem Batyk (2012) dla przedsiębiorców branży turystycznej elementem priorytetowym w postrzeganiu jakości swoich usług jest identyfikacja oczekiwań klientów. Wpływa na nie zaś wiele czynników, takich jak: moda, zasłyszana opinia, renoma i pozycja rynkowa firm, a także cena usług i doświadczenie klienta. Prawidłowa identyfikacja tych oczekiwań umożliwi takie kształtowanie cech usługi, jakie spotyka się z powszechną aprobatą nabywców. Jak podkreśla Anna Sieczko (2012), najważniejsza jest satysfakcja nabywców usług turystycznych, co wymaga koncentracji na potrzebach, preferencjach i oczekiwaniach klientów.

Głównym celem niniejszego artykułu jest identyfikacja wrażliwych obszarów jakości świadczonych usług agroturystycznych w Polsce Wschodniej. Ten celowo wybrany makroregion jest obszarem przygranicznym. Cechują go wysokie walory przyrodnicze i kulturowe, co stanowi ważny czynnik determinujący rozwój usług turystycznych na wsi. Turystyka ma duże znaczenie w rozwoju obszarów wiejskich tego regionu, a liczba gospodarstw agroturystycznych jest jedną z wyższych w Polsce – sumarycznie liczba gospodarstw z trzech województw objętych badaniem wynosi prawie 30% ogółu (BDL GUS 2021). Sformułowano następujące pytania badawcze:

- PB1. Czy istnieje luka jakościowa w badanych obszarach usługi agroturystycznej?
- PB2. Jak duża jest różnica pomiędzy oczekiwaniami klientów a ich postrzeganiem stanu rzeczywistego?
- PB3. Jakie obszary świadczonej usługi agroturystycznej są najważniejsze dla usługobiorców agroturystyki?

2. Przedsięwzięcia na obszarach wiejskich: szansa na rozwój

Rozwój przedsiębiorczości, szczególnie na obszarach wiejskich, może odegrać dużą rolę w przewyżnianiu niekorzystnych zjawisk występujących na tych terenach (Goryńska-Goldmann, Wojcieszak 2017; Psyk-Piotrowska, Sudra 2014; Sikorska-Wolak, Krzyżanowska 2010; Kłodziński 2010). W dokumentach Komisji Europejskiej przedsiębiorczość definiuje się jako zdolność do wcielania pomysłów w życie. Obejmuje ona twórczość, innowacyjność i podejmowanie ryzyka, a także zdolność do planowania przedsięwzięć i kierowania nimi dla osiągnięcia zamierzonych celów (Dz. Urz. UE 2006). Przedsiębiorczość stanowi codzienne wsparcie dla wszystkich w życiu prywatnym i społecznym, a zatrudnionym pomaga uzyskać świadomość kontekstu pracy i zdolność wykorzystywania szans, jest także fundamentem działań osób podejmujących przedsięwzięcia o charakterze

społecznym i komercyjnym (KE 2005; Kurtyka-Marczak, Kropsz-Wydra 2005). Według *Encyklopedii agrobiznesu* przedsiębiorczość można traktować jako postawę lub proces (Woś [red.] 1998). Jako postawa przedsiębiorczość jest cechą jednostek ludzkich i polega na skłonności do podejmowania nowych działań czy ulepszania istniejących elementów środowiska – jest to aktywna postawa wobec otaczającej rzeczywistości. Jako proces zaś przedsiębiorczość dotyczy powstawania i rozwoju jednostek przedsiębiorczej działalności gospodarczej (przedsiębiorstw). W ogólnym ujęciu przedsiębiorczość obejmuje indywidualną postawę, aktywną i oddziaływającą na rzeczywistość oraz ogólne zjawisko, które przyczynia się do ulepszania istniejących zasobów gospodarczych oraz funkcjonujących na ich bazie struktur społeczno-ekonomicznych. Według Małgorzaty Duczkowskiej-Piaseckiej (1994) przedsiębiorczością wiejską jest podejmowanie na własne ryzyko i na własny rachunek różnych przedsięwzięć gospodarczych oraz realizacja pomysłów mających przynieść poprawę warunków życia na obszarach wiejskich.

Jedną z form pozarolniczej przedsiębiorczości oraz źródłem pozyskiwania dodatkowych dochodów przez gospodarstwa rolne w Polsce stała się agroturystyka. Wchodzi ona w zakres szerzej definiowanej turystyki wiejskiej, czyli formy rekreacji odbywającej się na wsi, obejmującej wiele rodzajów aktywności związanej z turystyką pobytową, krajoznawczą, aktywną, kulturową itp. Turystyka na obszarach wiejskich i leśnych zawiera w swoim obrębie wszelką turystykę zorganizowaną na wsi, natomiast agroturystyka jest formą spędzania wolnego czasu związaną z pobytem w gospodarstwie wiejskim. Agroturystykę określa się jako formę wypoczynku odbywającego się na obszarach wiejskich o charakterze rolniczym, opartą na bazie noclegowej i aktywnościach rekreacyjnych związanych z gospodarstwem rolnym lub równoważnym i jego otoczeniem przyrodniczym, produkcyjnym i usługowym (Wiatrak 1996). Prowadzenie usług turystycznych na wsi umożliwi rozwój polskiej gospodarki przez zmianę struktury rolnictwa i zatrudnienia na obszarach wiejskich (Wiatrak 1996). Rozwój agroturystyki stwarza więc możliwość rozwiązania wielu trudnych problemów społecznych i gospodarczych. Powstawanie nowych miejsc pracy na wsi i nowych źródeł dochodów, a także ograniczanie bezrobocia ułatwia przejście z pracy w rolnictwie do innych zajęć, a tym samym inicjuje pożądane zmiany struktury agrarnej (Łojko 2011). Zatem pozwala korzystać w sposób racjonalny z zasobów przestrzeni wiejskiej i rolniczej oraz z infrastruktury (Przezbórska-Skobiej 2015; Zawadka 2015). Turystyka wiejska jest jedną z form aktywizacji środowiska lokalnego i elementem rozwoju obszarów wiejskich (Kalinowski 2004). Rozwój agroturystyki i turystyki na obszarach wiejskich zależy od trzech grup czynników, są to: zasoby kulturowe, zasoby przyrodnicze i infrastruktura turystyczna. Szanse na rozwój agroturystyki wiążą się zaś z ogólnymi przemianami społeczno-ekonomicznymi kraju oraz z dominującymi tendencjami w rozwoju turystyki w skali globalnej i krajowej (Ławniczak 2010).

3. Agroturystyka w procesach aktywizacji obszarów wiejskich w Polsce

Przyczyny zróżnicowania obszarów wiejskich mają złożoną naturę i często są wypadkową wielu czynników, zarówno o charakterze historycznym, jak i gospodarczo-społecznym. Wzorec rozwoju wiejskiego, który wdrażany jest od lat 90. XX w., zakłada rozwój oparty o zasoby neoendogenne, a mieszkańcy wsi w coraz mniejszym stopniu czerpią dochody z produkcji czysto rolniczej (Gorlach 2004). Poszukując modelu nowej gospodarki wiejskiej, naukowcy i eksperci sformułowali kilka zasad, do których powinna się ona odwoływać. Kluczem do jej dynamizacji jest różnorodność – poszczególne obszary muszą szukać swoich własnych ścieżek, w tym rozwiązań typu *smart* (Kalinowski, Komorowski, Rosa 2021; Komorowski, Stanny 2020). „Nowa” gospodarka wsi powinna opierać się na wąskich, specjalistycznych działach i na niewielkich rodzinnych przedsiębiorstwach jako podmiotach gospodarki – bardziej na zróżnicowaniu niż „kumulacji i wielkości” (ARL 2003). Eksperci podkreślają, że każdy obszar wiejski musi wypracować swoją ścieżkę ożywienia (zwłaszcza gospodarczego), bazując na unikalnych zasobach lokalnych i tylko w ten sposób może stać się konkurencyjny (OECD 2010). Dotyczy to także uwzględnienia dotychczasowej historii rozwoju, która ukształtowała gospodarkę danego regionu oraz jego usytuowanie względem metropolii czy miast. Co ważne, zapóźnione obszary wcale nie muszą iść ścieżką sprawdzoną przez te bardziej rozwinięte, lecz, korzystając z ich doświadczeń, mogą kreować swój własny model zmian (Wojciechowska-Solis 2018). Nie wszystkie wsie w Polsce mają na tyle wyraźny potencjał endogeniczny, aby mógł on stanowić podstawę do tworzenia nowoczesnych struktur gospodarczych w oparciu o rozwój wielofunkcyjny i pozarolniczą działalność. Przykładem tu mogą być miejscowości położone na wschodzie kraju czy też tzw. wsie popegeerowskie, gdzie proces transformacji gospodarczej zmienił funkcjonowanie rynku pracy i produkcji.

Sonya Salomon (2006) zwraca uwagę, że wiejskość i rolniczość stają się stylem życia na sprzedaż. Wieś na nowo zostaje doceniona i odkryta jako obszar, jest atrakcyjnym miejscem do spędzania wolnego czasu. Przestrzeń, zwierzęta, „starzy” mieszkańcy to pewnego rodzaju atrakcje, z których można korzystać, żyjąc na wsi lub choćby ją odwiedzając (Woods 2005). Jednym z działań podejmowanych w ramach aktywizacji ekonomicznej obszarów wiejskich o niskim potencjale jest poszukiwanie pozarolniczych rodzajów działalności gospodarczej związanych z rozwojem usług turystycznych. W wielu opracowaniach można znaleźć dowody pozytywnego wpływu rozkwitu takiej działalności na lokalną gospodarkę i poziom życia mieszkańców. Wśród tych efektów wymienia się m.in. tworzenie dochodu, powstawanie nowych zawodów i alternatywnych możliwości zarobkowania dla ludności miejscowej, zmniejszanie różnic społecznych, tworzenie miejsc pracy dla utrzymania populacji regionalnej, ożywienie lokalnej kultury, zachowanie zasobów przyrodniczych i kulturowych (Ghaderi 2004).

Rozwój turystyki na danym obszarze pociąga za sobą potrzebę tworzenia miejsc noclegowych, usług gastronomicznych, sieci transportu lokalnego, a także infrastruktury towarzyszącej w postaci np. sklepów, basenów, parków rekreacyjnych czy terenów zielonych. Są to bezpośrednie inwestycje związane z rozwojem funkcji turystycznej na danym obszarze, które w łącznym zestawieniu tworzą lokalny mnożnik inwestycyjny i przyczyniają się do wzrostu dochodów zarówno ludności miejscowej, jak i budżetowych gminy. Jednak żeby turystyka była czynnikiem w pełnym wymiarze aktywizującym dany obszar, muszą być spełnione pewne warunki związane z uczestnictwem mieszkańców wsi w procesie tworzenia takiego produktu.

Wspólna dla mieszkańców wizja tworzenia produktu lokalnego powinna wynikać z oddolnych inicjatyw. Dzięki temu należy spodziewać się większej jego akceptacji przez społeczność lokalną i pokonania barier w procesie wprowadzania nowych rozwiązań. Nie wyklucza to oczywiście zaangażowania osób spoza tej społeczności w charakterze liderów początkowych, którzy będą wspierać inicjatywę i pomagać w pracach nad tworzeniem i rozwojem pomysłu.

Wsparcie władz lokalnych – będących czynnikiem integrującym i często dysponentem środków finansowych i rzeczowych pomocnych w tworzeniu i rozwoju danego pomysłu – może dotyczyć pomocy w pozyskaniu środków zewnętrznych oraz udostępnienia niezbędnej infrastruktury. Również samorząd ma wpływ na poprawę dostępności komunikacyjnej, która stanowi jeden z ważniejszych czynników rozwoju turystyki.

Szczególnie ważne jest, żeby w proces tworzenia produktu turystycznego zaangażowana była większość mieszkańców, tak aby w pełni wykorzystać lokalny potencjał, przez co dochody z usług turystycznych będą podlegały lokalnej dystrybucji (Kachniewska 2006). W przypadku obszarów wiejskich inicjatywy gospodarcze tworzone w ramach rozwoju turystyki dotyczą głównie uruchamiania kwater turystycznych i agroturystycznych, punktów gastronomicznych czy też produkcji żywności oraz wytwarzania pamiątek związanych z dziedzictwem kulturowym danego miejsca. Rola tych elementów w procesie aktywizacji obszarów wiejskich będzie kluczowa pod warunkiem, iż w ich tworzenie będą zaangażowani mieszkańcy wsi i lokalne firmy.

Wprowadzanie innowacyjnych rozwiązań i rodzajów aktywności (np. organizowanie wioski tematycznej) to nowe wydarzenie w społeczności wiejskiej, która nie zawsze jest na to przygotowana (Wojciechowska-Solis 2019). Wiąże się z tym potrzeba edukacji z zakresu świadczenia usług turystycznych oraz organizacji i promocji. Część tych zadań, związanych głównie z promocją, może przejąć samorząd lokalny, który w ten sposób wspierać będzie inicjatywę mieszkańców.

Wydaje się, że w przypadku turystyki istotne jest także zrozumienie pewnych powiązań i zależności gospodarczych. Przykładowo wypromowanie festiwalu

żywności spowoduje uruchomienie ruchu turystycznego i zwiększenie zapotrzebowania nie tylko na usługi gastronomiczne, lecz także noclegowe, transportowe i rozrywkowe. Zatem celowe jest podejmowanie przez mieszkańców wspólnych działań w ramach współpracy na rzecz promocji wydarzeń, jak również tworzenie dobrego wizerunku regionu czy danej miejscowości.

Turystyka wiejska w formie organizowanej w ramach wiosek tematycznych nie jest turystyką masową. Nie należy w związku z tym oczekiwać, że rozwój tych usług spowoduje nagły impuls gospodarczy, porównywalny do tego w gminach nadmorskich, które to według kryterium dochodów własnych na jednego mieszkańca są w ścisłej czołówce najbogatszych jednostek terytorialnych w Polsce. Niemniej jednak z punktu widzenia aktywizacji obszarów wiejskich opisywane działania stanowią ważny wkład w rozwój postaw przedsiębiorczych i promowania produktów lokalnych, w tym zdrowej żywności. Dodatkowo jest to próba integracji społeczności lokalnych i budowania kapitału społecznego. Umiejętność współpracy mieszkańców w zakresie określonego celu może okazać się wartością nadrzędną, która w przyszłości przyniesie wymierne korzyści i przyczyni się do tworzenia nowych inicjatyw (Kłoczko-Gajewska, Śpiewak, Zarębski 2015).

4. Metody badań i materiał badawczy

Agroturystykę zalicza się do sektora usługowego, co znacznie utrudnia możliwości zmierzenia poziomu jej jakości. Usługa, która dla jednej osoby ma wysoką jakość, dla innej może nie spełniać założonych standardów i na odwrót. W związku z tym najbardziej odpowiednie jest definiowanie jakości jako spełnienie wymagań klienta, a nie określone techniczne parametry, które w przypadku usług bardzo trudno wyodrębnić. Dzięki metodzie Servqual dostawcy usług mogą przewidywać oczekiwania klientów i określać poziom oceny swoich usług (rysunek 1).

Metoda Servqual ma na celu określenie różnicy pomiędzy jakością postrzeganą a jakością oczekiwaną usługi.

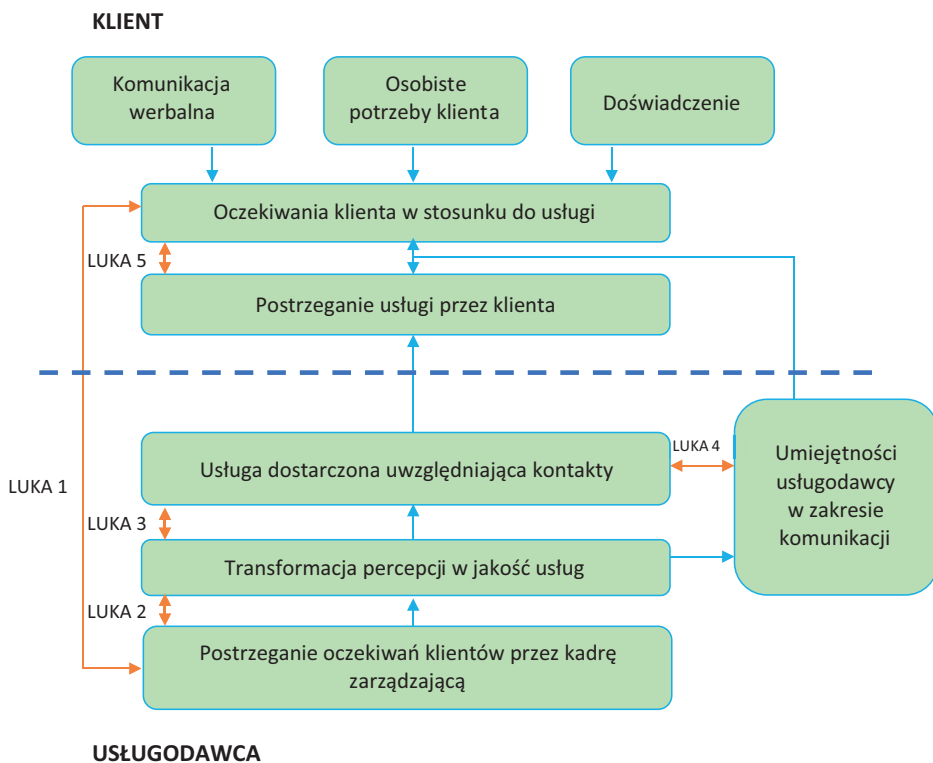
$$S = P - O \quad (1)$$

gdzie:

S – rezultat metody Servqual, pokazuje wymiar luki; P – postrzeganie usługi przez klientów; O – oczekiwania klientów względem usługi.

Przy czym:

$P = O$ – oznacza stan pożądaný: klienci są w pełni usatysfakcjonowani usługą; $P > O$ – to stan idealny: postrzeganie usługi przez klientów w znacznym stopniu przekracza ich oczekiwania; $P < O$ – stan warunkowy: oczekiwania klientów względem usługi nie zostały spełnione do końca.

Rysunek 1. Konceptyjny model jakości usług
Figure 1. Conceptual model for service quality

Źródło: opracowanie własne na podstawie Parasuraman, Zeithaml, Berry 1985.
 Source: own study based on Parasuraman, Zeithaml, Berry 1985.

Oceny dokonuje się na podstawie pięciu wymiarów jakości usług: materialnej obudowy usługi (*tangibles*), niezawodności usługi (*reliability*), odpowiedzialności dostawców usług / reakcji na oczekiwania klienta (*responsiveness*), pewności usługi (*assurances*) oraz przystępności usługi (*empathy*) (Parasuraman, Zeithaml, Berry 1985). Materialność obejmuje wygląd zewnętrzny placówki, wyposażenie i wygląd personelu, z kolei niezawodność to zdolność wykonywania usług rzetelnie i dokładnie, reagowanie zaś to gotowość do udzielania klientom pomocy i zapewnienia szybkiej obsługi, pewność cechuje posiadanie wymaganych umiejętności oraz wiedzy niezbędnej do wykonania usługi, a empatię poświęcenie uwagi i wyczuwanie potrzeb konsumenta.

Zastosowana metoda tworzy podstawowy szkielet oczekiwań i percepcji zawierający odniesienia do każdego z pięciu wymiarów jakości usług (materialność,

Tabela 1. Arkusz Servqual dla badanych usług obiektów agroturystycznych – wymiary jakości usług**Table 1.** Servqual questionnaire for tested services of the surveyed agritourism businesses – dimensions of service quality

Grupa kryteriów (wymiar jakości)	Twierdzenia do oceny z ankiety
Materialna obudowa usługi	1. Atrakcyjność wizualna budynku i wnętrza gospodarstwa 2. Nowoczesność wnętrza pokoi, nowości rozwiązań 3. Schłodny wygląd pracowników 4. Kompletność i rzetelność materiałów reklamowych
Niezawodność usługi	5. Dotrzymanie warunków realizowanych usług 6. Poprawność wykonywania usługi przez personel 7. Zainteresowanie rozwiązaniem problemu klienta 8. Rzetelność i terminowość realizowania usługi 9. Bezбłędne prowadzenie dokumentacji
Reagowanie	10. Szybka i sprawna obsługa personelu 11. Fachowa pomoc przez udzielanie informacji 12. Informacja o terminie realizacji usług 13. Reagowanie personelu na zgłaszany przez klienta problem
Pewność	14. Wiedza i pewność informacji przekazanych przez personel 15. Uprzejmość i życzliwość pracowników obsługujących gości obiektu 16. Zapewnienie bezpieczeństwa 17. Wzbudzające zaufanie zachowanie pracowników obiektu agroturystycznego
Przystępność usługi	18. Indywidualne podejście do klienta 19. Godziny dostępności pracowników dostosowane do potrzeb klienta 20. Pełne poświęcenie uwagi klientowi 21. Dbałość obiektu o realizację i zabezpieczenie 22. Zrozumienie specyficznych potrzeb klienta przez pracowników obiektu

Źródło: opracowanie własne na podstawie kwestionariusza ankiety skierowanej do osób korzystających z usług gospodarstw agroturystycznych.

Source: own study based on a questionnaire for customers of agritourism services.

niezawodność, reagowanie, pewność i empatia). Dzięki badaniom prowadzonym przy wykorzystaniu metody Servqual można stwierdzić, czy dane usługi zaspokajają oczekiwania klienta. W tym celu zadaje się te same pytania dotyczące wymogów stawianych usłudze przed jej realizacją, a następnie po skorzystaniu z niej przez nabywcę. Dzięki konfrontacji tych wyników można sprawdzić, które obszary należałoby poprawić bądź doskonalić.

Tabela 2. Ważność wymiarów jakości usług badanych obiektów agroturystycznych
Table 2. Importance of service quality dimensions of the agritourism businesses surveyed

Wymiar	
Materialność	
Niezawodność	
Reagowanie	Σ = 100 pkt
Pewność	
Empatia	

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own elaboration based on the survey results.

Badania metodą Servqual polegają na wykorzystaniu specjalnie opracowanego kwestionariusza ankietowego składającego się z dwóch części, z których każda zawiera 22 pytania. Oceny twierdzeń zostały zmierzone za pomocą pięciocyfrowej skali (od 1 do 5), która pozwoliła stopniować poziom oczekiwań i percepcji usługi. Są one następujące: (1) – zdecydowanie nie zgadzam się; (2) – nie zgadzam się; (3) – ani się nie zgadzam, ani zgadzam się; (4) – zgadzam się; (5) – zdecydowanie zgadzam się. Kryteria oceny wyróżnione na potrzeby badania przedstawiono w tabeli 1.

Przy wykorzystaniu metody Servqual ważne było określenie, jakie znaczenie mają dla klienta poszczególne wymiary. W tym celu stworzono tabelę, w której poszczególnym wymiarom nadano odpowiednie wagi. Respondentów poproszono o określenie, na ile ważna była dla nich każda z wymienionych cech. Do obliczeń wykorzystano metodę stałej sumy. Respondenci otrzymali 100 punktów, które musieli rozdzielić między wymienionymi obszarami. Jeżeli cecha była ważniejsza, to przydzielano jej więcej punktów (tabela 2).

Badania prowadzono na terenie trzech województw Polski Wschodniej – lubelskiego, podlaskiego i podkarpackiego – w okresie od czerwca do września 2020 r. Ze względu na ograniczenia epidemiologiczne obowiązujące w okresie realizacji badania ankietę była prowadzona za pomocą narzędzi teleinformatycznych (połączenia telefoniczne albo platforma internetowa). W badaniu wzięły udział osoby, które zadeklarowały swój pobyt w gospodarstwach agroturystycznych w wymienionym okresie na terenie badanych województw. Udział w badaniu był dobrowolny i w pełni anonimowy. Informacje, które mogłyby określić profil społeczno-demograficzny respondenta, opisywały płeć, wykształcenie, wiek i miejsce stałego zamieszkania. W badaniu wzięło udział 570 respondentów.

W próbie badawczej klientów gospodarstw agroturystycznych 60,9% stanowiły kobiety, a 39,1% mężczyźni. Większość respondentów była w wieku

26–40 lat – 41,9%, podczas gdy osoby w wieku 40–60 lat stanowiły 22,1%, osoby do 25 lat 19,1%, a klienci w wieku 61 lat i powyżej 16,9%. Wśród respondentów dominowały osoby posiadające wykształcenie wyższe – 48,4%. Średnim wykształceniem legitymowało się 38,1%, zawodowym 12,1% ankietowanych, a podstawowym 1,4%. Mieszkańcy dużych miast (powyżej 100 tys. mieszkańców) stanowili 56,1% próby badawczej, mieszkańcy miast do 100 tys. 29,5%, osoby z małych miast do 30 tys. mieszkańców stanowili zaś 14,4% badanej populacji.

5. Wyniki badań oceny jakości usług gospodarstw agroturystycznych Polski Wschodniej

W tabeli 3 przedstawiono wyniki badań prowadzonych wśród klientów gospodarstw agroturystycznych zlokalizowanych w Polsce Wschodniej. W pięciu grupach wymiarów jakości przedstawiono 22 twierdzenia, które oceniali klienci. Jak wynika z badań, nabywcy w największym stopniu oczekiwali rzetelności i terminowości realizowania usługi oraz dotrzymywania warunków realizowanych usług (odpowiednio 4,58 i 4,51 – najwyższa ocena, którą można było uzyskać to 5), najmniejsze zaś oczekiwania mieli w stosunku do nowoczesności wnętrza pokoi i nowości rozwiązań (jest to jedyna cecha, której ocena była niższa od 4). Znacznie gorzej przedstawia się postrzeganie świadczonych usług w oczach klientów – we wszystkich przypadkach odbiegało ono od oczekiwań (tabela 3).

Różnica pomiędzy oczekiwaniami a postrzeganiem usług pozwala określić, które niedociągnięcia wśród określonych cech jakościowych wymagałyby wyeliminowania. Na początku tabeli 4 wymieniono cechy, których percepcja stanu rzeczywistego w najmniejszym stopniu różni się od oczekiwań klientów. Cechy o najniższych wartościach zamieszczone na dole tabeli 4 wymagają zaś poprawy w pierwszej kolejności. Wskaźniki określające wartość arytmetyczną dążące do 0 oznaczają właściwy standard jakości usługi ($P = O$). Trzy pozycje z wymiarów: „niezawodność usługi” (dotrzymanie warunków realizowanych usług –0,58; zainteresowanie rozwiązaniem problemu klienta –0,66), „przystępność usługi” (godziny dostępności pracowników dostosowane do potrzeb klienta –0,58) są według konsumentów usługi agroturystycznej znacznie poniżej standardu, istotnie odbiegając od oczekiwań klientów ($P < O$).

Z przeprowadzonych badań wynika, że najważniejsza dla klientów gospodarstw turystycznych była „materialność” (23,68 pkt), następnie „niezawodność” (19,82 pkt) i „reagowanie” (19,47 pkt), w mniejszym zaś stopniu „empatia” (19,04 pkt) i „pewność” (17,98 pkt) (tabela 5).

Dysponując wiedzą z tego etapu badań, obliczono ważoną różnicę arytmetyczną dla poszczególnych cech jakości. Zmiany wartości początkowych (arytmetycznych)

Tabela 3. Ocena jakości usług badanych gospodarstw agroturystycznych
Table 3. Quality assessment of services of the agritourism businesses surveyed

Grupa kryteriów (wymiar jakości)	Twierdzenia do oceny z ankiety	Oczekiwania klientów	Postrzeganie zrealizowanych usług przez klientów	$S = P - O$
Materialna obudowa usługi	1. Atrakcyjność wizualna budynku i wnętrza gospodarstwa	4,18	3,77	-0,41
	2. Nowoczesność wnętrza pokoi, nowości rozwiązań	3,98	3,93	-0,05
	3. Schlubny wygląd pracowników	4,23	4,11	-0,12
	4. Kompletność i rzetelność materiałów reklamowych	4,05	3,95	-0,10
	5. Dotrzymanie warunków realizowanych usług	4,51	3,93	-0,58
	6. Poprawność wykonywania usługi przez personel	4,47	4,04	-0,43
	7. Zainteresowanie rozwiązaniem problemu klienta	4,54	3,88	-0,66
	8. Rzetelność i terminowość realizowania usługi	4,58	4,14	-0,44
	9. Bezbłędne prowadzenie dokumentacji	4,28	4,25	-0,03
Reagowanie	10. Szybka i sprawna obsługa personelu	4,40	4,04	-0,36
	11. Fachowa pomoc przez udzielenie informacji	4,18	4,05	-0,13
	12. Informacja o terminie realizacji usług	4,25	4,07	-0,18
	13. Reagowanie personelu na zgłaszany przez klienta problem	4,37	3,91	-0,46
	14. Wiedza i pewność informacji przekazanych przez personel	4,33	4,02	-0,31
	15. Uprzejmość i życzliwość pracowników obsługujących gości obiektu	4,46	4,23	-0,23
	16. Zapewnienie bezpieczeństwa	4,37	4,14	-0,23
	17. Wzbudzające zaufanie zachowanie pracowników obiektu agroturystycznego	4,35	3,93	-0,42
	18. Indywidualne podejście do klienta	4,26	3,82	-0,44
Przystępność usługi	19. Godziny dostępności pracowników dostosowane do potrzeb klienta	4,28	3,70	-0,58
	20. Pełne poświęcenie uwagi klientowi	4,19	3,86	-0,33
	21. Dbłość obiektu o realizację i zabezpieczenie	4,40	4,11	-0,29
	22. Zrozumienie specyficznych potrzeb klienta przez pracowników obiektu	4,28	3,86	-0,42

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own elaboration based on the survey results.

Tabela 4. Ranking cech jakościowych usług świadczonych przez badane gospodarstwa agroturystyczne**Table 4.** Ranking of quality features of services provided by the agritourism businesses surveyed

Wymiar jakości	Stwierdzenia	$S = P - O$
Niezawodność usługi	bezbłędne prowadzenie dokumentacji	-0,03
Materialna obudowa usługi	nowoczesność wnętrza pokoi, nowości rozwiązań	-0,05
Materialna obudowa usługi	kompletność i rzetelność materiałów reklamowych	-0,10
Materialna obudowa usługi	schludny wygląd pracowników	-0,12
Reagowanie	fachowa pomoc przez udzielanie informacji	-0,13
Reagowanie	informacja o terminie realizacji usług	-0,18
Pewność	uprzejmość i życzliwość pracowników obsługujących gości obiektu	-0,23
Pewność	zapewnienie bezpieczeństwa	-0,23
Przystępność usługi	dbałość obiektu o realizację i zabezpieczenie	-0,29
Pewność	wiedza i pewność informacji przekazanych przez personel	-0,31
Przystępność usługi	pełne poświęcenie uwagi klientowi	-0,33
Reagowanie	szybka i sprawna obsługa personelu	-0,36
Materialna obudowa usługi	atrakcyjność wizualna budynku i wnętrza gospodarstwa	-0,41
Przystępność usługi	rozumienie specyficznych potrzeb klienta przez pracowników obiektu	-0,42
Pewność	wzbudzające zaufanie zachowanie pracowników obiektu agroturystycznego	-0,42
Niezawodność usługi	poprawność wykonywania usługi przez personel	-0,43
Niezawodność usługi	rzetelność i terminowość realizowania usługi	-0,44
Przystępność usługi	indywidualne podejście do klienta	-0,44
Reagowanie	reagowanie personelu na zgłaszany przez klienta problem	-0,46
Niezawodność usługi	dotrzymanie warunków realizowanych usług	-0,58
Przystępność usługi	godziny dostępności pracowników dostosowane do potrzeb klienta	-0,58
Niezawodność usługi	zainteresowanie rozwiązaniem problemu klienta	-0,66

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own elaboration based on the survey results.

Tabela 5. Ważność wymiarów jakości usług badanych gospodarstw agroturystycznych
Table 5. Importance of service quality dimensions of the agritourism businesses surveyed

Wymiar	$\Sigma = 100$ pkt
Materialność	23,68
Niezawodność	19,82
Reagowanie	19,47
Pewność	17,98
Empatia	19,04

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.
 Source: own elaboration based on survey results.

w stosunku do wartości ważonych przedstawiono w tabeli 6. Każda z wartości jest ujemna i wynika to z przyjętych wartości początkowych. Różnice arytmetyczne poszczególnych cech jakościowych z uwzględnieniem ważności dla klientów badanych gospodarstw agroturystycznych przedstawiono na rysunku 2. Analizując każdą cechę badanych wymiarów, można zauważyć, że w każdym z nich są cechy zarówno wysoko, jak i słabo oceniane. Najwyżej została oceniona umiejętność prowadzenia dokumentacji przez właścicieli gospodarstw agroturystycznych, a najniżej zainteresowanie rozwiązaniem problemu klienta. Jak można zauważyć, w przypadku wskaźników określających wartość ważoną wymiarów kształtują się one w granicach od $-13,08$ do $-0,60$ pkt. Widoczna rozbieżność jest dość istotna, co oznacza zróżnicowany poziom jakości w badanych wymiarach świadczonej usługi.

Tabela 6. Ważona różnica arytmetyczna dla poszczególnych cech jakościowych usług świadczonych przez badane gospodarstwa agroturystyczne
Table 6. Weighted arithmetic difference for the subsequent quality characteristics of services provided by the agritourism businesses surveyed

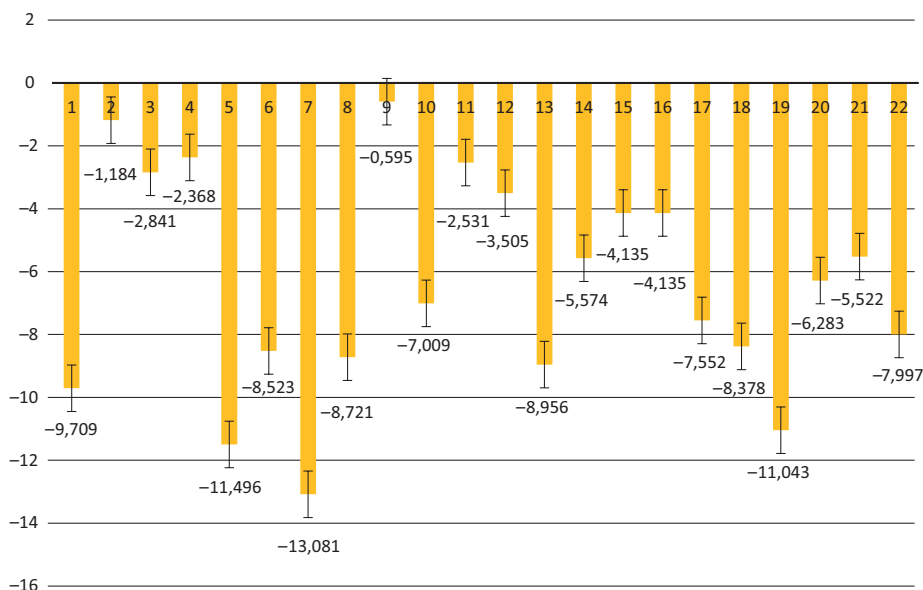
Wymiar jakości	Stwierdzenie	Różnica arytmetyczna badanych cech $S = P - O$	Przydzielona waga	Ważona różnica arytmetyczna badanych cech
Materialność	1. Atrakcyjność wizualna budynku i wnętrza gospodarstwa	-0,41	23,68	-9,71
	2. Nowoczesność wnętrza pokoi; nowości rozwiązań	-0,05		-1,18
	3. Schludny wygląd pracowników	-0,12		-2,84
	4. Kompletność i rzetelność materiałów reklamowych	-0,10		-2,37

Tabela 6. cd.**Table 6. continued**

Wymiar jakości	Stwierdzenie	Różnica arytmetyczna badanych cech $S = P - O$	Przydzielona waga	Ważona różnica arytmetyczna badanych cech
Niezawodność	5. Dotrzymanie warunków realizowanych usług	-0,58		-11,50
	6. Poprawność wykonywania usługi przez personel	-0,43		-8,52
	7. Zainteresowanie rozwiązaniem problemu klienta	-0,66	19,82	-13,08
	8. Rzetelność i terminowość realizowania usługi	-0,44		-8,72
	9. Bezbłędne prowadzenie dokumentacji	-0,03		-0,60
Reagowanie	10. Szybka i sprawna obsługa personelu	-0,36		-7,01
	11. Fachowa pomoc przez udzielanie informacji	-0,13	19,47	-2,53
	12. Informacja o terminie realizacji usług	-0,18		-3,51
	13. Reagowanie personelu na zgłaszany przez klienta problem	-0,46		-8,96
Pewność	14. Wiedza i pewność informacji przekazanych przez personel	-0,31		-5,57
	15. Uprzejmość i życzliwość pracowników obsługujących gości obiektu	-0,23	17,98	-4,14
	16. Zapewnienie bezpieczeństwa	-0,23		-4,14
	17. Wzbudzające zaufanie zachowanie pracowników obiektu agroturystycznego	-0,42		-7,55
Empatia	18. Indywidualne podejście do klienta	-0,44		-8,38
	19. Godziny dostępności pracowników dostosowane do potrzeb klienta	-0,58		-11,04
	20. Pełne poświęcenie uwagi klientowi	-0,33	19,04	-6,28
	21. Dbałość obiektu o realizację i zabezpieczenie	-0,29		-5,52
	22. Zrozumienie specyficznych potrzeb klienta przez pracowników obiektu	-0,42		-8,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own elaboration based on the survey results.

Rysunek 2. Średnia arytmetyczna oraz odchylenie standardowe poszczególnych cech jakościowych ocenianych przez respondentów

Figure 2. Arithmetic mean and standard deviation of the subsequent quality attributes assessed by respondents

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

Wskaźnik Servqual dla każdego wymiaru był obliczany za pomocą poniższego wzoru. Wyniki dla poszczególnych wymiarów zamieszczono w tabeli 7.

$$SQ_{ni} = \frac{\sum_{i=1}^5 [(P_1 - O_1) + (\dots) + (P_{570} - O_{570})]}{570} \quad (2)$$

gdzie:

i – badany wymiar (materialność, niezawodność, reagowanie, pewność, empatia);
P – postrzeganie usługi przez klientów; *O* – oczekiwania klientów względem usługi.

W celu obliczenia wskaźnika ważonego posłużono się zaś następującym wzorem:

$$SQ_{wi} = \sum_{i=1}^5 w_i * SQ_{nwi} \quad (3)$$

gdzie:

SQ_{wi} – wskaźnik Servqual ważony wymiaru *i*; SQ_{nwi} – wskaźnik Servqual nieważony wymiaru *i*; w_i – przydzielona waga wymiaru *i*.

Tabela 7. Wskaźnik Servqual nieważony (SQ_{nwi}) i ważony (SQ_{wi})**Table 7.** Servqual index unweighted (SQ_{nwi}) and weighted (SQ_{wi})

Wymiar	SQ_{nwi}	SQ_{wi}
Materialność	-0,17	-4,051
Niezawodność	-0,43	-8,556
Reagowanie	-0,28	-5,466
Pewność	-0,30	-5,363
Empatia	-0,41	-7,881
Średnia miara arytmetyczna dla wskaźników	-0,319	-6,264

Źródło: opracowanie własne.

Source: own study.

Otrzymane wartości ogólne wskaźników (SQ_{nwi}) i (SQ_{wi}) pokazały, że każda z 22 ocenianych cech jakości zdefiniowanych dla usług agroturystycznych była w opinii klientów negatywna. Po nadaniu im ważności najgorzej zostały ocenione następujące cechy: z wymiaru „niezawodność” (-8,56) było to „Zainteresowanie rozwiązaniem problemu klienta” (-13,08) (warto tutaj podkreślić, że najlepiej oceniana cecha „Bezbledne prowadzenie dokumentacji” także należy do tego wymiaru), a z wymiaru „empatia” – „Godziny dostępności pracowników dostosowane do potrzeb klienta” (-11,04). W wymiarze „reagowanie” wartość wskaźnika ukazała, że cecha jakościowa „Reagowanie personelu na zgłaszany przez klienta problem” (-8,96) znacznie pogarsza ocenę całego tego wymiaru.

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że w opinii klientów nabywane usługi we wszystkich ocenianych wymiarach w niewystarczający sposób spełniają oczekiwania pod względem jakościowym.

6. Dyskusja

Rolnictwo przechodzi obecnie wiele różnych zmian, w tym pod względem wielkości i charakterystyki gospodarstw (np. według własności użytków rolnych, form prowadzenia działalności itd.). Coraz większa liczba rolników, zwłaszcza drobnych, odchodzi od tradycyjnych metod i skali produkcji roślinnej i zwierzęcej, ponieważ stało się to nieopłacalne. Zamiast tego zwiększają oni dochody gospodarstw domowych poprzez włączanie do nich działalności pozarolniczej lub zatrudnianie się poza gospodarstwem (Jóhannesson, Skaptadóttir, Benediktsson 2003). Do rozwoju zróżnicowanych przedsięwzięć w gospodarstwie rolnym zachęcają z kolei wizyty mieszkańców miast na obszarach wiejskich w krajach

rozwinętych, co choć nie jest zjawiskiem nowym, to znacznie nasiliło się od lat 70. XX w. Zmieniające się styl życia i charakterystyki demograficzne populacji determinują nowe rynki i stwarzają nowe możliwości dla rolników, które wiążą się z dywersyfikacją i zwiększaniem dochodów. Wielu mieszkańców miast chroni się bowiem przed szybkim tempem miejskiego życia i szuka doświadczenia spokoju i ciszy w gospodarstwie rolnym, w którym pobyt postrzegany jest jako relaksujący.

Na całym świecie rządy oraz agencje rozwoju gospodarczego i społecznego poszukują sposobów promowania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich przez lokalnie tworzone bogactwo i różnorodność dochodowych przedsiębiorstw, które są mniej dotknięte cyklicznością gospodarki. Agroturystyka to jeden ze sposobów na osiągnięcie tego celu, ponieważ wykorzystuje istniejące zasoby oraz jest przyjazna dla środowiska (Gao, Barbieri, Valdivia 2014). Bruce Wicks i Christopher Merrett sugerują, że rozwój agroturystyki można z powodzeniem zintegrować z lokalną gospodarką, środowiskiem przyrodniczym i wiejskim stylem życia bez znaczących negatywnych zakłóceń (Wicks, Merrett 2003).

Założony w niniejszej pracy cel identyfikacji wrażliwych obszarów jakości świadczonych usług agroturystycznych został zrealizowany. Potwierdzono zasadność systematycznego monitorowania jakości świadczonych usług. Wcześniejsze badania (Otto, Ritchie 1996) wskazywały, że monitoring usług, czyli sprawdzanie jakości świadczonych usług w celu wyeliminowania luki między oczekiwaniami i spostrzeżeniami, miał wpływ na kształtowanie wysokich standardów obsługi gości (Wojciechowska-Solis, Mazurek-Kusiak, Soroka 2016). Konsekwencją tej procedury był wzrost zadowolenia klientów z pobytu w gospodarstwie oraz perspektywa przyszłych wizyt (Phillips, Chang, Buzzel 1983). Badania Dana Bernardo z zespołem wskazują, że ponad 62% Amerykanów odwiedziło obszary wiejskie w celu spędzenia czasu w gospodarstwie agroturystycznym (Bernardo, Valentin, Leatherman 2004).

Agroturystyka stanowi alternatywne wykorzystanie zasobów gospodarstwa rolnego, które może przynieść rolnikom wiele korzyści ekonomicznych, w tym zwiększenie dochodu brutto gospodarstwa (Nilson 2002), generowanie przepływów pieniężnych przez cały rok (Ventura, Milone 2000), wsparcie finansowe na utrzymanie tradycyjnego rolnictwa (Busby, Rendle 2000) oraz możliwość zatrudnienia członków rodziny. Vijay Kumbhar (2012) w swoich badaniach prowadzonych w Indiach potwierdził tezę, że agroturystyka stwarza dodatkowe źródło dochodu, możliwości zatrudnienia, wartości edukacyjne, wymianę kulturalną itp. Jednak sukces biznesu turystycznego zależy od świadczenia usług turystycznych zgodnie z oczekiwaniami turystów. Dla osób korzystających z agroturystyki w Indiach najważniejszymi obszarami były niezawodność i pewność świadczonej usługi, co

nieco się różni od hierarchii wartości polskich respondentów, gdzie materialna obudowa usługi jest na pierwszym miejscu.

Zadowolenie odwiedzających jest ważne dla skutecznego marketingu destynacji, ponieważ wpływa na wybór celu podróży oraz konsumpcję produktów i usług, tym samym wspierając rozwój obszarów wiejskich (Muresan i in. 2016). Analizy odpowiedzi respondentów pozwalają stwierdzić, że mieszkańcy obszarów wiejskich postrzegają turystykę jako czynnik rozwoju swojego regionu, rozumiejąc, iż sukces przedsięwzięcia zależy tylko od poziomu sprzedawanej usługi (Bhatta, Ohe 2020). Poparcie mieszkańców dla aktywności turystycznej wiąże się także z postrzeganiem przez nich czynników ekonomicznych, środowiskowych i społeczno-kulturowych. Jeżeli nawet poziom zadowolenia ze świadczonych usług w agroturystyce nie jest wysoki, to – jak wskazują Mostafa Mohammadi, Zainab Khalifah i Hasan Hosseini (2010) – społeczność lokalna nadal będzie wspierała inicjatywę, eliminując słabe strony swojej oferty.

Laura Broccardo, Francesca Culasso i Elisa Truant (2017), analizując kluczowe czynniki sukcesu agroturystyki we Włoszech, wskazują na ważność takich elementów, jak komunikatywność personelu obsługującego gości oraz specyficzne wymagania klientów – w prezentowanym w niniejszym tekście badaniu autorów należą do grupy „empatia”. W badaniach prowadzonych we Włoszech podkreśla się, że czynnik ludzki usługodawcy w dużym stopniu wpływa na poziom satysfakcji klientów gospodarstw agroturystycznych (Fanelli, Romagnoli 2020). Potwierdza to również badanie przeprowadzone przez Wei-Ting Hunga, Hsiu-Yin Dinga i Sen-Tyan Lina (2016), zgodnie z którym ilość i jakość zasobów ludzkich są kluczowymi czynnikami sukcesu w agroturystyce średnio- i wysokowydajnej. Duże znaczenie w zarządzaniu jakością ma zaś koncentracja na kliencie (w danym przypadku na agroturystyce), aby świadczyć usługi na oczekiwanym poziomie i zapewnić ich nabywcy, że również ma wpływ na usługę, wydając swoją opinię. Zwolennicy metody Servqual, którzy stosują ją do badania oczekiwań klientów z sektora usługowego, m.in. James Carman (1990), Emin Babakus i Gregory Boller (1992), stwierdzili, że metoda ta jest dobra i niezawodna. Przeprowadzając badania w różnym czasie, doszli oni do podobnych wniosków, że w gościnności najważniejsze są pewność, niezawodność i materialność usługi.

Chetan Shah, Shipra Shah i Dawn Gibson (2021) twierdzą zaś, że promocja agroturystyki w czynnych gospodarstwach bez wypierania kluczowej działalności, jaką jest produkcja żywności, oraz przededefiniowanie agroturystyki jako wartościowego doświadczenia, a nie niszowego rynku, mogą w danym regionie skłonić większą liczbę osób do prowadzenia dodatkowej działalności (Shah i in. 2021).

W celu zwiększenia satysfakcji agroturystów proponuje się też łączyć agroturystykę z innymi ofertami dostępnymi na wsi, tak aby proponować różnorodne

i bogate doświadczenia, w których goście mogą cieszyć się pełnym zanurzeniem w specyficznej atmosferze obszarów wiejskich (Santucci 2013).

Z kolei Ramona Ciolac i współautorzy sugerują, by agroturystykę rozpatrywać jako sojusznika rolnictwa, który zapewnia alternatywę dywersyfikacyjną dla gospodarstw rolnych oraz lokalnych pensjonatów (Ciolac i in. 2020). W tym rozumieniu prowadzi ona do kapitalizacji produktów lokalnych przy jednoczesnym zapewnieniu możliwości uzyskania dodatkowych/uzupełniających się dochodów oraz ograniczenia zjawiska depopulacji i porzucania starych domów i gruntów, oferując jednocześnie przyjemną aktywność/alternatywę, szczególnie dla ludzi młodych.

Wyniki uzyskane w opisanym w niniejszym artykule badaniu są zbliżone do wyników innych badań przeprowadzonych w Rumunii i we Włoszech, a także w krajach rozwijających się, dążących do poprawy sytuacji ludności zamieszkującej obszary wiejskie przez dywersyfikację dochodów (Ciolac i in. 2020; Fanelli, Romagnoli 2020). Taka ocena i interpretacja wyników badań pozwala ocenić metodę Servqual jako bardzo przydatną, a jednocześnie właściwą w próbie weryfikacji i oceny poziomu usług świadczonych przez gospodarstwa agroturystyczne.

Konkludując, trzeba wskazać odpowiedzi do postawionych pytań badawczych, które są następujące:

- PB1. Czy istnieje luka jakościowa w badanych obszarach usługi agroturystycznej? Uzyskane wyniki pozwalają odpowiedzieć twierdząco. Istnieje luka jakościowa we wszystkich pięciu badanych obszarach jakości usługi agroturystycznej.
- PB2. Jak duża jest różnica pomiędzy oczekiwaniami klientów a ich postrzeganiem stanu rzeczywistego? Uzyskane wyniki wskazują, że największa różnica występuje w obszarze „niezawodność” oraz „empatia”, a najmniejsza w obszarze „materialność usługi”.
- PB3. Jakie obszary świadczonej usługi agroturystycznej są najważniejsze dla usługobiorców agroturystyki? Najważniejsze obszary usługi agroturystycznej to „materialność”, „niezawodność” oraz „reagowanie”.

7. Podsumowanie

Pomimo różnic w położeniu geograficznym badanych gospodarstw można argumentować, że wraz z innymi wynikami związanymi z ekonomicznym wymiarem gospodarstw, ich specjalizacją oraz charakterystyką rolników, istnieją elementy wspólne, które określają potencjał agroturystyki. Aspekty jakościowe – jak wskazują wyniki badań własnych i przytoczonych – potwierdzają, że czynnik ludzki odgrywa ważną rolę w zadowoleniu osób korzystających z usług agroturystycznych. Ta forma usług jest uniwersalna w odniesieniu do przedsięwzięć gospodarczych osób prowadzących działalność na obszarach wiejskich i dążących do dywersyfikowania swoich

źródeł dochodu. Dzieje się tak, ponieważ nie jest ona postrzegana jako dominanta określonego segmentu rynku. Przyciąga bowiem zarówno rodziny z dziećmi lub bez dzieci, jak i młodzież podróżującą w grupach (Addinsall i in. 2017).

Jakość obsługi ma fundamentalne znaczenie dla funkcjonowania sektora usługowego, w tym agroturystyki. Decyzja gościa o wyborze miejsca pobytu i zadowolenie z usługi zależy właśnie od poziomu jej jakości.

Pomiar jakości usług metodą Servqual pomaga wykryć i skorygować wszelkie braki w danej usłudze. Pozwala to sprostac oczekiwaniom potencjalnych klientów i dostosować poziom obsługi do wymagań rynku. Gospodarstwa agroturystyczne zlokalizowane w Polsce Wschodniej muszą stale doskonalić i podnosić jakość oferowanych usług, zwłaszcza w obszarach niezawodności, empatii i reagowania.

Bibliografia

- Addinsall C., Scherrer P., Weiler B., Glencross K. (2017). An ecologically and socially inclusive model of agritourism to support smallholder livelihoods in the South Pacific. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22 (3), 301–315. DOI: 10.1080/10941665.2016.1250793.
- ARL [Akademie für Raumforschung und Landesplanung; obecnie: Akademie für Raumentwicklung in der Leibniz-Gemeinschaft] (red.) (2003). *Policy Vision for Sustainable Rural Economies in an Enlarged Europe*. Seria: Studies in Spatial Development, 4 (4). Hannover: Verlag der ARL – Akademie für Raumforschung und Landesplanung. http://aic.ucdavis.edu/research1/ARL_DATAR.pdf (dostęp: 15.05.2021).
- Babakus E., Boller G.W. (1992). An empirical assessment of the SERVQUAL scale. *Journal of Business Research*, 24 (3), 253–268. DOI:10.1016/0148-2963(92)90022-4.
- Bajgier-Kowalska M., Tracz M., Ulisak R. (2016). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich na przykładzie gospodarstw agroturystycznych województwa małopolskiego. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 12, 256–273. DOI:10.24917/20833296.12.19.
- Batyk I. (2012). Diagnoza determinantów wpływających na jakość usług turystycznych. *Zarządzanie i Finanse*, 3 (1), 291–304.
- BDL GUS [Bank Danych Lokalnych GUS] (2021). https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/jednostka?fbclid=IwAR0VfO99sgDcJHwEf1z8Mk9_yxthGrWXx1Ie00ZKTDmQnLPnd_gIhY6n2yo (dostęp: 06.12.2021).
- Bernardo D., Valentin L., Leatherman J. (2004). Agritourism: If we build it, will they come? Paper presented at the Risk and Profit Conference, August 2004, Manhattan, Kansas.
- Bhatta K., Ohe Y. (2020). A review of quantitative studies in agritourism: The implications for developing countries. *Tourism and Hospitality*, 1 (1), 23–40. DOI:10.3390/tourhosp1010003.
- Broccardo L., Culasso F., Truant E. (2017). Unlocking value creation using an agritourism business model. *Sustainability*, 9 (9), 1618. DOI:10.3390/su9091618.

- Busby G., Rendle S. (2000). The transition from tourism on farms to farm tourism. *Tourism Management*, 21 (6), 635–642. DOI:10.1016/S0261-5177(00)00011-X.
- Carman J.M. (1990). Consumer perceptions of service quality: An assessment of the SERVQUAL Dimensions. *Journal of Retailing*, 66 (1), 33–55.
- Ciolac R., Iancu T., Brad I., Popescu G., Marin D., Adamov T. (2020). Agritourism activity – A “smart chance” for mountain rural environment’s sustainability. *Sustainability*, 12 (15), 6237. DOI:10.3390/su12156237.
- Duczowska-Piasecka M. (1994). Pozarolnicze przedsięwzięcia gospodarcze na obszarze gminy i rola banków w rozwoju przedsiębiorczości. W: K. Duczkowska-Małysz, M. Kłodziński (red.). *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich. Ogólnopolska konferencja IRWiR PAN, SGGW Warszawa 7–8 października 1993* (s. 7–12). Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Dz. Urz. UE (2006). Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej (2006/962/WE) z dnia 30.12.2006.
- Fanelli R.M., Romagnoli L. (2020). Customer satisfaction with farmhouse facilities and its implications for the promotion of agritourism resources in Italian municipalities. *Sustainability*, 12 (5), 1749. DOI:10.3390/su12051749.
- Foris D., Popescu M., Foris T. (2017). A comprehensive review of the quality approach in tourism. W: L. Butowski (red.). *Mobilities, Tourism and Travel Behavior – Contexts and Boundaries*. IntechOpen. <https://www.intechopen.com/chapters/56858>. DOI: 10.5772/intechopen.70494
- Gao J., Barbieri C., Valdivia C. (2014). Agricultural landscape preferences: Implications for agritourism development. *Journal of Travel Research*, 53 (3), 366–379. DOI:10.1177/0047287513496471.
- Ghaderi Z. (2004). Sustainable tourism development planning principles in rural areas, organization municipalities and rural district country. *Journal of Geography and Regional Planning*, 4 (2), 63–76.
- Gorlach K. (2004). *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Goryńska-Goldmann E., Wojcieszak M. (2017). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020 jako źródło podnoszenia innowacyjności. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnych i Agrobiznesu*, 19 (1), 44–51. DOI:10.5604/01.3001.0009.8338.
- Hung W.-T., Ding H.-Y., Lin S.-T. (2016). Determinants of performance for agritourism farms: An alternative approach. *Current Issues in Tourism*, 19 (13), 1281–1287. DOI:10.1080/13683500.2015.1037254.
- Jóhannesson G.T., Skaptadóttir U.D., Benediktsson K. (2003). Coping with social capital? The cultural economy of tourism. *Sociologia Ruralis*, 43 (1), 3–16. DOI:10.1111/1467-9523.00226.
- Kachniewska M. (2006). Modele jakości usług a specyfika produktu turystycznego. W: A. Nowakowska, M. Przydział (red.). *Turystyka w badaniach naukowych. Prace ekonomiczne*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania.
- Kalinowski S. (2004). Agroturystyka jako element aktywizacji mieszkańców wsi. *Poradnik Gospodarski*, 9, 28–30.

- Kalinowski S., Komorowski Ł., Rosa A. (2021). *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Grupa Cogito. DOI: 10.53098/9788389900623.
- KE [Komisja Europejska] (2005). Wniosek Komisji dotyczący zalecenia w sprawie kluczowych kompetencji w uczeniu się przez całe życie. COM(2005) 548 final.
- Kłoczko-Gajewska A., Śpiewak R., Zarębski P. (2015). Aktywizacja obszarów wiejskich w oparciu o produkty żywnościowe na przykładzie wsi tematycznych. *Turystyka Kulturowa*, 12, 37–50.
- Kłodziński M. (2010). Mikroprzedsiębiorczość na obszarach wiejskich. *Wies i Rolnictwo*, 2 (147), 20–34.
- Komorowski Ł., Stanny M. (2020). Smart villages: Where can they happen? *Land*, 9 (5), 151. DOI:10.3390/land9050151.
- Krzyżanowska K., Roman M. (2012). Metoda Servqual jako narzędzie pomiaru jakości usług oferowanych w gospodarstwach agroturystycznych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 86, 277–288.
- Kumbhar V.M. (2012). Tourists expectations regarding agritourism: Empirical evidences from Ratnagiri and Sindhudurg District of Konkan (Maharashtra). *Online International Interdisciplinary Research Journal*, 2 (3), 82–91.
- Kurtyka-Marcak I., Kropsz-Wydra I. (2014). Szanse i bariery rozwoju przedsiębiorczości w zakresie świadczenia usług turystycznych na obszarach wiejskich Dolnego Śląska. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 16 (4), 165–170.
- Ławniczak A. (2010). Stawiamy na agroturystykę. *Biuletyn Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich*, 3, 23.
- Łojko M. (2011). Przedsiębiorczość agroturystyczna mieszkańców wsi szansą aktywizacji i rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 25, 463–473.
- MacNulty P. (2004). Quality standards and training needs in rural tourism. W: *Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Perspectives* (s. 217–225). World Tourism Organization.
- Mohammadi M., Khalifah Z., Hosseini H. (2010). Local people perceptions toward social, economic and environmental impacts of tourism in Kermanshah (Iran). *Asian Social Science*, 6 (11), 220–225. DOI:10.5539/ass.v6n11p220.
- MRiRW [Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi] (2019). Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/strategia-zrownowazonego-rozwoju-wsi-rolnictwa-i-rybactwa-2030> (dostęp: 15.07.2021).
- Muresan I.C., Oroian C.F., Harun R., Arion F.H., Porutiu A., Chiciudean G.O., Todea A., Lile R. (2016). Local residents' attitude toward sustainable rural tourism development. *Sustainability*, 8 (1), 100. DOI:10.3390/su8010100.
- Niedziółka A. (2016). Zarządzanie jakością w rozwoju agroturystyki w wybranych powiatach województwa małopolskiego. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 1 (33), 323–334. DOI:10.18276/ept.2016.1.33-26.
- Nilson P.A. (2002). Staying on farms: An ideological background. *Annals of Tourism Research*, 29 (1), 7–24. DOI:10.1016/S0160-7383(00)00081-5.

- OECD (2010). *Agricultural Policies and Rural Development: A Synthesis of Recent OECD Work*. Paris: OECD. <https://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/44668202.pdf> (dostęp: 06.12.2021).
- Otto J.E., Ritchie J.R.B. (1996). The service experience in tourism. *Tourism Management*, 17 (3), 165–174. DOI:10.1016/0261-5177(96)00003-9.
- Parasuraman A.V., Zeithaml A., Berry L.L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, 49, 41–50. DOI:10.2307/1251430.
- Phillips L.W., Chang R.D., Buzzel D.R. (1983). Product quality, cost position and business performance: A test of some key hypotheses. *Journal of Marketing*, 47 (2), 26–43. DOI:10.2307/1251491.
- Przezbórska-Skobiej L. (2015). *Uwarunkowania rozwoju turystyki wiejskiej w Polsce. Analiza regionalna, subregionalna i lokalna*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego.
- Psyk-Piotrowska E., Sudra E. (2014). Przedsiębiorczość osób młodych na wsi – stymulatory i bariery. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (32), 133–140.
- Roman A. (2009). Marka w agroturystyce. W: I. Sikorska-Wolak (red.). *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich* (s. 139–149). Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Salomon S. (2006). The rural household as a consumption site. W: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.). *Handbook of Rural Studies* (s. 331–343). London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications. DOI:10.4135/9781848608016.n23.
- Santucci F. (2013). Agritourism for rural development in Italy: Evolution, situation and perspectives. *British Journal of Economics Management & Trade*, 3 (3), 186–200. DOI:10.9734/BJEMT/2013/3558.
- Shah C., Shah S., Gibson D. (2021). Demystifying agritourism development in Fiji: Inclusive growth for smallholders. *Tourism and Hospitality Research*, 45 (2). DOI:10.1177/14673584211005169.
- Sieczko A. (2012). Turystyka wiejska i agroturystyka w świetle perspektyw rozwoju obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 14 (3), 353–357.
- Sikora J. (2008). Gospodarstwa agroturystyczne w świetle sytuacji społeczno-ekonomicznej polskiej wsi. W: S. Bosiacki (red.). *Gospodarka turystyczna w XXI wieku. Problemy i perspektywy rozwoju w skali regionalnej i lokalnej* (s. 25–33). Poznań: AWF.
- Sikora J., Jęczynek A. (2006). Agroturystyka przykładem przedsiębiorczości w wielofunkcyjnym rozwoju terenów wiejskich. W: *Rola turystyki w strategii i polityce rozwoju gospodarki regionalnej. Zbiór materiałów pokonferencyjnych, Gdańsk, 14–15 września 2006* (s. 394–403). Gdańsk: Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego.
- Sikorska-Wolak I., Krzyżanowska K. (2010). Przedsiębiorczość w ujęciu teoretycznym i w praktyce. W: K. Krzyżanowska (red.). *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. Stan i perspektywy rozwoju* (s. 39–57). Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Ventura F., Milone P. (2000). Theory and practice of multi-product farms: Farm butchereries in Umbria. *Sociologia Ruralis*, 40 (4), 452–465. DOI:10.1111/1467-9523.00160.

- Wiatrak A.P. (1996). Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 34–46.
- Wicks B.E., Merrett C.D. (2003). Promoting rural development through agri-tourism. *Rural Research Report*, 13 (9), 1–8.
- Wojciechowska-Solis J. (2019). The importance of regional products in the promotion of rural tourism. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 20 (2.1), 137–147.
- Wojciechowska-Solis J. (2018). Promotion of local products in regional development. *W: Proceedings of the 27th International Scientific Conference "Agrarian Perspectives XXVII. Food safety – food security". 19–20 September, 2018, Prague, Czech Republic* (s. 436–442). Prague: Czech University of Life Sciences.
- Wojciechowska-Solis J., Mazurek-Kusiak A., Soroka A. (2016). The Influence of specialized training on the quality of hotel customers service. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 15 (2), 173–185.
- Wojcieszak M. (2017). Analiza ofert wybranych gospodarstw agroturystycznych powiatu gnieźnieńskiego oraz ich wpływ na zainteresowanie konsumentów produktami turystycznymi. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, 7, 109–119. DOI:10.22630/TIRR.2017.7.11.
- Woods M. (2005). *Rural Geography*. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications.
- Woś A. (red.). (1998). *Encyklopedia agrobiznesu*. Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Zawadka J. (2015). Agroturystyka jako forma wypoczynku w opinii osób w średnim wieku w Polsce. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17 (3), 421–426.

Evaluation of Service Quality of Agritourism Businesses Using the Servqual Method

Abstract: Agritourism plays an increasingly important role in the development of rural areas, allowing the combination of primary agricultural activities (production) and diversification of farm income, in turn providing jobs for farming family members while professionally activating the local community. The aim of this study was to identify and assess the quality gaps in services provided by agritourism businesses in eastern Poland. The article discusses the quality of agritourism services in rural development, and presents the use of the Servqual method in the tourism service sector studied. A total of 570 respondents participated in the study, which utilized the Servqual method, thus making possible an assessment of quality criteria and the validity of the service provided. Based on the results, it can be concluded that the expectations of customers of agritourism businesses exceed the actual capacity that service providers are able to supply. The quality characteristics that are most in need of improvement were identified, and these included reliability, empathy and responsiveness.

Keywords: agritourism, farm, income diversification, service quality assessment, Servqual, quality gap.

Arkadiusz Ptak

O lokalnej polityce gospodarczej po trzydziestu latach istnienia. Recenzja książki Andrzeja Miszczuka i Magdaleny Miszczuk, *Lokalna polityka gospodarcza w Polsce. Uwarunkowania, instytucje, instrumenty*^{*}

On Local Economic Policy after Thirty Years of Existence. Review of the Book by Andrzej Miszczuk and Magdalena Miszczuk, *Local Economic Policy in Poland. Conditions, Institutions, Instruments*

Tytuł recenzowanej tu monografii – *Lokalna polityka gospodarcza w Polsce* – jest intrygujący z powodu asocjacji: polityka gospodarcza kojarzy się bowiem wyłącznie z domeną państwa, a nie władz lokalnych. Słusznie więc autorzy już na wstępie postawili pytanie: czy w nawiązaniu do polityki gospodarczej państwa istnieje jej odpowiednik na poziomie lokalnym? Udzielając odpowiedzi twierdzącej, przywołują ustalenia Stanisława Bagdzińskiego, Tadeusza Markowskiego oraz Marka Chlebusia¹. Sami jako cel monografii wyznaczyli sobie doprecyzowanie – z perspektywy trzech dekad istnienia samorządu terytorialnego – pojęcia lokalnej polityki gospodarczej: jej zakresu przedmiotowego i podmiotowego oraz uwarunkowań.

Dr hab. Arkadiusz Ptak, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: aptak@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-7823-6975.

^{*} A. Miszczuk, M. Miszczuk, *Lokalna polityka gospodarcza w Polsce. Uwarunkowania, instytucje, instrumenty*, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin 2021, ss. 261. Do tej edycji odnoszą się odwołania w tekście.

¹ S. Bagdziński, *Lokalna polityka gospodarcza (w okresie transformacji systemowej)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1994; T. Markowski, *Zarządzanie rozwojem miast*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999; M. Chlebuś, *Polityka gospodarcza gminy*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa 1991.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

W przyjętej w monografii definicji lokalna polityka gospodarcza określona została jako: „świadome oddziaływanie lokalnej jednostki administracji publicznej (gminy) na zjawiska gospodarcze za pomocą określonych narzędzi służących do osiągnięcia założonych celów. Polityka ta stanowi część polityki mikroekonomicznej, odnoszącej się do procesów rozwoju lokalnego i ludności zamieszkujących lokalną, czyli najmniejszą jednostkę podziału terytorialnego państwa” (s. 14–15). Autorzy wskazali, że głównym podmiotem lokalnej polityki jest przede wszystkim gmina, ale słusznie zauważyli, iż są też i inne podmioty, które wpływają na działalność gmin. Zaliczyli do nich: związki międzygminne (komunalne), stowarzyszenia gmin, samorząd powiatowy i wojewódzki oraz urzędy centralne, ministerstwa, agendy rządowe i spółki państwowe. Do podmiotów tych włączono również firmy prywatne oraz organizacje pozarządowe. Zakresem przedmiotowym lokalnej polityki gospodarczej autorzy objęli kilka szczegółowych polityk: fiskalną, właścicielską, komunalną oraz przestrzenną. Wyróżniono też różnego typu uwarunkowania lokalnej polityki gospodarczej: ekologiczne, geopolityczne, ustrojowo-administracyjne, społeczno-demograficzne oraz gospodarczo-polityczne.

Przyjęta w monografii metodologia definiująca lokalną politykę gospodarczą oraz delimitację jej zakresu jest prawidłowa i wyczerpująca. Ograniczenie badań do gmin należy ocenić pozytywnie z co najmniej dwóch powodów. Przede wszystkim gmina to jednostka, która posiada „największe doświadczenie” w zarządzaniu sprawami lokalnymi spośród wszystkich szczebli samorządu w Polsce. Z perspektywy 30 lat można więc ocenić ewolucję podejścia do planowania gospodarczego w tych jednostkach. Ponadto to właśnie ten szczebel władzy lokalnej dysponuje największą częścią zdecentralizowanych środków publicznych (ok. 80%). Także zakres przedmiotowy badań nie budzi zastrzeżeń, zwłaszcza że bardzo szczegółowo został on przedstawiony w rozdziałach od trzeciego do szóstego. Uwzględniając aspekt fiskalny, właścicielski, komunalny oraz przestrzenny gminy, czytelnik otrzymuje obszerną wiedzę o działalności gmin i sposobach ich funkcjonowania. W podobny, bardzo szeroki sposób autorzy przybliżyli uwarunkowania lokalnej polityki gospodarczej. Na uwagę zasługuje zaprezentowanie problematyki zarówno w ujęciu teoretycznym, jak i praktycznym oraz na różnych poziomach oddziaływania.

Nie sposób wyartykułować wszystkich walorów recenzowanej monografii. Skoncentruję się na kilku, głównie z powodu ograniczonego zainteresowania się tymi zagadnieniami przez środowiska naukowe bądź też z uwagi na aktualność podejmowanej problematyki.

Przede wszystkim mocną stroną monografii jest przeprowadzenie zasadniczej części analizy na podstawie aktualnych przepisów prawnych uwzględniających w znacznym stopniu rozwiązania przyjmowane podczas epidemii COVID-19. Podobnie jest z literaturą przedmiotu obejmującą szerokie spektrum problematyki

samorządowej, których autorami są przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych. Monografię wyróżnia więc interdyscyplinarność.

Niewątpliwie interesująca część monografii dotyczy prowadzenia komercyjnej działalności gospodarczej przez gminy. Autorzy przytaczają argumenty uzasadniające prowadzenie takiej działalności, jak i przyczyny, dla których gmina i jej spółki komunalne nie powinny być podmiotem na komercyjnym rynku usług.

Innym wartościowym zagadnieniem podejmowanym przez autorów są zintegrowane inwestycje terytorialne, które dopiero w ostatniej perspektywie finansowej Unii Europejskiej (2014–2020) stały się płaszczyzną współpracy samorządów skupionych wokół największych polskich miast (oprócz stolic województw utworzono również siedem obszarów tworzonych przez ośrodki subregionalne). Można tu było jedynie dokonać wstępnej oceny efektywności tych podmiotów, głównie wpływu Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych (ZIT-ów) na współpracę miast i ich obszarów funkcjonalnych.

W kontekście obecnej debaty nad kondycją finansową polskich samorządów ważną częścią publikacji jest zagadnienie związane z właściwą relacją między dochodami a wydatkami bieżącymi. Autorzy zwracają więc uwagę na te elementy finansów gmin, które do opinii publicznej raczej nie docierają, a bez których nie ma możliwości uchwalenia gminnego budżetu. Debata o kondycji finansowej polskich samorządów zdominowana jest przez wydatki inwestycyjne (majątkowe). Jednak ostatnie zmiany podatkowe wprowadzone w ramach tzw. Polskiego Ładu, uszczuplające wpływy samorządów w PIT (w połączeniu z wysoką inflacją, wzrostem cen energii i gazu oraz najniższego wynagrodzenia), spowodują, że może to być właśnie element gminnych finansów, który zdominuje dyskusję w tej materii.

Uwagę czytelnika może zwrócić również rozdział siódmy monografii – pt. *Koordynacja polityk szczegółowych w ramach lokalnej polityki gospodarczej* – a zwłaszcza ujęcie teoretyczne tytułowego zagadnienia przedstawione w jego pierwszej części. Szkoda jednak, że przeglądu literatury dokonanego w tym rozdziale nie umieszczono w początkowych częściach publikacji.

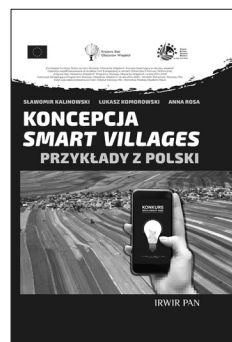
Pomimo wyczerpujących analiz przeprowadzonych w monografii pewnych elementów zabrakło. Stosunkowo mało miejsca poświęcono gospodarce odpadami, który to temat budzi olbrzymie kontrowersje. Przede wszystkim w części, w której autorzy przedstawiają dochody gmin, należałoby szerzej opisać opłatę za gospodarowanie odpadami komunalnymi. Istnieje nie tylko wiele możliwości ustalania tej opłaty, ale cały system gospodarki odpadami ma olbrzymi wpływ na finanse gmin, domowe budżety oraz lokalną gospodarkę. W książce brakuje również szerszego zaprezentowania możliwości zlecenia realizacji przez gminy niektórych usług (zwłaszcza w zakresie gospodarki odpadami) własnej spółce komunalnej w formule zamówienia *in house* (jest to *de facto*, po spełnieniu kilku przesłanek,

udzielenie własnej spółce komunalnej bezprzetargowego zamówienia). Możliwość taką gwarantują przepisy zawarte w dyrektywie 2014/24/UE regulującej zamówienia publiczne między podmiotami sektora publicznego. Na gruncie krajowym rozwiązanie to zostało zawarte w Prawie zamówień publicznych. Na tej podstawie można w bardzo dobry sposób przedstawić wpływ unijnych dyrektyw na lokalną politykę gospodarczą.

Podsumowując, interdyscyplinarna monografia Andrzeja Mischzuka i Magdaleny Mischzuk to bez wątpienia ważna pozycja w dziedzinie nauk społecznych. Można ją rekomendować nie tylko badaczom samorządu w Polsce, lecz także przede wszystkim praktykom, którzy w codziennej pracy spotykają się z problematyką poruszaną w monografii.

Wymienione poniżej pozycje można zakupić lub otrzymać w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa (Pałac Staszica), pok. 274, tel. 22 657 28 30, 22 826 94 36, e-mail: irwir@irwirpan.waw.pl.

Sławomir Kalinowski, Łukasz Komorowski, Anna Rosa,
Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski [The Concept of Smart Villages. Examples from Poland],
Warszawa 2021, 154 s.

Maria Halamska, *Continuity and Change. Rural Poland 1918–2018: Searching for Sources of the Present* [Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości], Warszawa 2020, 256 s.

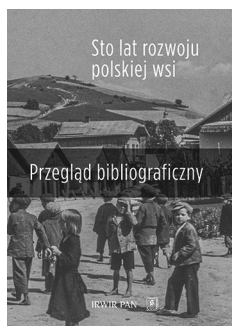

Sylvia Michalska, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej polski. Tom 4: Struktura społeczna a zmiany ról społecznych kobiet wiejskich* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 4: Social Structure and Peasant Women's Social Roles Changes], Warszawa 2020, 191 s.

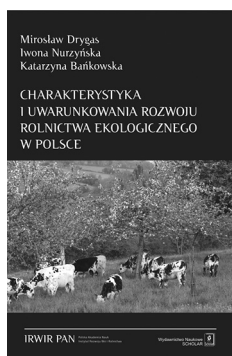

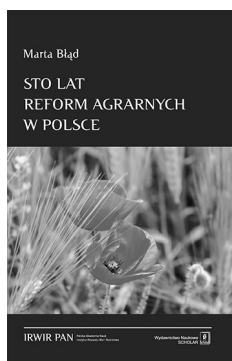
Maria Halamska, *Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości* [Continuity and Change. Rural Poland 1918–2018: Searching for Sources of the Present], Warszawa 2020, 247 s.

Sto lat rozwoju polskiej wsi. Przegląd bibliograficzny [One Hundred Years of Polish Countryside. Bibliographic review], **Monika Stanny, Beata Górczyńska, Małgorzata Gelo-Kluczyńska (oprac.)**, Warszawa 2019, 344 s.

Mirosław Drygas, Iwona Nurzyńska, Katarzyna Bańkowska, *Charakterystyka i uwarunkowania rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce. Szanse i bariery* [Characteristics and Conditions for The Development of Organic Farming in Poland. Chances and Barriers], Warszawa 2019, 192 s.

Marta Bład, *Sto lat reform agrarnych w Polsce* [One Hundred Years of Agrarian Reforms in Poland], Warszawa 2019, 282 s.

Marek Kłodziński, *Przybyszew. Stulecie przemian polskiej wsi* [Przybyszew – Centenary of Transformation of the Polish Countryside], Warszawa 2019, 148 s.

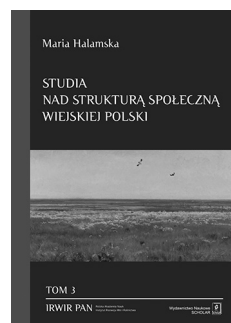
Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi [Continuity and Change. One Hundred Years of Polish Countryside], t. I i II, **Maria Halamska, Monika Stanny, Jerzy Wilkin (red.)**, Warszawa 2019, 1260 s.

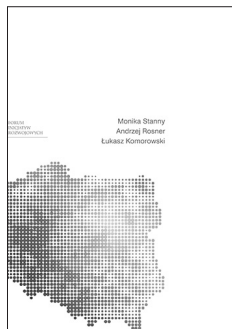

Andrzej Piasecki, Arkadiusz Ptak, *Sto lat władzy lokalnej na polskiej wsi 1918–2018* [One Hundred Years of Local Authority in the Polish Countryside 1918–2018], Warszawa 2018, 133 s.

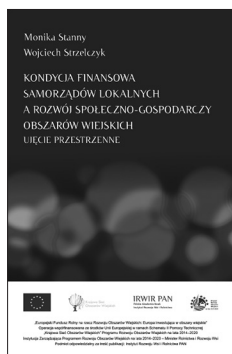

Maria Halamska, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 3: Świadomościowe korelaty struktury społecznej* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 3: Correlates of Consciousness in the Social Structure], Warszawa 2018, 174 s.

Monika Stanny, Andrzej Rosner, Łukasz Komorowski, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika* [Rural Development Monitoring. Stage III], Warszawa 2018, 297 s.

Monika Stanny, Wojciech Strzelczyk, *Kondycja finansowa samorządów lokalnych a rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Ujęcie przestrzenne* [Financial condition of local governments and socio-economic development of rural areas. Spatial approach], Warszawa 2018, 210 s.

Publikacja bezpłatna przygotowana w ramach operacji realizowanej w ramach Planu Działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020

Andrzej Rosner, Ruta Śpiewak, Edyta Kozdroń, *Patrząc na wieś. Sto lat rozwoju polskiej wsi* [Glimpses of the Countryside. One Hundred Years of Polish Countryside], Warszawa 2018, 275 s.

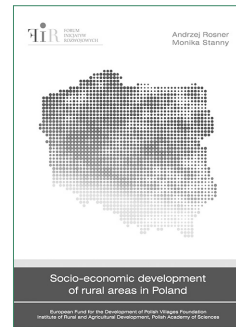

Sto lat mojego gospodarstwa. Pamiętniki mieszkańców wsi [One Hundred Years of My Farm. Memoirs of Village Inhabitants], **opracowane przez Sylwią Michalską, Marię Halamską i Marka Kłodzińskiego,** Poznań, Warszawa 2018, 285 s.

Maria Halamska, Radosław Hoffmann, Monika Stanny,
Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 2:
Przestrzenne zróżnicowanie struktury społecznej [Studies
on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 2: The Spatial
Diversity of the Social Structure], Warszawa 2017, 158 s.

Andrzej Rosner, Monika Stanny, *Socio-economic
development of rural areas in Poland*
[Społeczno-ekonomiczny rozwój obszarów
wiejskich w Polsce], Warszawa 2017, 166 s.

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

Indeks 381454